Bangó Jenő

Szociológiai alapfogalmak pedagógus hallgatók számára

BELVEDERE

Bangó Jenő (1934) a düsseldorfi és az aacheni egyetemek nyugalmazott szociológiaprofesszora, az esztergomi, a budapesti és a szegedi felsőoktatási intézmények vendégoktatója.
E kötetében a német nyelven 1994-ben megjelent munkájának (Soziologie für sociale Berufe) magyar nyelvre fordított és tartalmában aktualizált szövege jelenik meg.
A szerző negyvenéves szociológiai oktatói tapasztalata alapján vallott meggyőződése, hogy a peadgógiát, a szociális munkát, a gazdaságtant, vagy a jogot tanuló diákok számára nagyon hasznos, ha a szociológiai alapfogalmakat nem a szaklexikonból vagy az internetről szerzik meg, hanem gyakorlati példákkal és utalásokkal alátámasztva tankönyv segítségével.

Szociológiai alapfogalmak pedagógus hallgatók számára

BANGÓ JENŐ

SZOCIOLÓGIAI ALAPFOGALMAK PEDAGÓGUS HALLGATÓK SZÁMÁRA

BELVEDERE MERIDIONALE

Szeged, 2012

A kötet megjelenését támogatták:

Dél-Magyarországi Pedagógiai Alapítvány

Európai Ifjúsági Kutató- Szervezetfejlesztő
és Kommunikációs Központ

SETUP Alapítvány

Szint KFT

SZTE JGYPK Alkalmazott Humántudományi Intézet

Borítóterv
Szabó Erik

ISBN 978-963-9573-83-3

© Bangó Jenő, 2012
© Belvedere Meridionale, 2012

TARTALOM

Előszó 7

1. Alapvető szempontok a szociológia tanulásához 9
   1.1 A szociológia meghatározása 9
   1.2 A szociológia fejlődési fázisai 14
      1.2.1 Az enciklopédikus fázis 15
      1.2.2 A szisztematikus fázis 16
      1.2.3 Az empirikus-analitikus fázis 20
   1.3 Szociológiai elméletek: áttekintés 23
   1.4 A rendszerelmélet a kibernetikától az autopoieziszig 29
   1.5 Társadalomfogalom a szociológiában 40

2. Makroszociológiai alapfogalmak 46
   2.1 A kultúra mint társadalmi termék 46
   2.2 Az intézmény mint a társadalom ajánlata 53
   2.3 Rétegeződés és szociális egyenlőtlenség 57
   2.4 Osztálytársadalom vagy funkcionális különbségtétel? 62
   2.5 Társadalmi tőke, kockázattársadalom, szűkösség és nemtudás a szociológiában 67
      2.5.1 Társadalmi tőke 67
      2.5.2 Kockázattársadalom 69
      2.5.3 A szűkösség és hiány 70
      2.5.4 A nemtudásról 75

3. Mikroszociológiai alapfogalmak 83
   3.1 A csoport fogalma a szociológiában 83
   3.2 Szerep, státusz és funkció 89
   3.3 A szocializáció: felvétel a társadalomba 95
   3.4 Szociális kontroll és hatalom 98
   3.5 Konstruktivista nevelés és andragógia 102

4. Speciális szociológiák 113
   4.1 Az ifjúságszociológia körvonalai 113
   4.2 A családszociológia alapjai 119
   4.3 Az időskor szociológiája 131
   4.4 A deviáns viselkedés elméletei és a viktimológia 142
      4.4.1 Az anómia teóriák 147

4.4.2 A szubkultúra elméletek 149
4.4.3 Újabb deviáció kutatások (labeling approach) 154
4.5 Kisebbségszociológia 158
Irodalom 167
A szerzőről 176
Névmutató 179
Tárgymutató 181

ELŐSZÓ

A szociológiai alapfogalmak című tankönyv már tizennyolc évvel ezelőtt megjelent, német nyelven (Jenö Bango: *Soziologie für soziale Berufe*. Grundbegriffe und Grundzüge, Enke, Stuttgart, 1994). Mivel általában a tudományt megalapozó klasszikus fogalmak nem évülnek el, csak a kutatások folytán tartalmukban gazdagodnak, ezért kollégáim biztatására ezt a könyvet magyarra fordítottam és aktualizáltam. Negyven éves szociológiai tanári gyakorlatom, mint annakidején Düsseldorfban és Aachenben (és a rendszerváltás óta Magyarországon is: Esztergomban, Pesten és Szegeden) megerősítettek abban a meggyőződésemben, hogy a szociális munkát, a gazdaságtant, a jogot vagy a pedagógiát tanuló diákok számára nagyon hasznos, ha a szociológiai alapfogalmakat nem a szaklexikonokból vagy az internetről szerzik meg, hanem gyakorlati példákkal és utalásokkal is alátámasztva tankönyv segítségével sajátítják el. Elkerülhetetlen volt, hogy időnként ismétlésekbe bocsátkozzam, és hogy a nehezebben érthető szakkifejezéseket kezdő diákok számára megmagyarázzam.

1956-tól élek Nyugat-Európában, könyveim és tanulmányaim csak az utóbbi húsz évben jelentek meg magyar nyelven. Ilyen hosszú időt nem lehet büntetlenül idegen nyelvi közegben tölteni – újra kellett tanulnom a magyar tudományos nyelvet. Ezt természetesen nem lehetett könyvből, egyedül tanulnom, hanem csak hallgatóim és kollégáim szíves segítségével, akik kijavították hibáimat és „magyarították" szövegeimet. Ebben a könyvben minden fejezetet más-más kolléga javított ki, akiknek ezért nagy hálával tartozom. A budapesti egyetemekről – ELTE és Corvinus – Karácsony András, Pethő László, Nováki Erzsébet, Bánfalvy Csaba és Balogh István vállalták ezt a munkát. Szegeden a Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző karának oktatói (Farkas János, Gombos József és Olasz Lajos,) voltak szívesek szövegeimet átnézni, és nemcsak helyesírás illetve stílus szempontjából, hanem tartalmilag

is hasznos megjegyzésekkel ellátni. Külön köszönöm Inzelt Éva kriminológus kutató aktuális információit a deviáns viselkedést és viktimológiát tárgyaló fejezetnél.

Végezetül hálával tartozom Neubauer Irénnek, az egész szöveg átnézéséért és javításáért.

Eupen, 2012. január

1. ALAPVETŐ SZEMPONTOK A SZOCIOLÓGIA TANULÁSÁHOZ

1.1 A SZOCIOLÓGIA MEGHATÁROZÁSA

A **szociológia** szó a latin „socius, societas" (társ, kísérő; kísérni, társulás, szövetség), valamint a görög „logos" (a szó, a beszéd, a gondolat; (logika: a gondolat törvényeinek tudománya) szavakból tevődik össze. A szociológia, szószerinti értelmezésben az emberi társulások tanítását is jelenti. Az együttlét azt jelenti, hogy a többiekkel együtt élni és a világot a társadalom mércéje szerint alakítani. Ezt nem lehet véghezvinni a kölcsönös bizalom, valamint a szolidaritás minimális konszenzusa nélkül. Ebben az összefüggésben a szociológia egy humanisztikus, vagyis etikai alapértékek által irányított tudomány.

Nem létezik általános érvényű meghatározás a szociológiára. A szociológusok többféleképpen próbálták tudományterületüket meghatározni. A megfogalmazások többek között attól is függenek, hogy az illető melyik szociológiai iskolához tartozik, milyen különleges szellemi és szociokulturális miliőben mozgott, illetve milyen oktatást kapott. Ebben az értelemben valójában nem létezik szociológia – csak „szociológiák" vannak (ZIMMERMANN, 1978).

A felfogások minden különbözősége mellett is van bizonyos egyetértés a szociológia speciális vizsgálódási tárgyát illetően. A szociológiát jellemezhetjük úgy, mint egy társadalom tudományos tanulmányozását annak valamennyi formájában, szerkezetében, orientációjában és változásában. Miután még csak útban vagyunk az igazi „világtársadalom" felé, tulajdonképpen a társadalomról mindig többes számban kellene beszélnünk. A társadalom meghatározása során megnehezíti feladatunkat az, hogy a nép, a nemzet, az állam és a térség, de akár a nyelv, a vallás vagy a kultúra együtt és külön-külön ismérvei lehetnek egy adott társadalomnak. A társadalmak tudományos vizsgálatának tárgya ugyanúgy a „primitív", mint a magasan fejlett társadalmakban, a korábbi

(már eltűnt) társadalmak, az együttélés szerkezetei, a társadalom önmeghatározása és önleírása, valamint a társadalmi fejlődés óvatos előre jelzése.

A társadalom vizsgálata normatív-tudományos alapbeállítottságot feltételez, amelyet négy alaptételben lehet összefoglalni:

1) **Értékazonosság alaptétele**: a társadalmak mindenütt egyenlő értékűek (humanizmus és demokrácia a rasszizmussal szemben).

2) **Átalakulás alaptétele**: a társadalmak változnak és fejlődnek (megújulás és haladás a tradicionalizmussal szemben).

3) **Többségi alaptétel**: a többségi cselekvés és viselkedés mérvadó a társadalmakban (konformitás és rend az elitista felfogással szemben).

4) **Valószínűségi alaptétel**: a társadalmak nem határozzák meg abszolút mértékben tagjaik viselkedését, csupán statisztikai valószínűsége van annak, hogy a társadalom tagjai bizonyos meghatározott módon cselekednek (valószínűség és feltevés a szociális determinizmussal szemben).

A szociológia mint fiatal tudományág mindenekelőtt a felvilágosodás eredménye. A társadalom tudománya – akárcsak a jog, a politikatudomány, a pedagógia –, kritikus tudomány, amely egy adott társadalmon belül az emberi együttélés törvényeit és rendszerességeit vizsgálja. „A szociológia az a tudomány, amely a szociális viselkedést megérteni és ezáltal folyamatában és hatásaiban okozatilag magyarázni kívánja" (M. WEBER (1864-1920), 1972, I).

Ebben az értelmezésben és magyarázatban benne foglaltatik a kritika lehetősége. Amennyiben egy szociológus a társadalmi valóságot leírja és elemzi, minden valószínűség szerint egyenlőtlenségeket, hátrányos megkülönböztetéseket, privilégiumokat és félreértéseket fedez fel. Elkötelezett emberként, vagy mint egy polgári kezdeményezés tagjaként ennek leküzdése és megváltoztatása lehet a feladata. Tudósként nem feladata az, hogy a barikádokon harcoljon, pártpolitikai csatározásokat folytasson. Ezt a felfogást nem osztja minden szociológiai irányzat. Az értékítélet szabadságára valamint az objektivitásra törekvő szociológia mellett létezik szigorúan kriti-

kus és politikailag elkötelezett szociológia is. A kritikus és a dialektikus szociológia szemben áll a polgári és pozitivista szociológiával. Ezek a megjelölések azonban részben pontatlanok, elavultak illetve összemosódtak, részben csak ideológiai harci fogalmak.

Kelet-európai szociológusok a társadalomtudományok „sztálintalanítása" során a hatvanas évek folyamán a szociológiát egyfajta „társadalomszervezés tudománynak" képzelték el. Azt megelőzően hosszú ideig ugyanis a szovjet blokkon belül a szociológiát egyfajta „polgári pszeudotudománynak" bélyegezték, amelyet felváltott a marxizmus-leninizmus. Akárcsak a gazdasági életet, a társadalmi életben a szocialista társadalmat tervezni kellett. A „valóban létező szocializmus" és a késői nyolcvanas évek történései Kelet-Európában bebizonyították ennek a felfogásnak a hazugságait.

Nyugaton sok szociológusnak az a véleménye, hogy a szociológia nem más, mint „rendtudomány". Ahogyan a gazdasági élet megfelel a liberális piaci rendnek, úgy rendeződik a társadalmi élet is a liberális (esélyegyenlőségi) és szociális (diszkrimináció tilalma, tolerancia és pluralizmus) alapértékek irányába. „A szociológia igazi problémája nem a bűn, hanem a jog, nem a válás, hanem a házasság, nem a faji diszkrimináció, hanem a faji hovatartozás talaján álló társadalmi tagozódás, nem a forradalom, hanem a kormányzás" (BERGER, 1969, 8).

Számos tudományág foglalkozik az emberrel; a szociológia annyiban foglalkozik vele, amennyiben az ember közösségben cselekvő lény. Az állatvilágban is vannak egymás közötti „szociális" kontaktusok, például a falkaszellem a magasabb fejlettségű állatoknál. Az állatok viselkedéséhez viszonyított különbségként az emberek társadalmi együttélése az alábbi három ismertetőjeggyel jellemezhető:

a) A nyelv eszköze által az azzal összekötött értelmezéstől függ. Az ember beszélő lény.
b) Csak csekély mértékben ösztönei által meghatározott, így a mindenkori kultúra és társadalom változtatható. Az ember tanuló lény.
c) Saját tevékenységének racionális reflexiói által befolyásolt. Az ember gondolkodó lény.

Az egyes emberek társadalmi cselekvéseit kutatni túlnyomórészt a pszichológia és a szociálpszichológia feladata. Számos társadalmi intézményt, törekvést, igényt (alapigények) sorolhatunk fel, amelyek a mindenkor specifikus társadalmi cselekvés következményével járnak. A monokauzális magyarázattól óvakodni kell, mint pl. DARWIN (a rátermettség kierőszakolása = szociáldarwinizmus), vagy FREUD (az emberi cselekedetek visszavezetése a nemi libidóra = pszichoanalízis). A szociális cselekvés marxi leegyszerűsítése az osztályhelyzetre is kérdéses leegyszerűsítés. Mindezek ellenére ezek az egyoldalú elméletek hozzájárultak a szociális cselekvés kutatásához.

Az ember egyrészt sokoldalú társadalmi berendezkedéssel és igénnyel van felvértezve, másrészről viszont szociális viselkedése erős mértékben függ a társadalmi adottságoktól és a szociális valóságtól.

A **szociális valóságot** négy kategóriába lehet csoportosítani: 1) területi-földrajzi adottságok (pl. lakóhely, munkatársak, szomszédság, bevásárlási alkalmak, utazási ismeretségek stb.); 2) az időbeli-biológiai összefüggések (pl. család, nevelés, iskola, képzés, fiatalok csoportja, generáció); 3) a tárgyi és politikai összefüggések (pl. hivatás, jövedelem, vállalkozás, hatalom, társadalmi tagozódás, gazdasági folyamat, tudományos fejlődés); 4) a történelmi-kulturális adottságok (pl. vallás, egyház, nemzet, kultúra, nyelv, irodalom, filozófia).

Isten vagy más transzcendens lénynek erre a világra történő beavatkozásának a hite a szociológia részéről szociális tényként fogható fel, amely az emberek tudatában ténylegesen jelen van, gondolkodásukat, életüket befolyásolva. A szociális tényekhez számítanak ugyanis egyfelől a valóságos adottságok (reáltényezők), többek között a gazdasági helyzet, a hivatás, a tulajdon, akárcsak a tudattartalmak (ideáltényezők), mint például az erkölcsi értékek és normák, politikai eszmék, vallási igazságok (ROSENSTRÄTER, 1978).

A részletekben rejlő valamennyi különbség mellett bizonyosságnak számít az, hogy a szociológia lényegét tekintve empirikus irányultságú társadalomtudomány. A szociológia tapasztalati tudományág. Egyedi módszereket dolgoz ki, hogy a társadalmi való-

ságot tapasztalati úton ismerje meg. Mivel ez a valóság rendkívül összetett, annak magyarázata és értelmezése sem lehet egyszerű. Innen ered a módszerpluralizmus, vagyis több módszer kombinációja. A tapasztalati társadalomkutatás módszerei által feltárt társadalmi-szociális valóságmetszetek képezik a szociológiai elméletek sarokköveit. Ideális esetben az elmélet és a tapasztalat között létezik egyfajta körforgás. Az elméleteket az elemzett, megfigyelt társadalmi valóságrészek erősítik meg, vagy gyengítik.

A szociológia szorosan kötődik más humán- és társadalomtudományok, valamint a természettudományok gazdag tárházához. Kétségkívül a filozófia, az államjogi ismeretek, a jogi és gazdasági tudományok voltak az alapozó tudományágak. A későbbi fejlődési szakaszban az alábbi tudományágak gazdagították a szociológiát: antropológia, pszichológia, történelem, statisztika, etnológia, politológia, földrajz és biológia.

A szociológiára is befolyással voltak más tudományok, a fejlődési folyamatban ellentétes irányú hatás is végbement. A maga részéről a szociológia is számos tudományágra volt hatással illetve néhányat elindított. Fontos megjegyezni, hogy ennek során kölcsönös befolyásoltságról beszélhetünk. Ahhoz, hogy ezt a befolyást illetve kölcsönhatást aláhúzzuk, a „szociál" vagy „szocio" előtag került a tudomány neve elé, vagy a „szociológia" toldalék került hozzákapcsolásra. Néhány példa: szociálföldrajz, szociáltörténelem, szociálpszichológia, szociálpszichiátria, szociolingvisztika, szervezésszociológia, vallásszociológia, kriminálszociológia, jogszociológia stb. (BOSKAMP, 1980).

Ez egyértelműen mutatja, hogy a szociológia gyakorlatilag valamennyi tudományágat gazdagította és befolyásolta. Ugyanakkor profitált is más tudományok hatásaiból, inspirációiból.

A fejlődés legújabb útját az ökológiában és a rendszerelméletben találhatjuk. Az ökoszociológia valamint a rendszerelméletek ma konjunktúrájukat élik. A biológiát, a genetikát, sőt még a modern fizikát is alkalmazzák a modern szociológiai gondolkozásban. Az elmélet és absztrakció szintjén valamennyi tudományág azonos nyelvet beszél, amely megkönnyíti köztük a kommunikációt.

A rendszerelmélet nem nyújt saját szociológiai meghatározást, azonban olyan tudomány, amely különösen az emberi viselkedést és a megélést ragadja meg absztrakt szinten. A rendszerelmélet felfogása szerint a szociológia olyan tudomány, amely a szociális valóságot mint a kapcsolatok, viselkedések és kommunikációk hálózatát tematizálja, s végül is a társadalmat önhivatkozó (autopoietikus) rendszerként látja.

1.2 A SZOCIOLÓGIA FEJLŐDÉSI FÁZISAI

A szociológia azokhoz a tudományokhoz tartozik, amelyek intenzíven foglalkoznak saját történelmükkel is. Néhány különösen absztrakt tudomány (például a matematika) esetében a történet kevéssé releváns. Mivel a szociológia tárgya a társadalom, és mivel az ember és a társadalom „saját" történelemmel rendelkezik – vagyis az időben és az idővel léteznek –, kell, hogy legyen szociológiatörténelem. Az ember egyidejűleg alanya és tárgya a szociológiának. Mindenki szociológus, aki társadalma életében részt vesz, és ezen elgondolkozik.

Minden „Bevezetés a szociológiába" foglalkozik egyenesen vagy utalóan a szociológia történelmével is. Régebbi keletű írásokban mindig rámutattak a szerzők arra, hogy a szociológia kiváló „előfutárokkal" és „előszociológiával" rendelkezik. PLATÓN (az ideális állam), ARISZTOTELÉSZ (a kormányzási formák), SZENT ÁGOSTON (Civitas Dei), MORUS (utópia), IBN KHALDUM (hatalmi ciklusok) és ROUSSEAU (társadalmi szerződés) hozzájárultak a szociológia későbbi fejlődéséhez és bizonyos szempontból már gyakorolták a szociológiai gondolkodást.

Érthető tehát, hogy a szociológia történetét mint fejlődési fázisainak a történetét fogjuk fel. A következő sorok az első ismertetést és a későbbi tájékozódást vannak hivatva szolgálni. Az itt közölt beosztás nem kötelező jellegű, de megindokolható és elfogadott.

1.2.1 AZ ENCIKLOPÉDIKUS FÁZIS

Az enciklopédisták megkísérelték az emberi tudást rendszerezően és kimerítően ábrázolni. Hittek egy általános, egyetemes tudományban, amely a felvilágosodás értelmében az emberiség minden kérdésére választ tudna adni. Ezt a gondolatot fejti ki modern formában E. O. WILSON (1998) szociobiológus „consilience" elméletével, az emberi tudás (tudományok) szintézisbe foglalásával.

Az úgynevezett enciklopédista lelkesedés folytán a szociológiát, a társadalom univerzális tudományának tekintették, és azt szorosan összekötötték bizonyos világnézettel. Négy nagy gondolati irányzat jellemzi ezt az első fejlődési fázist.

1) **A pozitivizmus**. A felvilágosítási filozófia folytatása, amely bármilyen transzcendentális értelmezés ellen van – racionális és tudományos eszközökkel fel akarja kutatni a való világot. Társadalmi viszonylatban is azt remélték – mint a fizikában –, hogy a jelenségek mögött törvényszerűségeket fedeznek fel. A pozitivizmus legjelentősebb képviselője August COMTE (1798-1857), C. H. SAINT SIMON (1760-1825) titkára filozófus és enciklopédista. Az embertudományokban kidolgozott egy fejlődési sémát, a híres „három stádium" törvényét (SALOMON, 1962).

Stádium	**Tartalom**	**Módszer**
1. Teológia	Isten	Meditáció (fiktív)
2. Metafizika	Állam	Értelem (absztrakt)
3. Szociológia	Társadalom	Megfigyelés (pozitív)

A megfigyelésből törvényeket lehet levezetni, amelyek az úgynevezett szociáltechnikákkal gyakorlatilag használhatók. A társadalom életében van természetes rend (család), létezik dinamika és statika. A szociológia nem a végleges okokat keresi, hanem a közvetlenül megtapasztalható szociális valóságot. A szociologizmus (DURKHEIM dolgozta ki elsőnek) mint a pozitivizmus melléktermése hisz abban, hogy az embert és a társadalmat hiánytalanul meg tudja magyarázni.

2) **Az evolucionizmus**. A társadalmak történelmében lineáris fejlődést lát, az egyszerű tagolatlan egységektől az egyre differenciáltabb munkamegosztásos rendszerekig. Ez a felfogás szorosan kötődik a 19. századi Európa általános haladáshitéhez. Az angol filozófus Herbert SPENCER (1820-1903) volt ennek a felfogásnak a legjelentősebb képviselője. A darwini törvények társadalmi elfogadása után azt állapítják meg, hogy a felsőbbrendű (egyén vagy csoport) a túlélési harcban mindenkor a nyertes oldalán található. Ezt a kiválasztási elméletet szociáldarwinizmusnak nevezték el (SPENCER, 1896).
3) **Az organicizmus**. Ezen azokat az ideákat és elméleteket értjük, amelyek a társadalmat nagy élő organizmusnak tekintik, vagy legalábbis azzal összehasonlítják. Ezt már az ókorban sokan így látták, és egy osztrák szociológus (SCHAEFFLE, 1986) szerint a társadalom hasonlít egy „nagy állathoz". Hasonló politikai felfogással is találkozunk, amely elferdítve, a népközösségben és a faj tisztán tartásában látta legfőbb célját (nemzetiszocializmus, apartheid).
4) A **marxizmus** mint szociológia állítja, hogy a társadalmi lét a társadalmi tudatot meghatározza. MARX (1818-1883) elméletének lényegét így határozta meg: a tulajdon és a termelési eszközök birtoklása az uralom és a kizsákmányolás elsődleges oka. A történelem osztályharcok történelme. Az ember tudatát a gazdasági helyzete határozza meg. Először változnak a termelési körülmények (alap), azután a „felépítmény" (állam, kultúra, vallás). A proletárok a világforradalom győzelme után rövid ideig a proletárdiktatúrát léptetik életbe, amely később a kommunizmusba torkolódik, ahol már nincs állam, sem az embernek ember által történő kizsákmányolása.

1.2.2 A SZISZTEMATIKUS FÁZIS

A szisztematikus vagy formális szociológia fázisát egy sereg jelentős tudós (a szociológia klasszikusai) fémjelezte, akik azt tűzték ki célul, hogy a szociológiát elválasszák az ideológiai kötődésektől, és önálló tudományos diszciplína felé irányítsák saját módszerekkel.
1) Emile DURKHEIM (1858-1917). A bordeaux-i egyetem első szociológiai tanszékvezetőjeként lényegesen befolyásolta a szocio-

lógiát. Az öngyilkossági statisztikák elemzésekor felismeri, hogy az emberek cselekedetei sokkal inkább a társadalom kényszerítésének vannak alávetve, mint ahogy azt korának individualizmusa hinni akarta. DURKHEIM sem a marxizmus gazdasági érvelésében, sem a liberalizmus individuális elképzeléseiben a szociológia számára nem látja a megoldást. Az emberek gondolkodását és cselekedeteit csak mint „társadalmi tényt" (fait social) lehet megmagyarázni. A vallási, erkölcsi, lelki és az áthagyományozott viselkedések, amelyekben a „szociális" kifejeződik, megelőzik az individuális gondolkozást és viselkedést. Négy alapgondolatát kell különösen kiemelni:

a) A szociális cselekvést úgy kell tekinteni, mint tényeket, dolgokat. Csak ezzel a feltételezéssel lehet a „szociális" sajátosságát, önállóságát elfogadni;
b) A társadalom (csoport) több, mint az egyének, részeik összessége. Ez a „több" a „kollektív tudat", a részek produktuma, amelyek aztán függetlenül a részektől léteznek.
c) A társadalmakban organikus és mechanikus szolidaritás mutatható ki. Társadalmak alacsony munkamegosztással mechanikus szolidaritást gyakorolnak. Itt a természetes ismertetőjegyek (nem és a kor) a mérvadók.
d) Az anómia a társadalomban hirtelen fellépő normavesztés. Régi normák, szabályok már nem érvényesek, újakat pedig a társadalom tagjai még nem mondhatnak magukénak. Anómia különösen a hirtelen elszegényedés, vagy meggazdagodás esetén lép fel (pl. háborúk, katasztrófák, hirtelen jólét) és elhajló viselkedéshez vezet. Az anómikus öngyilkosság (az egoista és az altruista változatok mellett) a bizonyítéka annak, hogy az egyéni döntések is szociális háttérrel rendelkeznek (DURKHEIM, 1960).

2) Vilfredo PARETO (1848-1923). Olasz mérnök és közgazdász elítélte a szociológiában az értékrendszerek (liberalizmus, szocializmus) összekeverését. Az emberek cselekvéseiben vannak racionális és irracionális momentumok. A „reziduumok" racionális viselkedési és cselekvési állandók (konstansok), a „derivációk" képezik az irracionális ideológiákat és magyarázatokat. Az elitek körforgalmának

elméletét dolgozta ki, ahol az uralkodók és alávetettek megkülönböztetése magától értetődő feltételezés. PARETO szerint az elitek azoknak az embereknek az összességei, akik a legsikeresebbek és a legtöbb hatalommal rendelkeznek. Hatalom, pénz és tekintély képezik az elitek jellegzetességeit, melyeket egymással kombinálni lehet (PARETO, 1923).

3) A német szociológia klasszikusa Max WEBER szerint a szociális cselekvés célracionális, értékracionális, emocionális vagy hagyományos lehet. Az értékmentes szociológia szenvedélyes hirdetője volt. Kutatta az ideák szerepét a történelemben – például a vallás példáján – MARX nézetével ellentétben, aki a gazdaság szerepét hangsúlyozta. Nem a lét egyedül határozza meg a tudatot (a gazdaság határozza meg a szociálist), hanem fordítva van a történelemben. Erre azt a példát hozza fel, ahogy az etika a gazdasági történéseket irányította. A protestáns etika a kapitalizmust előnyben részesítette és mintegy felkarolta. A kálvini protestantizmus azáltal adott impulzust a kapitalizmusnak, hogy a világi életet is megszervezte (belső világi aszkézis; innerweltliche Askese). A protestáns etika és az eleve elrendeltség (predesztináció) tana megteremtették a kapitalista termelés ideális szellemi előfeltételeit: a munkát, mint a teremtés továbbvitelét látták, hangsúlyozták a takarékosságot és a fegyelmet. WEBER érdeme volt, hogy megszerkesztette a szociológia ma is érvényes alapfogalmait. Számára a szociálisan „értelmes" viselkedés a mások viselkedését is figyelembe vevő viselkedés.

4) Talcott PARSONS (1902-1970) nagy amerikai szociológus a szociális cselekvés weberi elképzeléseire hagyatkozik. Ő az úgynevezett strukturális-funkcionalista iskola megalapítója. Szociális rendszerelméletét sok embertudomány (pszichológia, a szociális munka tudománya stb.) alkalmazta és továbbfejlesztette. A „rendszergondolkozás és cselekvés" ma már a társadalmi analízisek, a politológia és a szociális terápia közkincse (pl. rendszerelméleti családterápia). Számára a rendszer számos elemből áll össze, melyek célra irányuló szervezettel (struktúra) rendelkeznek és egymásra kölcsönhatással (funkció) vannak. Az ember általában a társadalomban először egy személyes rendszerben talál helyet, amely a biofizikai viselkedését

irányítja. Továbbá az ember egyúttal része egy szociális rendszernek, amelyből szerepeit, normáit és státuszát kapja. Végül még egy kulturális rendszerben is található, ahol az értékeket szociális közvetítéssel (szocializáció, inkulturáció; kötődés egy kultúrához) megtanulja (BERGMANN, 1974).

Minden szociális cselekvési rendszer legalább négy funkciót tölt be. Ez a híres AGIL-séma: A = Alkalmazkodás a környezethez, más rendszerekhez, pl. gazdasághoz (adaptation), G = A cél elérése az értékek és normák megvalósításával, pl. politika (goal attainment), I = Integráció, önmagát valamilyen szociális egységbe sorolni. Például oktatás, képzés (integration), L = A struktúra megtartása a saját önállóság elhatárolásával, pl. család (latent maintenance) (PARSONS, 1964).

PARSONS megkísérelt kidolgozni egy átfogó elméletet az emberi kondícióról (conditio humana), szorosan összekötve a rendszerelméleti felfogásával, amelyet a szociális elméletek csúcsteljesítményének lehet tartani. A rendszerképzés az embereknél antropológiai premissza, vagyis az emberi átélések és cselekvések minden esetben rendszeralkotók.

Az **AGIL-funkciók** bevezetésével PARSONS kiegészítette víziójáta világ realitásának rendszeri felépítéséről négy rendszersíkon:

a) Alapként minden rendszernél ott található a fizikai és technikai sík, amely az emberek számára a „behavioral system" vagyis a viselkedési rendszer.
b) A második síkon találhatók az élő rendszerek, a bioszféra. Az embernek mint pszichikai rendszernek is itt a helye.
c) A harmadik síkon az átélés és cselekvés emberi rendszerei tűnnek fel: a szociális cselekvési rendszerek. Itt jelenik meg az ember mint „szociális lény" teljes kitárulkozásában.
d) Végül a negyedik síkon vannak a „telikus (célra irányuló) rendszerek", az értelem-rendszerek, vagy másképp a kulturális rendszerek.

Az emberek mint viselkedési rendszerek tehát az átéléseikkel és az akcióikkal lesznek cselekvési rendszerek. Ebben az interakciók és a kommunikációk jelentős szerepet játszanak. A negyedik ún.

„telikus rendszerben" felismerik az emberek akcióik értelmi összefüggéseit.

Szociális cselekedetek birtokolnak külső, belső instrumentális és expresszív mechanizmusokat, amelyeket az AGIL-séma jellegzetességei között találunk. Az alkalmazkodás például mint expresszív mechanizmus kimondja, hogy a környezet és a rendszer között energiahozam és interdependencia következik be. Az integráció például mint instrumentális mechanizmus, lehet az emberi munka (JENSEN, 1983).

1.2.3 AZ EMPIRIKUS-ANALITIKUS FÁZIS

Ez a fázis az empirikus és analitikus szociológia kezdete, kidolgozza és alkalmazza az empirikus kutatási módszereket, és az elméletalkotásokban is új fejezetet nyit. Mindkét területen az amerikai szociológia viszi a vezető szerepet.

Az empirikus kutatásokban nemcsak a kutatási módszereket és technikákat finomítják (megfigyelés, interjú, kísérlet, kérdőív, statisztikai kiértékelés), hanem új fogalmak is születtek és olyan új elméletek, amelyek bizonyos módon a szociális kutatás eszközei lettek. Ide tartozik a szociális rétegeződés, a szociális szerep, a kontroll, a szociális konfliktus, szociális változás, az interakciók felmérése és a csoportdinamikai megfigyelések és kísérletek. Megszületnek az úgynevezett „középtávú" elméletek (R. MERTON, middle range theories), amelyek rétegekben és csoportokban meghatározott szociális viselkedést magyaráznak meg. Különösen hasznosnak mutatkoztak ezek az elméletek a fiatalkorú bűnözés esetében, a közösségkutatásban (community development) és a kiscsoport-kutatásban.

Mindenhol kialakulnak „szociológiai iskolák", kutatóműhelyek nemzetközi tekintélyek vezetésével. Németországban az egyetemeken például a „kölni iskola" (kutatási súlypont a családszociológia, szocializáció), ismert még a frankfurti iskola (marxizmuskutatás, előítélet kutatás) és a bielefeldi iskola (empíriakutatás és rendszerelmélet).

A második világháború után egyre elszaporodnak az úgynevezett „kötőjel-szociológiák" (időskorú-szociológia, család-szociológia,

fiatalság-szociológia). A legújabb fejlődés a fogalmak szociológiája felé mutat. Ezen a téren elemzik a hatalom, a szerelem, az uralom, a konfliktusok, a kockázatok, az ökológia, a reál- vagy posztszocializmus fogalmakat, mind az elméleti, mind az empirikus szociológia szempontjai szerint.

A pedagógusi és más segítő hivatások (szociális munka, szociálpedagógia) számára figyelemre méltó például a „szűkösség (vagy hiány) szociológiája" BALLA Bálint fogalmazásában.

A szűkösség, hiány (scarcity) fogalma legelőször a közgazdaságtudományban merül fel, és az anyagi javakban mutatkozó szűkösséget, hiányt mutatja ki, ami igényeink kielégítésére lenne szükséges. A szűkösség kíséri egzisztenciánkat, enélkül nem lehet az életünket elképzelni. Általánosságban a szűkösség deficitet, elégtelenséget, fogyatékosságot és aránytalanságot jelent a szükségletek és a rendelkezésre álló javak között. Megkülönböztetünk: a) antropológiai, biológiai szűkösséget; b) kronológiai szűkösséget; c) kognitív szűkösséget, d) szociális- és e) egzisztenciális szűkösséget. A szociális elégtelenségnél, szűkösségnél olyan igények kielégítéséről van szó, amelyek az együttélésből és a másokkal együttes cselekedetekből erednek, és amelyeket ugyancsak az interakció és az együttműködés folyamán kellene kielégíteni. Az itt található hiányosságok leküzdése által nyeri el az egyén a státuszát, ez teszi lehetővé számára, hogy szociális szerepet játsszon, hogy csoportokhoz csatlakozzon és az intézményes diszponálhatóságból profitáljon. Ezen kívül van még a presztízs igénye, azt is ki kell elégíteni. Minél alacsonyabb a szociális státusz, a társadalom elismerése, minél kevesebb értékű a szociális szerep, annál nehezebb a kapcsolati hiányosságok leküzdése. Mindenki megpróbálja valamilyen módon ezeket a szűkösségeket és hiányosságokat kompenzálni. Ha az individuális kompenzációs mechanizmusok nem vezetnek eredményre, akkor például a szociálpedagógia és a szociális munka hivatott közbelépni (BALLA, 1978). Egy későbbi könyvében a szűkösségben és a hiányosságban a szociális cselekvés eredetét látja (BALLA, 2005).

A szociológia fejlődési fázisait nevezhetjük monisztikus, dichotomikus és pluralista fázisoknak is. Más nézőpontból ez nagy-

jából megfelel a fenti – enciklopédikus, szisztematikus és empirikus-analitikus – fázisoknak.

1) Az első **monisztikus és enciklopédikus fejlődési fázis**ban az a gondolat uralkodott, hogy az ember mint szociális lény, értelme segítségül hívásával, minden problémáját meg tudja oldani társadalmi kontextusban. A harmadik „pozitív stádium" (A. COMTE) a társadalom és a történelem minden pszichikai és értelmet meghaladó magyarázatát mint túlhaladottat és feleslegeset tekintette. A korai szociológia megalkotta sajátos hitvallását, amelyet a haladás az evolúció a linearitás és „fizikai okság" gondolatával ötvözött. Az ember teljeskörű (ganzheitlich) megfigyelése nem sikerült az „alapító atyáknak", mert a tulajdonképpeni fejlődés az ideológiai előrejelzések ellenére történt: az ember, a szociális lény nemcsak „mechanikus és organikus szolidaritás" révén alkotja meg társadalmát (DURKHEIM), hanem olyan antropológiai dimenziók segítségül hívásával is, amelyeket tulajdonképpen később a mélypszichológia és a pszichoanalízis fedezett fel. A szociológia nem tudta az uralkodó szubsztanciára és alanyra koncentráló gondolati vonalat a relációnális és funkcionális gondolati irányzatokra átváltani.

2) A dilemma egyén és társadalom – melyet tulajdonképpen már a kanti filozófia előre jelzett és felvázolt – a monisztikus és enciklopédikus fázis által nem kerülhetett feldolgozásra. Így a szociológusok kényszerültek elméleteket kidolgozni, amelyekben az ember mint a társadalom tagja és megalkotója szerepelt. A múlt század volt az elméleti fejlődési fázis virágzása, amit **dichotomikus-makroszociológiai periódus**nak nevezhetünk. A marxista gondolat ebben a korban mindenütt elrejtve vagy nyíltan jelen volt. A jelszó MARX Károly kontra Max WEBER. Az elsőnél a dichotómia proletárokból és kapitalistákból áll – a másiknál a gazdaságból és a kultúrából. Mindenesetre a monisztikus magyarázatok eltűntek az elméletek színteréről és a dichotomikus magyarázatok magukkal vonszoltak egy kérdéses dialektikus és fatálisan következményektől terhes ideologikus mellékízt. A szociológiában kialakult ebben a termékeny elméleti fejődési fázisban a teljességi (ganzheitlich) ember- és társadalomfogalom. A DURKHEIM-i szabályok még mindig ér-

vényben voltak, és a „szociálist" még mindig mint „dolgot" (chose) kellett kezelni az elméletekben. Az ember-természet dichotómiában a természet még mindig mint ellenséges, idegen környezet szerepelt, amelyet a technikával meg kell hódítani.

3) A huszadik században megindult a **szociológia harmadik fejlődési fázisa**, amelyet empirikusnak, kritikusnak és pluralistának nevezhetünk. Sajátos módszerek, praxiselméletek „közepes horderejű" tézisek (R. MERTON) születnek, amelyek a tiszta oksági gondolkozást felváltják az interakciós és interdependenciák által történő cselekvési elméletekkel. T. PARSONS úttörő munkáival az elméleti szociológia nagy része átkapcsolt a rendszerelméleti hullámhosszra. A második világháború után megkezdődött a rendszerelmélet győzedelmes bevonulása a biológiai és fizikai tudományokba. Az informatikában, a kommunikációs tudományokban és a kibernetikában világossá lett, hogy korunk tudományos vízióját a rendszerelmélet uralja, amely magában foglal egy egészre irányuló emberi, technikai és természetes világot (környezetet).

1.3. SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETEK: ÁTTEKINTÉS

Ha elméleten a köznapi nyelvben olyan gondolati teljesítményt értünk, ami nem vonatkozik közvetlenül a tapasztalatra, akkor ez érvényes a mindennapi élet szociológiájára is, ahol a különböző, értékelő elképzeléseket, tapasztalatokat és ismereteket alkalmazunk. Mindezt a mindennapok nyelvének pontatlan fogalmaival artikuláljuk. A „tudományos" szociológiában a rendelképzelések pontosak, értéksemlegesek, a tapasztalatok saját kutatásokra és statisztikákra alapoznak, ellenőrzöttek és a szakmai nyelv pontos fogalmaival artikulálódnak (REIMANN, 1979).

Nincsen „igazi, helyes" hanem csak „használható" elmélet a szociológiában. Az elmélet alkalmazhatóságát a teljesítményén lehet lemérni. Egy elmélet információs tartalma annál nagyobb, minél általánosabb és absztraktabb. A szociológiai elméletek majdnem mindig egy központi problematikát dolgoznak fel. A marxizmus-

nál a tőke és a munka ellentétét, a fenomenológiai szociológiánál a mindennapok jelenségét, a kritikai elméleteknél az emancipációt, a redukcionisztikus elméleteknél az interakciókat, a megértő elméleteknél az értelmet, a cselekvési elméleteknél a szociális cselekvést és végül a rendszerelméletnél a komplexitást, vagyis az organizált komplexitások megmunkálását (redukálását). Egy elmélet mindig a világ tudományos feldolgozásának eszköze.

Az elméletnek gyakorlat nélkül nincs értelme, a gyakorlat elmélet nélkül viszont értéktelen. A hallgatók nagy részénél felfedezhető elmélet-ellenesség abból a türelmetlenségből fakad, hogy a szociológiai elméletek közvetlen átültetése a gyakorlatba nehezen keresztülvihető.

Az elmélet fogalmak és definíciók rendszere, amelyek egy bizonyos területen felismeréseket közölnek, ezeket rendszerezik, magyarázzák és esetleg megjósolják. A szociológia kutatási területe – a társadalom – túl komplex (bonyolult) ahhoz, hogy egyetlen elmélettel világosan és kimerítően bemutathassuk (FUCHS, 1978).

A szociológia történetére jellemző, hogy két pólus között mozog: a társadalom és az egyén között. A szociológiai elméleteket ez a polaritás határozza meg. A szélsőséges polaritás az egyik oldalon radikális redukcionizmust a másik oldalon szociologizmust jelent. Az első esetben a szociális cselekvést az egyénre redukálják, a második esetben tagadják az individuális cselekvést. Szociálpolitikai szempontból éles ellentét van az individualizmus és a kollektivizmus között. A problémát az okozza, hogy az ember egyidejűleg szociális és egyéni lény. Egyrészt azt kívánjuk, hogy mások tiszteljenek, elismerjenek és elfogadjanak (mások mondják meg nekünk, hogy kik vagyunk), másrészt egyidejűleg elhatárolódunk másoktól, önmagunkba szállunk, a magánéletünket őrizzük. A dilemma megoldása: az egyedüllét (a tömegben is egyedül lenni) és az együttlét (az intim együttlét is kettesben) közötti egyensúly megtalálása az emberi lét életfeladata. Egyrészt a társadalom (csoport, család) nélkül nem tudunk túlélni, másrészt szenvedünk a társadalmi kényszerektől.

A szociológiai elméleteket a szociális cselekvések szempontjából négy irányzatba lehet besorolni, melyek egyidőben sajátos módszertannak felelnek meg.

1) A **megértő szociológiai elméletek**. Max WEBER szociológiai definíciójából kiindulva a „cselekvés" egy emberi viselkedés (függetlenül attól, hogy belső vagy külső cselekmény), elhanyagolás vagy eltűrés, amennyiben a cselekvő ezt szubjektív értelemmel összeköti. Az értelem az emberi átélés rendformája és az egyén számára az átélés feldolgozásának megindokolt stratégiája. A társadalom az értelem alapján szerveződik. „Szociálisnak" nevezünk egy cselekedetet, amely a cselekvők értelmezésében mások cselekedeteivel is számot vet. A szociális cselekvést mint „értelmeset" tekintjük, és ez kétféleképp történhet: „szubjektíven" (szerelem) vagy társadalmilag normatívan (köszönés). WEBER az értelmes cselekvés analitikus leírásakor az úgynevezett „ideáltípusok" absztrakt elképzelését dolgozta ki: ebben az értelemben négy szociális cselekvési formát különít el: a) a célracionális (pl. a vállalkozó); b) az értékracionális (pl. az ideológus); c) a tradicionális (pl. a pátriárka) és d) az érzelemre irányuló, affektuális (pl. a rajongók, fanok) cselekvést (WINCKELMANN, 1957).

2) **A redukcionista szociológiai elméletek**. Ezeknek az elméleteknek a képviselői a szociális cselekvést nem értelmi tartalmuk szerint elemzik, amelyek által a cselekvő egyének interakcióikat irányítják, hanem megkísérlik az emberi cselekvéseket a megfigyelt interakciók szerint absztraktan megragadni. Ezáltal a relatív nagy és belátható variációs mezőket megkísérlik relatív kis variációs mezőkre redukálni. A feltételezés arra irányul, hogy ezáltal általános érvényű törvényszerűségeket találjanak. Az analízis központi tárgya a szociális interakció. Interakción két cselekvő egyén közötti kapcsolatot értik. A szimbolikus interakcionizmus (G. H. MEAD 1863-1931) a nyelvet tekinti a társadalom legfontosabb szimbolikus rendszerének (MEAD, 1977, 3).

3) **A funkcionalista szociológiai elmélet**. Legjelentősebb zászlóvivője Talcott PARSONS (1902-1970). Nála nem annyira annak kísérlete áll a középpontban, hogy a szociális cselekedetet „okozatilag megmagyarázza", hanem hogy a cselekvések funkcióját egy bizonyos cselekvési rendszeren belül kimutassa. PARSONS a szociális cselekvést a meglévő igényektől, kulturális és szociális normáktól függően ér-

telmezi. Az emberi cselekvés elsődlegesen normatívan szabályozott – orientáló cselekvés. A szociális interakciók esetében megjegyzendő, hogy „ego" (a cselekvő) nem csak az „alter" (a másik) aktuális viselkedésétől és reakcióitól befolyásolt, hanem az elvárásaitól is. Ez a kétoldalú, kölcsönös elvárás-orientáltság feltételez egy közös normarendszert. Vagyis „ego" és „alter" ugyanazokat a normákat veszi figyelembe, és ezeknek a normáknak az elsajátítása az egyéni szocializáció útján történik, betartásukra pedig a szociális kontroll figyel. A normáknak az a funkciójuk, hogy irányítsák a cselekvést – innen származik a funkcionalizmus kifejezés (PARSONS, 1963).

4) A **konfliktusokat alapul vevő szociológiai elméletek**. A legjelentősebb képviselője Karl MARX (1818-1883). Szerinte a szociális cselekvés nem iránymutató, hanem gyakorlati, praktikus cselekvés. Vagyis az emberi cselekvést elsődlegesen nem a normák, értékek és az értelemadás alapozza meg, hanem az anyagi, materiális társadalmi viszonyok. A szociális cselekvést úgy kell értelmezni, hogy az a termelésnek bizonyos társadalmi és történelmi helyzetben megtalálható materiális feltétele. A szociális cselekvés a hatalmi egyenlőtlenségek ellentmondásaival terhes (MARX-ENGELS, 1953).

Max HORKHEIMER (1995-1973) és Theodore ADORNO (1903-1969) kritikai elmélete kimutatja az összefüggést a politikai és szociális cselekvés között, ahol a konfliktus és a harc szükségszerű előfeltétele a cselekvésnek (ADORNO, 1970; HORKHEIMER, 1970).

A századvégi német szociológia két legjelentősebb képviselője kétséget kizáróan Jürgen HABERMAS és Niklas LUHMANN. HABERMAS filozófus, LUHMANN jogász volt. Mindketten 1980-ban illetve 1994-ben végrehajtották a „paradigmaváltást", vagyis megelőző elméleti felfogásukat korrigálták és újrafogalmazták, részben teljesen új elméleteket dolgoztak ki. HABERMAS – mint meggyőződéses követője a frankfurti kritikus szociológiának – átváltott a kései kapitalizmus legitimációs krízisének elemzéséből a kommunikatív cselekvés monumentális elméleti épületének megalapozásához. LUHMANN pedig átváltott a funkcionális és strukturális rendszerelméletből (parsonsi örökség) az önreferáló rendszerek elméletére, az autopoieziszra

Mindkét szociológus a klasszikusok hagyományaiból merít. HABERMAS ADORNO-tól, HORKHEIMER-től és MEAD-tól (szimbolikus interakcionizmus) tanult. A luhmanni elméleti épületnél SIMMEL, WEBER és PARSONS bábáskodott. Egy felületes címkézés HABERMAS-t mint kritikai, LUHMANN-t mint liberális teoretikust jellemzi.

A szociális és nevelői hivatások számára fontos, magávalragadó elmélet HABEREMAS nevéhez fűződik. A kommunikatív cselekvés elmélete – életvilág elméletként is ismert – hosszú ideig a szociológia művelői körében – különösen Magyarországon – jó fogadtatásra talált, különösen azért, mert sikeresen szembeállította az egyszerű, átélt és a „gonosz" rendszer által kolonizált életvilágot az antihumánus, rideg rendszerelmélettel. A föntebbi jelzők a szociális valóság és az elméleti tartalmak veszélyes leegyszerűsítését jelentik.

Elmélete tulajdonképpen összefoglalja az említett négy irányzatot, illetve alkotóelemeket vesz át ezekből. A weberi megértő cselekvésszociológiából a cselekvési formákat tovább finomítja, kölcsönöz a redukcionista szociológiai elméletekből, különösen ami a nyelv szerepét és az interakciót illeti. Ugyancsak átveszi a funkcionális szociológiai elméletekből a racionalizáció gondolatát, és végül a konfliktusra irányuló elméletek nyomait megtaláljuk híres tételében: az életvilág kolonializálásában.

HABERMAS számára a nyelv, a beszéd-cselekvés a megértés és az egyének társadalmiasulásának médiuma. A „**beszédaktusok**" három világot tükröznek: a) az objektív világot, amely a tények összességét jelenti; b) a szociális világot, ahol a normákat és az interakciókat találjuk és c) a szubjektív világot – belső világnak is nevezi, az objektív és szociális világok ugyanis külsők –, ahol a belső megélések, élmények feldolgozása történik.

Ezt a három világot jellemzi a valóság, az igazság, a helyesség és a szavahihetőség, ezek együtt biztosítják a kommunikatív megértést. A kommunikáció kettős struktúrával rendelkezik: ha a beszéd-aktus szabályait alkalmazzuk, akkor kommunikálunk, ha a továbbiakban erről kommunikálunk (metakommunikáció), akkor diskurzus forog fenn. Diszkurzív beszéd-aktussal megegyezést, konszenzust érünk el.

HABERMAS négy cselekvési típust különböztet meg:

a) **teleologikus cselekvés** – itt a cél és siker áll az előtérben;
b) **normatív cselekvés** – a normák helyességére irányul;
c) **dramaturgikus cselekvés** – a belső világ cselekvése és az őszinteség jellemzi;
d) **kommunikatív cselekvés** – ami megértésre irányul és interszubjektív. Célja a racionális kölcsönös megértés, megegyezés.

A kommunikatív cselekvés hátterében az életvilág áll. Az életvilág a „tudomány előtti" mindennapiság, a cselekvők számára magától értetődő, amelyet nem kell különösen tematizálni és problematizálni. „Ez az a hely, ahol egy szociális csoport öninterpretációja és önreprodukciója történik" (HABERMAS, 1981, 483). Az életvilág számára megértési és megegyezési folyamatban koncentrálódik. A kommunikatív cselekvéselméletet általános társadalomelmélethez kapcsolja.

Ezzel szemben áll a rendszerfogalom, amely a célracionális cselekvéstípusokhoz tartozik – vagyis az első háromhoz. A rendszer a szervezetet foglalja magában, amely az egyének cselekvési mezőjébe mintegy erőszakkal behatol. Gazdaság és adminisztráció, ügykezelés és ezek intézményei megtámadják az életvilágot és kolonizálják. A kolonizálás, gyarmatosítás értelmi veszteséget, anómiát és személyiségzavart idéz elő és fenyegeti a megértési, megegyezési folyamatot. Alrendszerek hatolnak be kívülről az életvilágba és kikényszerítik az asszimilációt. Példa: a japán munkások teljes élethossziglani azonosulása cégükkel.

A modernizációhoz a racionalizált életvilág elengedhetetlen (kommunikatív racionalitás). Itt lehet a védekezési reakciókat kidolgozni. Ide tartozik a kapitalista gazdaság és a modern állam elkülönülése, a művészet autonómiájának megteremtése és az egyén számára a módszeres életvezetés megvalósítása (Treibel, 1993).

1.4. A RENDSZERELMÉLET A KIBERNETIKÁTÓL AZ AUTOPOIEZISZIG

A **rendszer** (a görög szüsztéma szóból származtatva) összetartozót, összefüggőt, egységesen rendezett egészet jelent, vagyis elemek sokaságát, melyek egy célra irányuló szervezetet, struktúrát képeznek, és egymással kölcsönhatásban, kommunikációban állnak. A rendszerek egyrészt behatároltak, saját struktúrájuk határolja el őket a környezettől és más rendszerektől, másrészt áttekinthetők. Másik definíció szerint egy rendszer az egymással kapcsolatban lévő olyan elemekből áll, amelyek közvetlenül vagy közvetve minden elemhez kapcsolódnak. Egy szociális rendszer mindig akkor jön létre, amikor az elemei között kommunikációs lehetőség forog fenn, és a megfelelő kommunikáció a környezettől lehatárolja (LUHMANN, 1984).

A rendszer fogalmának számos meghatározása létezik. A definíciók elsődleges megkülönböztetése abban áll, hogy megvizsgáljuk: csak elméleti konstrukció vagy valósan létező-e? A konstruktivizmus felteszi a kérdést: milyen mértékben tudja az ember az objektív külső világot felismerni és mennyire megbízható ez a felismerés? A világ, ahogyan mi látjuk az átélések, tapasztalások világa, végül is az értelmünk által szellemileg és fantáziánk által konstruált világ. A rendszer az a háló, amelyet mi a világra kivetünk!

Ha azonban elfogadjuk, hogy a rendszerek nemcsak bebizonyíthatóan mentális produktumok, hanem realitások, akkor a világot és a világegyetemet mint rendszeri realitást tekinthetjük (OLBRICH, 1980). Tehát a világ valóságát különböző egymásra felépülő rendszersíkokként lehet ábrázolni.

a) Az első síkon a rendszereket technikai segédeszközök igénybevétele nélkül észlelhetjük. Ezek a természetes, technikai vagy „élő" tárgyak.
b) A második síkon találhatók azok a rendszerek, amelyeket csak technikai segédeszközökkel észlelhetünk. Ez a mikró- és makrokozmosz világa – a szubatomikus részecskéktől a galaxisokig.
c) A harmadik síkon találhatók az „értelmi rendszerek" – ezek az interindividuális és szociális rendszerek.

Egy másik megkülönböztetés az önszabályozó (allopoietikus) és önteremtő (autopoietikus) rendszerek között már elvezet a mai rendszerelméleti felfogás kezdeteihez.

A rendszerfogalom antik, emberi gondolkodásmód, antropológiai előrebocsájtás: a logikus és analitikus gondolkodás mellett létezik rendszeri gondolkodás is, vagyis a dolgok sokféleségét egy valamilyen módon összetartozó egységben látjuk, és megkülönböztetjük a nem összetartozóktól.

A rendszeri gondolkodás burkoltan már az „előszociológiában" is jelen volt. A relációk az egész és a részei között, az egész mint egység viszonyulása más egységekhez, és a közismert tétel, amely szerint az egész több, mint részeinek összessége már közvetve egy szociális rendszer struktúrájára és funkciójára utalt. Csak az elméleti kidolgozás hiányzott. Az alapvető átállás a szubsztancia-objektum gondolkodásról a reláció-funkció gondolkodásra akkor még nem történt meg.

1) Az **általános rendszerelmélet**. Az első impulzus a biológiától jött. Minél jobban felaprózták a biológiát, annál inkább eltávolodtak a részektől és megközelítették a relációnális elemeket: a legkisebb egységeket, amelyeket már csak egymáshoz és az organizmushoz való funkciójuk és relációjuk keretében tudunk meghatározni. A biológus Ludwig von BERTALANFFY (harmincas évek) általános rendszerelméletét azzal a feltételezéssel alapozta meg, hogy ez mind a természet-, mind a társadalomtudományokban alkalmazható. Ez utóbbiban is az elemek és egységek változó kapcsolatairól van szó: röviden a rendszerekről. A rendszerek szervezett komplexitással rendelkeznek és vagy zártak, vagy nyitottak a környezetükre. Nyitott rendszerek dinamikusak és fennmaradnak az úgynevezett „folyékony egyensúly" segítségével. BERTALANFFY (1970) szerint az élő rendszerek még nyitott rendszerek voltak. A zárt rendszerek maguk döntik el, hogy mire van szükségük a környezetükből. Részeiket autonóm módon produkálják és reprodukálják. Ezekkel az általános alapmegállapításokkal biztosította elméletének interdiszciplinaritását.

Az általános rendszerelmélet sajátos fogalmiságot fejlesztett ki, amely vagy a struktúrákat vagy a funkciókat írta le, mint például a rendszerhatárt, a strukturálást, a differenciálást, a centralizálást,

az önszabályozást stb. Ez egy olyan formális és absztrakt elmélet, amely számos szakterületen, pl. információelmélet, játékelmélet, organizációelmélet és végül a szociális (szociológiai) rendszerelmélet terén alkalmazást nyert.

Nézzük a kibernetika példáját: A kibernetika (a görög kybernos = kormányos) Norbert WIENER 1947-ben kitalált fogalma az önszabályozó rendszerekkel való tudományos foglalkozást jelenti. Mindazokat a tudományos kutatásokat értjük ezen, amelyek az információs rendszerek funkcionális lehetőségeinek elméletét illetve szoros értelemben az információkat feldolgozó gépek technikáját vizsgálja. Ezeknek a rendszereknek az a tulajdonságuk, hogy visszacsatolással bizonyos egyensúlyi helyzeteket külső behatások ellenére is fenntartanak (példa a központi fűtésnek a külső hőmérséklettel történő szabályozása, WIENER, 1963).

Megkísérelték a kibernetikát szociális helyzetekben is alkalmazni, mivel a visszacsatolás, a vezérlőkör és az egyensúly a szociális történésekben is megfigyelhető. Végül is a kibernetika a bináris rendszerek és a modern adatfeldolgozás tudománya lett.

Az általános rendszerelmélet mint a szociális rendszerek elmélete – köszönhetően PARSONS előmunkálatainak – a hetvenes években diadalmasan bevonult a szociológiába (PARSONS, 1985). Kiindulópont volt az a meggyőződés, hogy ezúttal sikerülni fog, hogy minden tudomány ugyanazt az (elméleti) nyelvet beszélje. Meg kell egyezni abban, hogy egy érthető és **univerzális nyelv** alakuljon ki minden tudomány számára.

WILLKE szerint a) szakirányú univerzalitás a szociológián belül annyiban létezik, hogy a csoporttól a nemzetközi társadalmakig egységes, hasonló rendszerproblémák vannak. b) Az interdiszciplináris univerzalitás azt jelenti, hogy a többi tudományban hasonló rendszerproblémákkal találkozunk. Így a kémiában, biológiában, orvostudományban és pszichológiában is a tudósok olyan rendszerproblémákkal konfrontálódnak, mint a határmeghúzás, az alrendszerek, az információ stb. c) Végül a komplexitás problémája is univerzális. A komplexitás (nem tévesztendő össze a komplikáltsággal) a többoldalúság fokát, a hálózatosságot és a döntési mező következményeit

jelenti. Szociális téren a komplexitás a minőség és a rendszerelemek között fennálló kapcsolatoknak a számát is jelenti. A tudományok tárgya mindig komplex (például a részecskék fizikája) és ezt a komplexitást nem lehet kényszerrel redukálni, hanem csak ellenőrizhető folyamatokkal feldolgozni (WILLKE, 1982).

2) A **strukturális-funkcionális rendszerelmélet**. Ebben a monumentális elméletben – alapítója, Talcott PARSONS szerint – a cselekedet strukturálása áll az előtérben. A cselekvési rendszerek bizonyos funkciókat töltenek be, hogy az adott struktúrák fennmaradjanak. Cselekvő rendszerek személyes és szociális rendszerek, amelyekben a cselekvők (egyének és csoportok) cselekvő helyzetben cselekvési céloknak megfelelő struktúrákat alakítanak ki, amelyek az összstruktúra fenntartását célzóan négy alapfunkciót garantálnak: alkalmazkodást, célelérést, integrációt és a normák megtartását (adaptation, goal attainement, integration, latency = AGIL). Az integratív cselekvések által vezérelt szociális rendszerek négy alrendszerre tagozódnak: gazdaság, politika, társadalom és szocio-kulturális alrendszer – amelyekben az interpenetráció és kommunikáció a pénz, a hatalom, a befolyás, az értékképzés által biztosított (PARSONS életművéhez nézd még az 1.2 és 1.3 fejezetet ebben a könyvben). PARSONS-nál tehát a struktúrák előfeltételei a rendszer működésének. Ezek a struktúrák a szervezett cselekvések következményei.

3) A **funkcionális-strukturális rendszerelmélet**. PARSONS életművének továbbvitele és kritikai kiegészítése tanítványának, Niklas LUHMANN-nak az érdeme. LUHMANN új nyelvet beszél, magas elvonatkoztatott nívón nyugvó fogalmisággal. Őt „első" olvasásra megérteni nagyon nehéz. Könyveinek értelmezői (pl. BAECKER, KISS, KNEER / NASSEHI, WILLKE) mind egyetértenek abban, hogy művei számára csak ismételt és elmélyült olvasat lehet gyümölcsöző. Nem a társadalmat akarja „megreformálni", hanem a társadalommal foglalkozó tudományt, a szociológiát. Az a véleménye, hogy ez lehetséges a szociális rendszerelmélet következetes alkalmazásával. A „szociális" (vagy más szóval a szocialitás) autonómiáját kell biztosítani – ahogyan ezt már DURKHEIM is követelte –,

de ő radikálisan továbblép, mert a „szociálist" nem mint egy dolgot, nem valami szubsztancia fajtát, hanem végső fokon mint kommunikációt tekinti, amely elkülönül az egyénitől és sajátos életet él (lásd autopoiezisz).

Nem elegendő az, hogy LUHMANN-t olvasni igen nehéz, hisz a mit sem sejtő olvasónak még meglepetéseket is tartogat. Az úgynevezett „autopoietikus fordulata" 1980 körül, amikor is véglegesen elbúcsúzik a „régi" parsonsi cselekvéselmélettől és a rendszeri kommunikáció felé fordul, még ismerősei számára is meglepetés volt.

A radikális változás lényege abban állt, hogy a zárt és az önteremtő rendszerek mellett tört lándzsát. Mivel itt a biológiai szisztemikus előmunkálatokra is hivatkozik, fejére olvasták a „modern biologizmus" vétkét. Más oldalról viszont kritizálták az állítólagos semleges és konzervatív társadalom-felfogását – HABERMAS-szal szemben. Csak az utóbbi időkben fedezték fel LUHMANN-t a szociális hivatások számára. Művének értelmezői általában a strukturális-funkcionális rendszerelméletével kezdik, folytatják az új rendszerelméleti fogalmiság kifejtésével és zárnak az autopoiezisz elemzésével. Ezen a ponton érte őt a legtöbb támadás, téves interpretáció és megnemértés. PARSONS-nál a rendszerfelépítés különböző síkokon még az egész és a részek gondolatának problematizálása volt mértékadó – vagyis először a struktúrák és aztán a funkciók. Kérdése az volt: milyen funkciókat kell a részeknek betölteni, hogy a rendszer egyensúlyban maradjon? Ez LUHMANN-nál fordítva történik, ő először a funkció után érdeklődik. Milyen funkciókkal rendelkeznek a rendszerek? Ezáltal a rendszerek struktúrái és azok jelentősége a rendszerrészek számára kétséges lett. Arra akar rámutatni, hogy a szociális rendszerek elmélete szükségszerűen rendszer-környezetelmélet kell legyen. Itt tehát azt kellene kutatni, hogy milyen kapcsolatban van a rendszer a mindenkori környezetével. A környezet lesz a rendszerképzés konstitutív faktora és nem a belső struktúrái és azok funkciói. Így szélesíti ki a parsonsi rendszerfogalmat.

Rendszerfelépítését három síkon vázolja. Az első legfölsőbb síkon találhatók az általános rendszerek, a második középső síkon vannak a gépek, az organizmusok, a szociális és a pszichikai rend-

szerek. A gépek mint allopoietikus és az organizmusok mint autopoietikus rendszerek nem érdeklik LUHMANN-t.

A szociális rendszerek jellegzetessége a kommunikáció, a pszichikai rendszereké a tudat. Mint értelem-feldolgozó rendszerek sajátos síkot képeznek és további felosztásuk így alakul: interakciós rendszerek, szervezeti rendszerek és társadalmi rendszerek.

Az interakció-rendszerek jellemzője a jelenlét és a cselekvési készség. A szervezetrendszerek a tagságon alapulnak, amely természetesen megkötöttséget és fegyelmezést de rang megkülönböztetést is jelent. Ezek készítik elő a rendszerprogramokat, irányítják a tagok közötti kommunikációt, döntéseket készítenek elő stb. Végül a harmadik, a társadalmi rendszer a létező legnagyobb szociális rendszere minden kommunikatív elérhető cselekvésnek.

A társadalom mint az emberi együttélés legátfogóbb rendszere az evolúcióirányítás, a rendszerdifferenciálódás funkcióját tölti be, és mint „értelmi rendszer" a bináris kódolás segítségével a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumokat alakítja ki. A parsonsi AGIL formulára alkalmazva ezek az igazság, a szerelem, a pénz és a hatalom LUHMANN-nál.

PARSONS úgy véli, hogy a média funkciója a már megkülönböztetett rendszerek integrációja, LUHMANN viszont ezzel szemben a média funkcióját az alrendszerek differenciálódásában és specializálódásában látja.

A gazdasági alrendszerben például a pénz médiuma szabályoz minden aktivitást, a fizet–nemfizet értékduál szerint. Ez azt jelenti, hogy egyéb értékduálok (bináris kódok) mint csúnya–szép, jó–gonosz a gazdaság számára értelmetlenek. A leírtakból következik, hogy LUHMANN figyelme különösen az „értelmi rendszerekre" központosul. Következésképp ezt a fogalmat kell először megvilágítani.

A luhmanni rendszerelmélet jobb megértése céljából álljanak itt azok a „kulcsfogalmak", amelyeket az 1984-ben kiadott főművében – az autopoietikus paradigmaváltás előtt – a „Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie" című könyvében írt.

1) Az **értelem** nehezen magyarázható fogalom. Az értelem a viselkedés és az élményfeldolgozás szándékolt stratégiája és a cselekvés,

az élményfeldolgozás de a kommunikáció konstituáló függvénye is (KISS, 1990).

Hogy mások cselekedeteit megértsük, ahhoz szükséges, hogy ezeknek a cselekedeteknek értelmet adjunk. Pszichikai és szociális rendszerek az értelem-kérdést felteszik maguknak, amennyiben a lehetőségeket aktualizálják, virtualizálják és potencializálják. Az értelmi tapasztalás mindig a különbség az aktuálisan adott és a lehetőség között. Az értelem nem egyenlő a céllal. Az értelem az emberi átélés rendformája, és a személy számára az átélés feldolgozásának kézenfekvő stratégiája.

Az átélésnek három dimenziója létezik: a) dologi dimenzió a másságban nyilvánul meg, a differenciában és az identitásban; b) szociális dimenzió: itt egy másik átélőt veszünk figyelembe, egy nem-ént mint egy másik ént ismerünk el; c) időbeli dimenzió: létezik egy interszubjektívan szinkronizált idő (szociális idő). Az idő a választási kényszer alapja (HABERMAS / LUHMANN, 1971). Az értelem mint szelekciós mechanizmus redukálja de egyúttal teremti is a komplexitásokat a gondolkozás, a kreativitás és a fantázia által. Létezik a „szimbolikus értelemvilág", amely a mindennapi szerepeket, a prioritásokat és a procedúrákat szabályozza, rendezi és igazolja.

2) A **komplexitást** nem szabad összetéveszteni a komplikáltsággal. Ez utóbbi az elemek számára utal – ezzel szemben a komplexitás az elemek közötti többszörös kapcsolathálót jelenti. Változhat a komponensek sokoldalúságától és azok interdependenciájától és végül is az időtől függően. A modern társadalom jellegzetessége a komplexitás. A rendszerelmélet központi problémája tehát a komplexitás lecsökkentése. Ez különösen érvényes a szociológiára, ahol rendkívül komplex kapcsolatok és kapcsolathálók épülhetnek fel. De mert nem minden elem minden időben minden másikkal egybekötött – létezik választási kényszer. „Egy rendszer csak egy rend szelekcionálásával tud komplex lenni" (LUHMANN, 1984, 48).

A cselekvés és átélés lehetőségei – több, mint amit aktualizálni lehet – egyenesen szelekcióra kényszerítik az embert. Különbséget tehetünk felfogott és operatívan feldolgozott komplexitás között.

A szociális rendszerelméletben öt fajta komplexitást lehet felismerni (WILKE, 1982).

a) A **dologi komplexitás** növekszik, ha az egymásra ható rendszerelemek száma és sűrűsége időben és térben növekszik.

b) A **szociális komplexitás** a szociális szerepek és kapcsolatok komplexitása. Szociális rendszerek funkcionális belső differenciálódással oldják meg ezt a problémát. A klasszikus szociológiában szociális munkamegosztásról beszélünk (DURKHEIM).

c) **Időkomplexitás**. Ez a komplexitás-változat azért jön létre, mert a szociális rendszerek önleíró és önmegfigyelő rendszerek, és mint ilyenek szemben találják magukat a szinkronizálás és a folyamatosság problémáival. A struktúrák és a folyamatok szétválasztásával oldják meg ezek a rendszerek az időproblémát.

d) Az **operatív komplexitás** a szociális rendszer azon képessége, hogy célját és szándékát önállóan látja és variálja, vagyis a környezettől függetlenül komplexitásokat produkál és dolgoz fel. Ezt a problémát szociális rendszerek szervezésével és intézményesítéssel próbálják megoldani (POKOL, 1992, 19).

e) A **kognitív komplexitás** egyéni síkon a környezet információinak és ingereinek szellemi munkával történő feldolgozását jelenti. Szociális síkon a kommunikációban csúcsosodik ki, amely három szelekciót (információ, közlés, megértés) egy egységgé tesz. LUHMANN számára a komplexitás szelekciókényszert jelent, de mindenesetre a komplexitások redukálása paradox módon a komplexitások fokozásához is vezethet.

3) A **kontingencia** azt jelenti, hogy valami máshogyan is lehetséges. Jelez valamit, ami sem nem szükségszerű, sem nem lehetetlen (TREIBEL, 1993). A pszichikai rendszerek cselekvéseinek kétoldalú függőségei zárják az önreferáló kört. „Azt csinálom, amit te akarsz, ha te azt teszed, amit én akarok!" Más szavakkal ebben kitűnik az interakciós kapcsolatok kölcsönös függősége. A kettős kontingencia azt jelenti, hogy mindenki más máshogy is tud reagálni, mint azt elvárnánk, és hogy ezt mindketten tudják egymásról. A kontingencia tehát csalódási veszélyt implikál, mert a reagálás nem csak tőlem, hanem más emberektől is függ. „Kontingencia vonatkozik a rend-

szerben egy bizonyos helyzetben rendelkezésre álló viselkedési alternatívákra" (WILLKE, 1982, 25). Kettős kontingencia esetében egyszerűen megállapítjuk, hogy egy rendszer így, de másképp is tud viselkedni. Rendszerek felvehetnek más állapotokat és más rendszerek is lehetnek kontingensek (LUHMANN, 1970).

4) **Megfigyelés**nek nevezünk egy műveletet, ahol a különbözőségeket megjegyezzük. Megfigyelni ugyanis valamit csak akkor lehet, ha valamilyen formában differencia forog fenn, és ha a megfigyelt rendszernél ez a forma értelemmel bír. A másodfokú megfigyelés a megfigyelés megfigyelését jelenti.

5) **Környezet**. A luhmanni rendszerelmélet foglalkozik a környezet–rendszer különbözőséggel is. A szociális rendszereknél a határ meghúzása a rendszert identitással látja el, amelyet mint differenciát él át. Sokáig volt elméleti vita arról, hogy egy szociális rendszer határai zártak vagy inkább nyitottak lennének. Megállapítottak egy rangsorolást a szociális (emberi), a technikai és a természetes környezet között. Mivel a környezet mindig komplexebb, mint a rendszer, hasonló rendszerek (például csoportok) között a kommunikáció mindig problémátlanabb, mint egy kapcsolat a technikai és a természetes környezettel.

6) **Kommunikáció és cselekvés** tulajdonképpen elválaszthatatlanok egymástól. A kommunikáció az információ, a közlés és a megértés egysége. Az információ, amely megváltoztatja a rendszer állapotát nem más, mint a differenciák (ez és nem az) szelektív kezelése. A közlés egy szelektált tényre történő megállapítás. A megértés az információ és a közlés differenciája. (Mi az, amit közölni akar?) A kommunikáció az információ és a közlés különbözőségét folyamatosítja (KISS, 1990).

A kommunikációt úgy is lehet értelmezni, mint három szelekció szintézisét (információ, közlés és megértés). A kommunikáció koordinált szelekció és témák által irányított folyamat. Szociális rendszerek kommunikációkból állnak és azok cselekvéshez való viszonyukból. „A kommunikáció az elementáris egysége az önkonstitúciónak – a cselekvés az elementáris egysége a szociális rendszerek önmegfigyelésének és önleírásának." (LUHMANN, 1984, 241).

Ezzel a LUHMANN idézettel megkíséreljük az átmenetet a sokat vitatott „autopoietikus fordulatba."

7) Az **Autopoiezisz** összetett görög szó az auton (önmaga) és a poiein (csinálni, elkészíteni) szavakból. Az autopoiezisz tehát önteremtés. Különbséget teszünk allopoietikus és autopoietikus rendszerek között. Az automobil tehát ezek szerint egy allopoietikus rendszer, amely csak az irányításra és az energiafelvételre nyitott, máskülönben zárt. A poéta mint ember és mint „élő gépezet" szintén allopoietikus rendszer, de körkörösen zárt központi idegrendszere zárt, vagyis autopoietikus. Az ember – hála kommunikációs képességének – nyitott lény és tagja az önszerveződő társadalomnak (MATURANA, 1982).

Az élő rendszerek mint az egyedüli ember és a társadalom, illetve a csoport, az intézmény, a nemzet, a nép mind autopoietikusak, illetve fokról fokra önszerveződők, önmagukra referálók, önteremtők, önleírók és végül önmegfigyelők.

Az autopoiezisz fogalma a biológiából származik és két csillei neurobiológus dobta be a tudományos körforgalomba. „A jelenlegi biokémiai tudás megengedi nekünk, hogy az élő rendszereket önmagukat teremtő rendszereknek hívjuk, amelyek megteremtik saját határaikat és felépítésüket. Az ilyen rendszereket autopoietikus rendszereknek nevezem és egy autopoietikus rendszer organizációját autopoietikus organizációnak nevezem." (MATURANA / VARELA, 1973, 68).

Élő rendszerek autonómiával rendelkeznek és betű szerint önmagukat teremtő egységek: megteremtik saját határaikat, előállítják azokat a specifikus alkatrészeket, amelyekből állnak, saját dinamikájuk van – a sejt belsejében létezik az elemek interakciója. „A környezeti behatások csak zavarják a sejtet, és kiegyenlítő reakciókhoz vezetnek. A környezetből felveszik a táplálékot, illetve az energiát, de ahhoz nem alkalmazkodnak" (RIEGAS / VETTER 1990, 329).

LUHMANN maga a következőképpen definiálja az autopoieziszt: „A fogalom azokra a rendszerekre alkalmazható, amelyek minden alapvető egységüket, amelyből állnak, ezeknek az elemeknek a hálózata által produkálják és ezáltal a környezettől elkülönülnek – vagy

az élet, vagy a tudat (interakció), vagy a kommunikáció (szociális rendszerek) formájában. Az autopoiezisz ezeknek a rendszereknek a reprodukciós módja." (LUHMANN, 1990, 266).

A föntiek értelmében át kell gondolni az értelmi rendszereket: a) a pszichikai rendszerekben a tudat zártan és rekurzívan funkcionál; b) a szociális rendszereknél önreferáló kommunikatív összefüggésekről beszélhetünk; c) a társadalmat pedig úgy foghatjuk fel, mint autopoietikusan produkáló és körkörösen reprodukáló kommunikációs rendszert.

A környezet és ezáltal a környezeti komplexitások redukálása elveszíti jelentőségét. Ezzel szemben a rendszerhatár jelentősége növekszik és ezáltal a rendszer zártsága is. Minden, ami fontos a rendszeren belül történik – a külvilág csak zavar. Hogy jöhet létre mégis kommunikáció? A kommunikáció ugyanis nyitottságot tételez fel – nyitottság az információ elfogadásához, a közléshez és a megértéshez. LUHMANN mint ellentmondást, paradoxont jegyzi meg, hogy az autopoietikus zártság a nyitottság előfeltétele. Minél zártabb egy rendszer, annál jobban tud a környezettel kommunikálni.

A nyitottságnak tehát képesnek kell lenni a rezonanciára. A rendszer megújul a cirkularitással, és kapcsolatot épít fel a környezettel a megfigyelés által. Ha a megfigyelt információkkal rezonancia lép fel, akkor a cirkularitás megváltozik és megkezdődik a rendszerek közötti kommunikáció. A környezettel egyenesen, direkt nem lehet kommunikálni – csak a rendszerek tudnak egymás között a környezetről kommunikálni. Környezeti kapcsolatok a megszűrt információk útján lehetségesek. Az autopoietikus rendszerek „strukturális kapcsolása" megkönnyíti a rendszerek közötti kommunikációt. Interpenetráció helyett azonban csak interferencia létezik (kölcsönös befolyásolás) – vagyis a feldolgozott komplexitások átvitele.

A szakirodalomban az **autopoiezisz** négy fajtáját, rendjét találjuk.

a) Az első rendű autopoiezisz az élő sejt vagy a legparányibb élőlény, amelynek legfontosabb rendszeri funkciója a túlélés. Ez az állandó önalkalmazkodás és az újrastrukturálás útján történik.
b) Egy magasabb nívón találjuk a második rendű autopoieziszt. Ide tartoznak a komplikált élő szervek, amelyek önmagukat konst-

ruálják és szervezik, és önmagukra hivatkoznak. Az embernél az önleírás és az önmegfigyelés is ide tartozik.

c) Több szerző említi a családot mint a harmadik autopoietikus rendet, amely a szerelem által alakul ki, a szerelemmel szaporodik és megvalósul. Rendszerileg tekintve a szerelem folyamata (klasszszikus értelemben a megismerkedéstől a gyermek születéséig) úgy is tekinthető, mint az öt fenn említett komplexitás redukciója. Az ilyen módon kialakult pár a komplexitások sikeres redukciója után teremt magának egy újabbat: a család rendszerét. Mint rendszer átéli a család az intim kommunikációkat, ahol különösen az interpenetráció (szexualitás) és a segítés (mások szükségletének kielégítése) áll előtérben.

d) Negyedik autopoietikus rendnek számítjuk a társadalmat, amely a funkcionális differenciálódás és a szerveződés folytán a környezettel kapcsolatba lép.

1.5 TÁRSADALOMFOGALOM A SZOCIOLÓGIÁBAN

A szociológia tulajdonképpeni tárgya a társadalom. A makroszociológia vizsgálja az embert a társadalomban. A fogalmak, mint például kultúra, intézmény stb. mind az ember helyzetét célozzák meg a társadalomban. Végső fokon felteszik a kérdést, hogy egy társadalom tagjainak a boldogulását kultúrájával és intézményeivel garantálni tudja-e? Értékelve ilyenkor „jó társadalomról" beszélhetünk. Korunkban az igazságos társadalom a fő téma.

A mikroszociológia felfedezi a társadalmat az emberben. A mikorszociológiai témák például status, szerep, funkció, hatalom stb. az egyéni cselekvést a társadalomra vonatkoztatva ítélik meg. Az egyén hozzájárul a többiek boldogságához – lehetőleg mindenkiéhez – az ő társadalmi céloknak megfelelő cselekedeteivel.

Általában véve a társadalom azt jelenti, hogy élő lények egymáshoz kötődnek – emberek, állatok, növények. A bioszociológia keresi az analógiákat az emberi társadalom és a rovarok világa (hangyák, méhek, termitek), a primátok (majmok) vagy egy ökoszisztéma (pl.

az erdő) között. Az inzularitás jelensége egy zárt biorendszerben (pl. atoll) alkalmazható bizonyos emberi társadalmak esetében is. Viselkedéskutatók megpróbálnak párhuzamokat felfedezni az állati és az emberi viselkedés között. Az ökológiai szociológia egy lépéssel tovább megy, s kutatja az emberi társadalom viszonyulását a természethez.

A **társadalom** meghatározása: az a legnagyobb emberi tömörülés, amely szociális igényeinek kielégítésére és kitűzött céljai elérésére együttműködik és közös kultúrával rendelkezik. A társadalom ismertetőjegyei:

a) népesség és terület egysége. (Létezhetnek azonban olyan társadalmak is, amelyek nem rendelkeznek saját területtel);
b) csoportok alkotják, amelyek a társadalmi fejlődést döntően alakítják, vagyis a munka- és funkciómegosztásból kialakuló csoportstruktúrákkal rendelkeznek,
c) közös kultúra. Ide tartozik elsőként a közös nyelv, de gyakran a vallás is és egyéb kultúrszociológiai jegyek,
d) önálló szociális egység – ez legtöbbször az állam formájában valósul meg. De voltak és vannak társadalmak, amelyek sohasem tudtak vagy akartak államot alkotni (kurdok, inuitok).

Elképzelhető azonban – részben érthető okokból – a fogalmak, mint társadalom, állam, nép, nemzet összekeverése, felcserélése. Ezek a fogalmak sokszor hasonló tartalmat fednek. A társadalom a tipikusan szociális alakzat, az állam a jogi és adminisztratív keret, a nép a faji és leszármazói közösség és végül a nemzetnél az érzelmi odatartozás és a közös történelem lépnek előtérbe.

Az embert mint „politikai állatot"(zoon politicon) már az ókorban a görög polis filozófusai felfedezik (PLATÓN, ARISZTOTELÉSZ). A középkorban a társadalmi rend megokolása a természetjog és az „isteni rend" (civitas dei) alapján történt. De már a 11. században IBN KHALDUM rámutatott arra, hogy egy társadalomnak nincs szüksége vallásos legitimációra ahhoz, hogy működjön. Thomas MORUS és CAMPANELLA az ideális társadalmat utópiában vagy őskommunizmusban látták. A felvilágosodás megteremtette a társadalmi szerződés fogalmát J. J. ROUSSEAU elgondolása alapján. Az ember egyedül védtelenül van kiszolgáltatva mások kényének kedvének. A társada-

lomban talál védelmet amennyiben szerződésileg szabadságának egy részét a társadalomnak (a felvilágosult államnak) átadja. Ellenszolgáltatásként elvárja a társadalomtól, hogy megvédje személyét és tulajdonát. Személyes szabadsága ott végződik, ahol mások szabadságát megakadályozná. Egészen a mai napig ez a demokratikus és liberális társadalom alapeszméje. H. MONTESQUIEU a társadalmi szerződést tökéletesíteni akarta a hatalmak megosztásával (ítélkező, kormányzó és törvényhozó hatalom). A megosztott és a nép által ellenőrzött hatalom a szabadság garanciája.

T. PARSONS struktúrfunkcionalizmusa a társadalomban cselekvő rendszert lát. Eszerint a társadalom egy olyan típusú szociális rendszer, amely az önállóság legmagasabb fokán más szociális rendszereket és azok környezetét felülmúlja. A társadalom négy alappillére a gazdasági élet, a politikai élet, a közösségi élet és a szocio-kulturális tevékenység. A társadalomnak kulturális választ kell adnia az emberi alapszükségletek kielégítésére. A kultúrantropológus B. MALINOWSKI etnográfiai kutatásai alapján elképzelt egy sémát az úgynevezett „primitív" társadalmaknál. A táplálkozás alapigényét a társadalom az élelmiszertermelés megszervezésével és a termékek szétosztásával elégíti ki. A reprodukciós (utódnemzés) szükségletet a házasság, a család és a rokonság intézményei szabályozzák. A testi jóérzést és kényelmet például egyes csendes-óceáni törzseknél közös lakótér (long house), a biztonság igényét társadalmi védekező és oltalmazó mechanizmusok (potlach), a mozgás igényét a tánc és a játék biztosítja. Az iniciáció (rítusos bevezetés a következő életfázisba) a fiatalok felzárkózását jelenti a társadalomba. Végül az egészség, a higiénia primitív formája a sámánikus orvoslás gyakorlatával történik (varázsló, medicin man) (MALINOWSKI, 1944).

A modern társadalom számára természetesen további alapvető igények léteznek. Ide számíthatjuk a vallásos igényt (vallásosság, egyház), a pihenési igényt (szabadidő megszervezése) végül az esztétikus és kulturális igényeket és szükségleteket (művészet). Minél fejlettebb egy társadalom, annál több igényt és szükségletet lehet említeni.

A rendszerelmélet tanítása szerint a társadalom nem valami előre megadott képződmény, hanem egy vívmány, egy közös szerzemény. WILLKE így definiálja a társadalmat: szociális rendszer, amely az értelem alapján, alapvető műveleti összefüggések folytán szociális kommunikációkat alkot és fenntart. Egy kissé kevésbé absztrakt a következő definíció: a társadalom az egymásra vonatkozó és releváns szociális cselekvések mindent átfogó összefüggése.

A modern társadalmakat négy jellegzetességgel karakterizálhatjuk: differenciálódás, pozitivizálódás, önreferencia és irányítás (WILLKE, 1987).

a) A **differenciálódás** az opciók fokozását jelenti a dologi racionalitás értelmében. A mai társadalom funkcionális differenciált és nem társadalmi rétegekből és osztályokból tevődik össze. Vizsgálatánál egyre több eszközt alkalmazunk, az akciók következményeit kikalkuláljuk, és ezáltal a szelekciót (opciót) megkönnyítjük.
b) A **pozitivizálódás** a világ „csinálhatóságát" és a sok lehetőség közül az egyik megvalósítását jelenti. A hagyományt és a vallást, a hitet és a bizonytalanságot helyettesíti. Úgymond az ember megalkotja társadalmát szabadon a tekintély és az ideológia kényszere nélkül. A pozitivizálódás egyidejűleg előfeltétele a pluralizmusnak.
c) Az **önreferencia** mindenekelőtt a hierarchiának mint a rend elvének varázstalanítását jelenti. A hierarchia felülről lefelé áradó egyoldalú információ. Modern szociális rendszerek azonban a kommunikációra alapozódnak. A kommunikációtömeg növekedése a modern társadalmakban magával hozza a hierarchikus függőség és az irányítás leépülését. A szociális rendszer önreferenciája az a képesség, hogy önmagát környezetének szemszögéből és beágyazódva a saját környezetébe megfigyelje. Itt azt a műveletet értjük, amely önmagát másra és ezáltal is magára vonatkoztatja.
d) Az **irányítás** a civilizációt és az evolúciót célozza meg. A modern társadalmakban az összrendszer reflexív és decentrális irányítása és a részrendszerek önreferenciális irányítása a mérvadó. A társadalom rendje a részek önszántukból történő kötődése által alakul ki. A részek a társadalom életében autonóm döntés útján és saját elvük szerint vesznek részt.

A modern társadalom nem hajlandó központilag elrendelt azonosságot elfogadni. Egy modern társadalom identitása, azonossága csak mint procedurálisan előállított identitás képzelhető el – vagyis az autonóm és független részek komplex és diszkurzív szavazási folyamata következtében.

Egy sereg etikettel találkozunk a modern társadalom megfogalmazásában. Ezek a címkék mind egy bizonyos társadalmi realitást tükröznek – de általában alapvető társadalmi analízisre nem alkalmasak. Így olvashatunk például posztmodern vagy posztindusztriális társadalomról, kapitalista, szocialista és posztszocialista társadalmakról, jóléti társadalomról vagy konzum és fogyasztói társadalomról. Csernobil után megszületett egy újabb etikett: a kockázattársadalom. Legújabban a szociológiában a tudástársadalom etikettje viszi el a pálmát.

A társadalmi valóság megismerése, és ennek strukturális modellezése, amely végül is egy konglomerátum az élő és élettelen viszonyában igen hasonlít WILSON (2002) elméletéhez (consiliens) a tudás egységéhez, illetve a szupertudományhoz, ahol már megszűnik a különbség a társadalomtudományok és a természettudományok között. Már MARX-nak van egy olyan megjegyzése, hogy csak egyetlen egységes tudomány van, a történelem tudománya. A LATOUR-féle purifikáció és transzláció megkülönböztetés szerint csak az ember választja szét fejében a valóságban egységes dolgokat (LATOUR, 1999). A természet és társadalom is csak absztrakció. A valóságban „hibridek" vannak. A természet is hibrid (pl. kultúrtáj) a társadalom, az ember is. A cirkuláló referens, az áthelyezések és átfordítások láncolatának elismerése teszi lehetővé, hogy a tudományt, a társadalmat és az egész világot transzlációk által átszőtt szerves hálózatként értelmezzük.

A kultúra fogalma mesterséges konstrukció. Mi hozzuk létre mind az emberi közösségeket, mind a körülöttünk lévő nem emberieket. Ugyanannyira lehetetlen univerzalizálni a természetet, mint amennyire lehetetlen kizárólag a kulturális relativizmus szűkös keretére redukálni. A kollektivitások olyan hibridek, amelyek egyszerre emberekből és nem emberekből állnak. A modern társadalom

tudománya nem korlátozódhat a csupán emberi társadalom vizsgálatára, hanem a hibrid kollektivitásokat kell követnie. A kollektivitások olyan cselekvők, amelyekben az embereket és nem embereket egymásba fonódva lelhetjük meg. A kollektivitások különböző módon jönnek létre: közös bennük, hogy nem lehet megmondani, hol kezdődik bennük a dologi és hol végződik az emberi összetevő. LATOUR javasolja, hogy a szociológia kutassa a „nem emberit" is. Parádés transzlációs példája a fekvőrendőr – az emberi és a nem emberi pólusok folyamatos mozgása. Az „Actor-Network-Theory" (ANT) a cselekvő hálózat elmélete feltételezi a radikális meghatározatlanságot (NÉMEDI, 554).

2. MAKROSZOCIOLÓGIAI ALAPFOGALMAK

2.1. A KULTÚRA MINT TÁRSADALMI TERMÉK

A szociológiai értelemben vett **kultúra** a tipikus életformák és élettervek elvont elképzeléseinek és konkrét megvalósulásainak, az érték- és normarendszereknek és végül a társadalmi alkalmazkodásnak az összessége, amit az ember egy adott társadalom tagjaként elsajátít és más tagokkal megoszt. A kultúra az az összetett egész, ami magába foglalja az ismereteket, a hiedelmeket, a művészeteket, a hagyományokat, a jogrendszert, a szokásokat és minden egyéb képességet és tartós foglalkozást, amelyre az ember a társadalom tagjaként szert tesz.

A kultúra a tervek és mércék (szabványok) összessége, amelyeket az emberek a társadalmi együttélés folyamán az alkalmazkodásorientált létkialakítás céljából hoznak létre. A kultúra funkciója a léttel való sajátosan emberi megbirkózás és a lét alakításának lehetővé tételében rejlik. A kultúra bonyolult, kollektív mentális elképzelés és egyidejűleg a műszaki-természeti környezethez való társadalmi alkalmazkodás konkrét megvalósítása. A kultúra mind anyagi, mind szellemi elemeket tartalmaz. Ha egy kultúrában az anyagi elemek a megfelelő szellemi elemek előtt jelentkeznek, akkor „kulturális késésről" (cultural lag) beszélünk (OGBURN, 1970). Példa: az első pilóták még az autóvezetők mentalitásával irányították gépeiket az égen!

A kulturális szociológia a kultúra jelenségeivel foglalkozik, figyelembe véve a kultúrát hordozó közösségeket. A kultúra történelmileg átadott explicit élettervek rendszere, amely életterveket egy csoport valamennyi, vagy bizonyos különösen kiemelkedő tagjai magukénak vallanak (KLUCKHOHN, 1963).

A kultúra egy társadalom tipikus életformáinak összessége, beleértve az alapul szolgáló szellemi állapotot, különösen pedig az érték beállításokat. Egy adott társadalom összkultúrája egységes képként tükröződik a nyelvben, a település formájában, az életszokásokban,

az erkölcsi meglátásokban és a társadalmi szerveződésben. Szigorúan szociológiai értelemben a kultúrának semmi köze a művészethez, tanuláshoz és intelligenciához, csak annyiban, hogy minden, amit a társadalom létrehoz a kultúra termékének tekinthető. A kultúra szó a latin „agricultura" vagy a „cultivere" szavakból származik. A „kertész példázata" (cultura animi) az egyéni személyiség „művelését" jelenti az átadott gondolatok és értékek tekintetében. A mag a filozófia, a kertész a nevelő, a kert maga az ember. A kert gyümölcsei más embereket szolgálnak, vagyis az ember mintha saját termékeinek terméke lenne.

Az ember természeténél fogva kultúrlény (A. GEHLEN, 1964). A kultúra az ember természettől kicsikart, átalakított világa. A kultúra az ember „második természete", amit a szociokulturális születés során nyer el.

Marxista felfogás szerint a kultúra az osztályérdekek felépítménye. Az osztályokba csoportosuló társadalmak osztálykultúrával rendelkeznek. Az uralkodó osztály megpróbálja saját kulturális érdekeit érvényre juttatni és a tömegre rákényszeríteni. Kultúrforradalomnak nevezzük a kommunizmus fele haladó átmeneti társadalom erőfeszítéseit és mozgalmait, amelyek a polgári kultúra befolyását megszüntetni hivatottak, amelyekkel a proletárságot képessé akarták tenni, hogy magáévá tegye a történelem haladó kulturális tartalmait, illetve új kulturális tartalmakat, életformákat, érzelmeket és szokásokat hozzon létre. A kultúrforradalom megpróbálja a társadalom tagjainak tudatát erőszakkal megváltoztatni, vagy pedig ezt a változást felgyorsítani. A kultúrforradalom átvitt értelemben kapitalista viszonyok közepette a polgári kultúra ellen irányuló radikális tiltakozó mozgalmakat is jelenti.
A kultúra funkciója, hogy lehetővé tegye a léttel való sajátos, emberi megbirkózást és a lét alakítását. Ebből következőleg a kultúra:
a) univerzális – az emberek mindenütt egyenlők
b) sajátos – az emberek környezete eltérő és
c) strukturált – egy adott társadalom kultúrájának részei egymással bizonyos kölcsönhatásban állnak.

Szociológiai fogalomként a kultúra olyan valóság, ami állandó mozgásban van. Úgy tűnik saját „élete" van (a kultúra születése, be-

tegsége, halála – dekadenciája vagy hanyatlása), de fejlődését nem szabad lineárisan elképzelni.

Minden egyes kultúrának három fő tényezője van:
1) Természeti adottság. Léteznek tengeri, folyami, hegyi és sivatagi kultúrák, városi és vidéki kultúrák, déli és nyugati kultúrák stb.
2) Műszaki előfeltételek. Vannak műszakilag fejlett, illetve alulfejlett kultúrák, írott kultúrák, média, kommunikációs technikák stb.
3) Generációról generációra szálló kulturális örökség. Ez a szocializáció (család, iskola) és a sajátos kultúrintézmények (pl. múzeumok) által valósul meg. A vallás és a politika, vagyis a hit- és társadalmi rendszerek egyszerre szubsztrátumai és termékei is egy kultúrának.

A civilizáció nem más, mint a kultúra bizonyos fejlődési stádiuma. A számtalan generáció által felhalmozott, megőrzött és a mindennapi gyakorlatban bevetett ismereteknek és készségeknek az összessége. A civilizáció az anyagi motivációk nyomát viselő életérdekek műszaki-mechanikai élettere. A német nyelvterületen megszokott civilizáció és kultúra fogalmak közötti különbségtétel W. von HUMBOLDT leírására vezethető vissza, aki a népek külső létesítményeikkel és szokásaikkal és az ezekkel összefüggő belső érzületekkel történő emberszerű ábrázolását értette ezen. Ilyen értelemben a civilizáció tehát anyagi kultúra.

A civilizációs folyamat a társadalmi szerkezet megváltozott eszközeinek megjelenítése, ami alapjában véve a léttel való megbirkózás előrehaladott intellektualizálódása, ami a naiv világmeglátástól megfontolt, világgal szembeni állásfoglaláshoz vezet. Az alapjában véve egy adott nép szellemével összefüggő kulturális folyamattal ellentétben a civilizáció univerzális folyamat, ami „alakítási törekvései" által kihat a „kulturális akaratra és viselkedésre". A civilizáció a lét racionalizálásának műszaki alapjaira vonatkozik, amit minden népnek ki kell dolgoznia (A. WEBER, 1951).

Mivel a kultúra és a társadalom kölcsönhatásait vizsgáló kulturális szociológia világosan jegyzi fel az összefüggéseket, megfelelő eszköze lehet a rendszerelméleti elemzéseknek. Ilyen értelemben a

kultúra egy társadalmi rendszerben megszerzett tudás- és felismerésrendszer, ami a tapasztalatok értelmezésére és cselekvések generálására szolgál. Értékek, hiedelmek, kognitív és normatív orientációs minták hálózata, ami a rendszert szellemi és anyagi szinten is összetartja. A kultúra (szellemi és anyagi) hozzájárulás a társadalom értelmének alakításához. Rendszerként összetett, saját dinamikája van, és egyszerre több szinten nyilvánul meg. Nem organizmus és nem mechanizmus, hanem lazán kapcsolt, dinamikus és részben ingadozó többszintes rendszer. Nem zárja ki bizonyos sajátos kulturális-szociológiai rendszerek létezését, amelyek célja az értékek, normák és eszmék megteremtése és elterjesztése.

„A kultúra szimbólumrendszerek és értelmezési minták halmaza, ami arra szolgál, hogy az életvilág helyzeteit meghatározzuk, a megtapasztalásnak és cselekvésnek értelmet és irányt adjunk. Az a szimbólumrendszer, amelyben a »világ« és a »valóság« egyáltalán kézzelfoghatóvá, ábrázolhatóvá és a megtapasztalás / cselekvés számára feldolgozhatóvá tehető." (JENSEN, 1983, 56).

Számunkra döntő jelentőségű a kultúra értelmezése, mint egy önmagában összetett elem, ami beleszól az emberi viselkedés irányításába. PARSONS meghatározása szerint a kultúra jelentésnézőpontok, szimbólumok és azon cselekvésszempontok kódolt rendszere, amelyek az ilyen szimbólumok jelentésértelmezésének kérdéseire vonatkoznak. A kultúra tehát a hitrendszereket, a kognitív jelentéssel rendelkező kijelentések rendszerét és a kifejező szimbólumokat, valamint a kódot foglalja magába, amin a jelentések értelmezése alapul (PARSONS, 1963).

„Nagyon egyszerűsített megfogalmazással azt is mondhatnánk, hogy a kultúra egy szabályrendszer, mégpedig olyan szabályoké, amelyek meghatározzák, hogy az életvilág jelenségeihez milyen jelentés, milyen értelem társul, kicsiben és nagyban. Ehhez kell a mi megélésünknek és cselekvéseinknek igazodnia" (JENSEN, 1983, 110).

A kultúra összetett egysége az egymás fölé helyeződő szintekből adódik: kognitív, gyakorlati, művészi, interaktív, affektív stb. Mivel az emberi rendszerek cselekvésrendszerek és a kapcsolatok az előfeltételei a társadalmi cselekvéseknek, a kultúrarendszerek

vonatkoztatási rendszerek, vagyis sosem függetlenek a társadalmi kontextustól, amelyben létrejöttek. Mindennek nem mond ellent az a kijelentés, miszerint a kultúra egy mozgásban lévő, működőképes, illetve alkalmazkodóképes rendszer. Ez teszi lehetővé mind a kultúrák békés találkozását, mind a kulturális imperializmust.

A kultúra három egymásra épülő változata a következő:

1) A köznapi kultúra (testhigiénia, tömegszórakoztatás, hétköznapi munka, közlekedés). Ezek a kulturális tényked̈sek segítik a túlélést egy adott társadalom keretében, ezért nevezhetjük ezt túlélési kultúrának. Részben a szocializáció során jutunk hozzá.

2) Életkultúra (evéskultúra, ízlés, érintkezési formák, de az élet alakítása is). Ez a kultúra a szokások, hagyományok, megszokások hatása alatt, illetve az erkölcs vagy a vallás irányítása alatt áll. Ezek a kulturális adottságok a társadalom jó közérzetét szolgálják, ezért tehát jóléti kultúrának is nevezhetnénk. Átadása részben az iskolai képzéssel és neveléssel történik.

3) Magas szintű kultúra (az irodalmi, filozófiai, képszerű és zenei művek létrehozása és fogyasztása, de az elmélkedés és a stílusteremtés is). Más megnevezése „ünnepi kultúra" vagy minőségi kultúra; a felsőbb kultúrintézmények (színházak, múzeumok stb.) közvetítik és dolgozzák fel.

Érdekes és a pedagógusi gyakorlatban fontos elméleti alap Pierre BOURDIEU kulturális szociológiája. A francia szociológus modern kultúraelméletet dolgozott ki, ami egyrészt a marxista osztályelméleten, másrészt Max WEBER kultúraelméletén alapult. „Szociokulturális osztályelmélet"-nek nevezte, mivel – véleménye szerint – a modern társadalomban az uralmat és a szociális egyenlőtlenséget három tényező határozza meg: a gazdasági helyzet, a társadalmi helyzet és a kulturális helyzet. Gazdasági, társadalmi és kulturális tőkéről beszél. E három tőketípus megszerzése és használata társadalmi keretben (környezetben) játszódik le. Eközben különbséget tesz a struktúra, habitus és gyakorlat között. A struktúra az elemek felépítése, amiből egy rendszer összeáll, valamint az elemek közt lévő összefüggési módozatok. A habitus a személy

viszonylag szilárdan rögzült beállítottsága és szokásai. Végül pedig a gyakorlat a konkrét cselekvés, amit a habitus diktál és a struktúra korlátoz. BOURDIEU-nél a három tőkekategóriában a habitus átvétele négyféleképpen történik: a) bekebelezéses átvétel (bensővé tétel és elsajátítás); b) tudattalan átvétel (rutinszerű, nem megfontolt); c) stratégiai átvétel (a cselekvő saját érdekeit követi); d) stabilitási átvétel (a megszerzett tőke felhasználása biztosított).

A tőkéről alkotott nézete kitér a gazdasági, társadalmi és kulturális erőforrások felhalmozására és átalakulására. Nem tesz közvetlen említést ezen erőforrások – a gazdasági tőke a pénz és a vagyon – szűkösségéről. A társadalmi tőke a meglévő kapcsolatokból áll. A kulturális tőke három részre osztható:

1) bekebelezett kulturális tőke (Ide tartozik például a szocializáció által megszerzett kognitív kompetencia és az esztétikai ízlés);
2)tárgyiasított kulturális tőke (Ez a tudásból, műveltség megszerzéséből és a szimbolikus élvezeti képességből áll);
3) intézményesített kulturális tőke. (A nagy kulturális intézmények képviselik) (BOURDIEU, 1983).

A kultúrák a társadalmi szerkezettől és környezettől függő hivatkozási rendszerek, amelyekre – főként a modern időkben – dinamikus nyíltság jellemző. Az egyes kultúrák elszigetelődése lehetetlen, s minden elszigetelődési kísérlet megfagyáshoz és mozgásképtelenséghez vezet (Tibet a korábbi időkben, vasfüggöny a hidegháborúban). A különböző kultúrák mindig is találkoztak és kapcsolatban álltak egymással, ami kölcsönös gazdagodásukhoz vezetett. Az emberiség történetének korai időszakában az ilyen első találkozások valószínűleg gyakran háborús jelleget öltöttek; ellenfél meghódítása és elpusztítása, rabló hadjáratok a környező országokban, népvándorlás, később a gyarmati hódítás, ideológiai hatalom kiterjesztés (érdekszférák).

Nagyjából ezzel egy időben azonban békés kulturális találkozási módszerek is születtek a kereskedés, hajózás, felfedező utak által, mind az egyéni utazók, mind a kereskedelmi társaságok között. A (keresztény és mindenekelőtt iszlám) térítő utak is egy fajta kul-

túrák közti találkozás azzal a burkolt szándékkal, hogy a saját, magasabb rendűnek ítélt kultúrértékeket békésen vagy akár erőszakkal is próbálják rákényszeríteni a „pogány népekre". A meghódítottak kultúrájának törvényszerű átvétele a korábbi fejlődési stádiumokra érvényes (rómaiak, görögök, germánok), később a hódítók inkább saját kultúrájukat és főként civilizációjukat (nyelv, írásbeliség, jogi rendszer, a hagyományok, adminisztráció stb. is) kényszeríthették rá az őslakosokra. Klasszikus példa erre az angol gyarmati birodalom Ázsiában és Afrikában.

Ha a mában beszélünk a kultúrák találkozásáról, akkor inkább cseréről, mint elnyomásról van szó.

A lappangó kulturális imperializmus főként az anyagi és civilizáló jellegű kulturális javak elterjesztése terén jelentkezik (pl. az amerikai és japán cégcsoportok az élelmiszerek, közlekedés, elektronika, számítástechnika stb. terén).

A kereskedelem továbbra is fontos eszköze a kulturális kapcsolatoknak, ezzel szemben alacsony értékűnek tűnik a telefon, telex, rádió és televízió világot behálózó kommunikációs hálózata.

Nagyon lényeges a nemzetközi turizmus – a kapcsolatok azonban gyakorta egyoldalúak, vagyis az anyagilag jobb helyzetben lévő, mobilabb, „utazni képes" kultúrák képesek javaikat és eszméiket a szegényebb, s emiatt kevésbé mobil kultúrákhoz eljuttatni és ebből hasznot húzni. Példa: a fejlődő országok turisztikai infrastruktúrái, turistagettók.

Minősített találkozás az olyan „magasabb rangú kultúrértékek" cseréje, mint a tánc, színház, tudomány stb. A mai fiatalság hátizsákturizmusa jelentős mértékben hozzájárul a távoli, idegen kultúrákkal való találkozáshoz és kapcsolatteremtéshez.

A kulturális kapcsolat két vagy több kultúra hordozói közti érintkezést jelenti. A kulturális kapcsolat következtében általában jelentős átalakulások történnek, legalább is a fogadó kultúrában, ez a legelterjedtebb indoklási modell a kultúrák sokszínűségének létrejöttére.

A „**kultúrsokk**" szakkifejezés a teljesen idegen kultúrával való találkozás során hirtelen fellépő, fenyegető élményt takar.

A nagyon távoli kultúrákból érkező bevándorlók, a menekül-

tek, a hazatérők (kései betelepülők) ezt az élményt akár egyénileg, akár kollektívan is megtapasztalhatják. A mai szakirodalom a kultúrsokkot főként a német szövetségi állam török munkavállalóira és családjaikra vonatkoztatva használja. Esetükben a nők és a gyerekek érintettsége sokkal nagyobb a férfiakénál, akik munkatevékenységük által valószínűleg hamarabb fel tudják dolgozni ezt a sokkot.

A kultúrsokk az idegen, vagyis bensővé nem vált kultúrával való közvetlen találkozás során többé-kevésbé hirtelen történő, olykor ijesztő ráeszmélés az idegen kultúrában megélt valóság gyökeres másságára (SLIM / FREUND, 1980). Az ellenállás formája általában a belső távolságtartás (gettóképződés). A saját kultúra idealizálása és felértékelése védősánc az idegen kultúrák mindennapos fenyegetései ellen. Az idegen kultúra általában negatív fényben, támadó félként jelenik meg. A védekező reakció egyes külföldi csoportok körében radikális csoportosulásokat és mozgalmakat hoz létre. A nemzeti, vallási, nyelvi értékek túlértékelése gyakran olyan szélsőségességhez vezet, amit még az anyaországban sem tűrnének el (szürke farkasok, kurd szeparatista csoportok, korán iskolák).

A kultúrsokkot idővel (a gyerekek az iskolában, a felnőttek a szomszédságban) többé vagy kevésbé sikerül leküzdeni. Érzelmi síkról értelmi síkra helyeződik át, így kulturális konfliktus jön létre, amelynél a kompromisszumos megoldások lehetségesek. A kulturális konfliktus két kapcsolatba kerülő kultúra (legtágabb értelemben vett) értékeléseinek az összeütközése.

2.2 AZ INTÉZMÉNY MINT A TÁRSADALOM AJÁNLATA

Intézmények elismert társadalmi képződmények, amelyek az emberek cselekedeteit normák, értékek és hagyományok figyelembe vételével irányítják. Szociális szerepeket egyesítenek és cselekvési módokat szerveznek, így a szociális igények kielégítésére szolgálnak. Az intézmények azonban csak ajánlatok, mivel szerepeket intézményi kereteken kívül is meg lehet tanulni. Az intézmények arra szolgálnak, hogy megkönnyítsék a társadalomban a jólétünket és/

vagy a túlélést. Minden intézmény hosszútávon hat és időnként a haladást is megnehezíti. Az intézmény statikus fogalom, habár keretein belül folyamatok zajlanak le, amelyek interakciók útján a változásokat is előidézhetik.

Gyakran alkalmazzák ezt a fogalmat a szervezet fogalom szinonimájaként. Azt mondják intézmény, és szervezetre gondolnak. A rendszerelméleti szociológiában inkább gondolkoznak szervezetben, mint intézményben. Közelebbről tekintve azonban nyilvánvalóvá válik, hogy az intézmény egy társadalmi alrendszer formáját is magára öltheti.

A szervezet – összehasonlítva az intézmény fogalmával – tulajdonképp és végső fokon szociális rendszer, mely tagságból és döntési folyamatokból áll. A szervezetek egymással együttműködő személyek és csoportok célra irányult, munkamegosztás alapján működő, szociális képződményei. Programokat állítanak fel, bevetésre kész tagjaik vannak, és kommunikációs lehetőséget teremthetnek. Minden szervezet egyúttal intézmény is, mert azok is igényeket, szükségleteket elégítenek ki, de nem minden intézmény szervezet is! Ami a szervezetben több mint az intézményben, az a nagyfokú szervezettség, a bürokratikus-jogi jelleg, amely túlmutat az intézmény egyszerű „ajánlatánál". Szociális intézményeknél olyan fejlődés jöhet létre, ahol a végponton szigorú szervezettség található. Például: a társadalom biztonsági szükséglete létrehozta a hadsereget.

Az egyéni cselekvés állandó, meg nem szakítható folyamata a lehetséges és elképzelhető döntéseknek (szelekcióknak). „Az intézmények egyrészt eredményei másrészt irányítói a cselekvéseknek, vonatkoznak mind a cselekvő igényeire, mind pedig a társadalom ezáltal képzett szociális rendszereire" (SCHAEFERS, 1986, 136).

GEHLEN úgy véli, hogy az intézmények követelményekkel és igényekkel lépnek fel, de hasznosak az egyén számára és általában a társadalom stabilizálását szolgálják. Az embernek, mint „ösztönszegény" lénynek szüksége van az intézményre, hogy életben maradjon. Másképpen kifejezve: ami az állatoknál az ösztön, az az embereknél a társadalmi intézmény (JONAS, 1966). Mint a kultúra fogalmánál már láttuk, az intézménynél is beszélhetünk anyagi-megtestesült (materiális-korporális) és ideális-szellemi elemekről. Így a család,

az egyház, az iskola és az állam intézmények – de ugyanúgy a házasság, a tulajdon és a pénz is. KARDINER szerint az intézmények olyan „eszközök", amelyekkel a társadalom különleges módon befolyásolja az egyént. M. MEAD a társadalom egyénre vonatkozó szervezett aktivitását látja az intézményben. Születésünkkor, belépve a társadalomba, már intézményeket találunk, amelyek kilépésünk (halál) után tovább élnek. R. McIVER egyszerűen azt állítja, hogy az intézmények olyan iránymutatások, amelyek megmondják, hogy hogyan kell bizonyos dolgokat csinálnunk. Az intézménynek mint szervezett eljárási módnak saját normái (rituáléi, beavatási szertartásai) vannak, van saját hordozója, mégpedig az a csoport, amely kiszabja a szankciókat (jutalom, büntetés) (KÖNIG, 1964).

Az **intézmények**:

a) Relációnális aspektusok szempontjából egymással cserekapcsolatban állnak,
b) Szabályozó aspektusok révén intézményes ajánlatokat (például a tudás ajánlata az iskola intézményén keresztül), hatalmi pozíciókat alkalmaznak (tanító) és szankciófolyamatokban döntenek (osztályoznak). Ezen a módon azoknak a viselkedését, akik az intézmény ajánlatait elfogadják, maga az intézmény szabályozza, irányítja és ellenőrzi.
c) Végül az intézmény kulturális aspektussal is rendelkezik. Képviseli az egész szociális rendszer értelmi összefüggéseit. Például a gazdaság rendszerében a „szent/profán" különböztetésnek az alapfunkciók gyakorlásánál (csere, adás, vétel, termelés stb.) nincs semmi értelme. Ennek ellenére Max WEBER klasszikus tanulmányában találóan állapítja meg, hogy egy új vallási etika (a protestantizmus hatása a kapitalizmusra) ezt a gazdasági irányzatot befolyásolni tudja (WEBER, 1965).

A kapitalizmus elméletileg a jólét és a szabadság értelmi összefüggéseinek megvalósítója. A „létező szocializmus" összeomlása többek között azért is következett be, mert az olyan értelmi összefüggéseket, mint kollektivizmus és szabadság, illetve tervgazdaság/piacgazdaság nem tudta megvalósítani.

Az intézmény alapfunkcióit a nyelv (beszéd) példáján mesterien mutatja be P. BERGER:

a) **Láthatóság**: a beszéd a gondolat külső kommunikációs formája.
b) **Kényszeraspektus**: a beszélőnek bizonyos kényszerítő nyelvtani szabályokat és stílusformákat be kell tartania.
c) **Erkölcsi tekintély**: egy olyan instancia, amely a nyelv tisztaságára ügyel (pl. tudományos akadémia, írók).
d) **Történetiség**: egy nyelv története, a fogalmak és kifejezések kialakulása és fejlődése visszatükrözi az uralkodó társadalmi viszonyokat (BERGER, 1969).

A szociális cselekedetek általánosításának és kölcsönös tipizálásának a folyamatát nevezzük intézményesülésnek. Amíg a tipizálás nem kölcsönös, addig csak habitualizációról lehet szó. (Karácsony András közleménye.) Ez a folyamat megtörténik az intézményben érdekeltek ismételt és elfogadott interakcióiban. Az intézményesült értékek ebben a folyamatban vagy megmaradnak – ebben az esetben konzervativizmusról beszélünk – vagy jobbá fejlődnek – ekkor reformizmusról van szó – vagy radikálisan megváltoznak. Ez a forradalom. PARSONS szerint az intézményesülés bizonyos rendszeresen ismétlődő viselkedések mintáinak megszilárdulása. Az intézményesülés által születik meg a társadalmi rend (PARSONS, 1968). Az intézmény funkciója egyrészt az emberek megszabadítása a döntési kényszertől, másrészt az intézmény az idegen döntések forrása, sőt elnyomás is lehet.

Tehát kényszerjellegről és felszabadító jellegről egyaránt beszélhetünk. Ebben az értelemben lázad a fiatalember a családja ellen, amit mint kényszert él meg. Miután felszabadította magát ettől a kényszertől, minden valószínűség szerint csakhamar a párkapcsolat kényszerhelyzetébe kerül. A házasság egyrészt megszabadít minket a fáradtságos, kényelmetlen párkereséstől, másrészt kizárólagos intim kapcsolatra kényszerít.

Sokan azt állítják, hogy a spontán cselekvés a társadalmi életben értékesebb, mint az intézményesülés. Mindkettő azonban negatívan és pozitívan is megítélhető. A spontaneitás ellen szól a megismé-

telhetetlensége, az időpazarlás és az alkalmazhatatlanság. Mellette szól a kreativitás, az egyszerisége és a személyes szabadság. Az intézményesülés ellen szól az utánzás, az uniformizálás és a kényszer, mellette találjuk érvelésként a biztos megismétlést, a bevált értékek, normák és szerepek átruházását, valamint az idővel való gazdálkodást. Az intézményesülés megszilárdítja a szociális szabályokat. Ennek a folyamatnak előbb vagy utóbb a spontán kialakult csoportok és kezdeményezések is alá lesznek vetve.

GOFFMANN vezette be a szakirodalomba a totális intézmény fogalmát. Itt természetesen nem a már említett „megszabadító aspektusról" van szó, és még kevésbé egy ajánlatról, amit elfogadunk vagy elutasítunk. Bizonyos esetekben a totális intézményt lehet akarni és választani. A definíció értelmében a totális intézmény az egész személyt érinti – elkülönítve környezetétől és alávetve egy tekintélynek. Jellemzője a szociális kapcsolatok beszűkülése. Az élet minden alakulása egy és ugyanazon a helyen történik. Az intézményhez tartozó tagok mind hasonló kezelést kapnak és ugyanazt a tevékenységet folytatják. Ezeket az intézményeket zárt intézetek szervezett formájában kell elképzelni. Beszélhetünk gondoskodó intézetekről (vakok, idősek, árvák otthona), védő intézetekről (pszichiátria, börtön), menedéket nyújtó intézetekről (kolostor, zárda), és fegyelmező intézetekről (kaszárnya, internátus) (GOFFMANN, 1968).

2.3 RÉTEGEZŐDÉS ÉS SZOCIÁLIS EGYENLŐTLENSÉG

A társadalmi rétegek nagycsoportok, amelyek olyan személyekből tevődnek össze, akik hasonló szociális pozíciót foglalnak el (presztízs, hatalom, jövedelem, kultúra, tudat). Egy társadalmi réteghez tartozás befolyásolja az illető szociális viselkedését más rétegekkel és az egész társadalommal.

A rétegeződés minden eddigi társadalomnak lényeges ismertetőjegye. Megállapíthatjuk: minden emberi társadalom valamilyen módon rétegezett, csak az elnevezésük változott a történelem folyamán (kaszt, rend, osztály). Mindazonáltal a szociális rétegeződésnek nincs mindenki által elismert jelentése. Mivel ugyanaz a fogalom

érvényes az osztályra is, előfordul, hogy a szakirodalomban a réteg néha az osztály fedőfogalmát, néha az osztálytól teljesen különböző fogalmat jelenti (MAYNTZ, 1958).

A szociális vagy társadalmi rétegeződés sokáig a szociológiai szakirodalom fókuszában volt. Sok szociológus állította, hogy a rétegeződés a szociológia főkérdése. Úgy vélték, hogy végül is minden elméleti munka és gyakorlati kutatás közvetve vagy közvetlenül ezt a témát dolgozta fel. Amíg a szociális egyenlőtlenségek erősen a társadalmi elemzések előterében álltak, addig érthető is volt ez az álláspont. A hatalmas gazdasági, technikai és mediális növekedés folytán a nyugati világban a második világháború után lassanként előállott egy új kép. Ez az új kép azonban tele van ellentmondással. Egyrészt a szakadék egyre mélyebb a gazdagok és a szegények között, másrészt a gazdagoknál más, újabb problémák lépnek föl, amelyek az egyenlőtlenség új formáira (konzumizmus, környezetszennyezés) mutatnak rá. A nyugati társadalom az életvilágok és az életstílusok ellentmondásokkal terhes képét teremti, amiben már nem köszönnek vissza egyértelműen a réteg és az osztály fogalmai. Az osztályhoz tartozás egyre problémásabb. Vajon a munkanélküli fiatal diplomás a felső középosztályhoz tartozik-e, ugyanakkor a jól kereső alkalmi munkás az alsó réteghez? Bizonyos szociális problémák (válás, kábítószerezés) minden rétegben megtalálhatóak. A rétegek szociológiai értelemben egyenlőtlenek, hierarchizáltak, egymás fölé helyezettek és differenciáltak.

1) **Egyenlőtlenség**. „Az egyenlőtlenség olyan sok gonosz dolognak a forrása, de minden jónak is." (I. KANT). Mivel minden emberi társadalomban vannak egyenlőtlenségek, amelyek nem az egyéntől függenek (természetes egyenlőtlenség), a szociológiában a társadalom okozta egyenlőtlenségekről beszélünk. De a természetes és a társadalmi egyenlőtlenségek között vannak megegyezések, egybeesések, például kis növésű, fekete bőrű, fogyatékos stb.

Az emberek közötti egyenlőtlenség eredete a gondolkodók örökös témája. Szociológiailag kijelenthetjük, hogy az egyenlőtlenségek eredete a viselkedések szankcionált normáiban található. Mivel normák léteznek és a szankciók szükségesek ahhoz, hogy a normá-

kat betartsuk, kell, hogy az emberek között egyenlőtlenség legyen. Az egyenlőtlenség foka a szerint változik, hogy az emberek a normákat betartják-e vagy átlépik. Az átlagember a rangsorolás középértékénél tart: jobbra tőle találhatók a normateljesítők, illetve a „túlbuzgók" (szentek), akiknek a viselkedését a társadalom nagyon pozitívan szankcionálja, balra tőle találhatók a normaszegők „elhajlók", akik a normákat nem tudják teljesíteni, mert ehhez a presztízs, a hatalom, a jövedelem, a kultúra vagy a tudat hiányzik, vagy a normákat nem akarják betartani (bűnözők). Az ő viselkedésük negatív szankciókat vonz maga után. DAHRENDORF szerint a szociális rétegeződés a szociális viselkedés – pozitív vagy negatív szankciók által történő – ellenőrzésének, kontrolljának közvetlen eredménye (DAHRENDORF, 1967).

2) **Hierarchia**. Ez a rangadás, rangbesorolás rendje a rétegeződésben, vagyis a társadalmi pozíciók vertikális beosztásának struktúrája. Ezeket a pozíciókat a normák betartása, vagy be nem tartása szerint osztják szét. Ilyen értelemben a hierarchia hatalmi eszköz, illetve a szociális javak értékkonszenzusra alapuló elosztási mechanizmusa. Ez az elosztás politikai, vallási, de gazdasági és kulturális hatalmi pozíciók által gyakran manipulált és például egy totalitárius társadalomban kontraszelektív. A hatalmon lévők korrupciója befolyásolhatja a szociális pozíciók elosztását. Egy demokratikusan felépített társadalmi rendszerben a hierarchia, a rangosság csak a reputáció (hírnév), a tudomány és a művészet területén játszhat szerepet anélkül, hogy ez által diszkrimináció teremtődne. Ez az ideális elképzelés azonban még nem szociális realitás korunkban.

3) **Egymás fölé helyezettség**. A szociális rétegeket, mint „sztratumokat" képzeljük el. Sztratifikáció, sztrátum eredetileg geológiai fogalom. Ott nem jelent a kőzetek egymás fölöttisége hierarchiát vagy előjogot, hanem egy olyan konfigurációt, amelynek földtörténeti okai voltak. Ugyanígy beszélhetünk az archeológiában az ásatások folyamán felszínre került építmények rétegeiről. A nyelvtudományban találkozunk a nyelvréteg kifejezéssel. A szociológiában az egymás fölött található rétegek elnevezése amerikai eredetű: felsőréteg, középréteg és alsóréteg (upper, middle, lower).

Ez a hármas beosztás az egyes rétegen belül ismétlődhet: felső-felsőréteg, középső-felsőréteg, alsó-felsőréteg és így tovább. A rétegek egymásfölöttisége értékelést is von maga után: azok „ott fenn" gazdagabbak, képzettebbek, hatalmasabbak stb.

4) **Differenciálódás**. A differenciálódás általában az eredetileg egyforma csoportok elválasztását, kiválását és szétválását jelenti. A rétegeződés központi dimenzióját a szociális differenciálódás képezi. Ebben találjuk az egyenlőség/egyenlőtlenség, a hatalom/tehetetlenség, a gazdagság/szegénység megkülönböztetéseit. A differenciálódás három legfontosabb fajtáját találjuk a szakirodalomban:

a) **Szegmentális differenciálódás**nál a társadalom alapsejtje formálisan mindig megismétlődik, az egységek (például család, község) egymáshoz hasonlítanak.
b) A **funkcionális differenciálódás**nál a különböző csoportok a munkamegosztás következtében egymástól elválasztva, mindazonáltal egymástól függően és egymásra hivatkozva léteznek (lásd részletesen a következő fejezetben).
c) **Intézményes differenciálódás**nál nemcsak munkamegosztás történik, hanem ezáltal intézmények és szervezetek is alakulnak.

A **szociális differenciálódás** legalább négy okra vezethető vissza:

a) arra a tényre, hogy az ember egyidejűleg szociális és individuális lény,
b) arra a tényre, hogy létezik társadalmi munkamegosztás (DURKHEIM, PARSONS),
c) a magántulajdon tényére (PROUDHON, MARX),
d) a jövedelem, presztízs és hatalom egyenlőtlen elosztásának tényére (R. DAHRENDORF). A szociológiai funkcionalizmus a differenciálódásban szükségszerűséget fedez fel, amely minden emberi társadalom velejárója.

5) A **rétegek** száma különböző. Vannak elméletek, amelyek csak két réteget ismernek el (dichotomikus elméletek), vannak, amelyek csak három réteggel számolnak (trichotomikus elméletek) és végül a háromnál több réteggel dolgozó (multitomikus elméletek). Mindegyik elméletben azonban közös az a meggyőződés, hogy a rétegek egybeolvadnak valamikor, és a szociális egyenlőtlenségek majd eltűnnek.

Ezt a kibontakozást kétféleképpen képzelik el:

a) a két, három vagy több rétegből egy nagy réteg lesz, vagyis – egy réteg nem réteg – megalakul a réteg nélküli társadalom;
b) más elképzelés szerint a rétegek egyre szaporodnak, és olyan rétegsokaságot alkotnak, amelynél a szociális egyenlőtlenségeket már nem lehet pontosan kimutatni.

Egy egyénnek a réteghez tartozása több kritérium alapján történik, és négy kritériumfajta különösen döntő jelentőségű ebben a kérdésben:

a) pszichológiai kritériumok (tudat, hozzátartozási érzés),
b) gazdasági kritériumok (jövedelem, tulajdon, birtok),
c) kulturális kritériumok (iskolázottság, kultúrjavak fogyasztása, kulturális kreativitás),
d) szociális kritériumok (kapcsolatok, ellenőrzések, szankcionálások) (TUMIN, 1970).

A rétegeződést – didaktikai célból – piramis formájában szokták régebben ábrázolni. Ez természetesen csak egy nagyon komplex társadalmi jelenség látványos és leegyszerűsített megjelenítése. Minél szélesebb volt a piramis alapja, illetve minél hegyesebb volt a piramis csúcsa, annál inkább lehetett erősen hierarchizált, hagyományos társadalomról beszélni. A modern társadalmak inkább „hagymaformában" (NEIDHARDT, 1966) ábrázolhatóak, vagyis kicsiny felső és alsó réteg és terjedelmes középrétegek.

A rétegeződés nagyon fontos tulajdonsága a szociális mobilitás, mivel a rétegek közötti határok eléggé nyitottak. Létezik horizontális és vertikális mobilitás, vándorlás, mozgás a rétegek között. Ezek lehetnek intragenerációs mobilitások vagy intergenerációs mobilitások, amelyeket még kombinálni lehet az évszaki, a nemzeti és a nemzetközi mobilitásokkal. Németországban egy török vendégmunkás fia végigjárhatja az összes mobilitásfajtát: apjával kivándorolt egy anatóliai faluból a Ruhr-vidékre, az apja először kohász volt, majd nyitott egy zöldségkereskedést. A fiú először mechanikusnak készült, majd az egyetemen jogot tanult és egy nagyvárosban ügyvédi praxist nyitott.

Egy új társadalmi réteg van születőben. Ők a modernizáció és a globalizáció vesztesei. Új szegénység alakult ki. Az alsó réteg

kifejezés ma már politikailag nem korrekt. A bizonytalan függőségű réteget „prekariátus"-nak (ingatag, bizonytalan, kétes) lehet nevezni – proletariátus helyett. A working poor-ok idetartoznak (R. MARX, 2011, 137).

2.4. OSZTÁLYTÁRSADALOM VAGY FUNKCIONÁLIS KÜLÖNBSÉGTÉTEL?

A szociológiában lehetetlen a társadalmi osztályról egyértelmű definíciót adni. Az osztályok a rétegeződés elemei, csoportok és sokak számára konkrétan átélt valóság. Egy szociális rétegeződésben mindazok a személyek, akik az osztály közös specifikus jellegét magukon hordják és az osztályukhoz tartozóknak érzik magukat, az adott szociális osztályt alkotják. Ilyen közös jellegek: hasonló gazdasági helyzet, nívó, hasonló iskolai képzés, nevelés, erkölcs, politikai meggyőződés.

A klasszikus szociológia azt tanítja, hogy az osztályok olyan csoportok, amelyek tagjai azonos gazdasági és szociális helyzetűek és azonos érdekűek. A legtöbb „korai szociológus" a 19. században az osztályfogalmat rutinosan úgy alkalmazta, ahogyan sokan még ma is gondolják: vagyis a polgárságra (burzsoázia) és a munkásosztályra (proletárok) vonatkoztatták. Ritkán esett szó paraszti osztályról. Nyugat-európában a nemességet rendnek (Stand, etat) a kézműveseket és kereskedőket, később a hivatalnokokat is középosztálynak nevezték.

Nem lenne értelme osztályról beszélni anélkül, hogy MARX nevét ne említenénk – jóllehet ő maga az osztály fogalmát nem definiálta.

A marxista értelemben vett osztálydefiníció V. I. LENIN-től származik: osztálynak nevezzük azokat a nagycsoportokat, amelyek egymástól a történelmileg megalapozott társadalmi termelési folyamatban különböznek, kapcsolatuk a termelési eszközökhöz, szerepük a munka társadalmi szervezésében, az a mód, ahogyan megszerzik a társadalmi gazdagság nagy részét egymástól különbözik. Az osztályok emberek csoportjai, ahol az egyik csoport a másik csoport munkáját gazdasági rendszerben elfoglalt pozíciójuk folytán kisajátíthatja (OSSOWSKI, 1962).

Ellenérvként és vitaalapul álljon itt a katolikus szociális etika meghatározása az osztályról (J. MESSNER). Az osztályok társadalmi csoportok, amelyeket az érdekek azonossága és a közös javak újrateremtése összeköt, céljuk hogy a szociális rendszer megváltoztatását előmozdítsák, illetve azt megakadályozzák. Az osztály fogalmánál így elsődleges az érdekazonosság, másodlagos a társadalmi kooperáció folyamatában végzett teljesítmény (MESSNER, 1960).

MARX személyében három szerepet találunk: a forradalmárt, a teoretikust és a gazdaságfilozófust. MARX-ot mint szociológust csak később fedezik fel. Gondolatai lehetséges eltérő interpretációinak ellenére megállapítható: Anglia ipari társadalmának szociális valóságát felfedezte, és a kapitalizmusról valamint a munkásosztályról az ő idejében helyes elemzést adott. Gigantikus munkájában különböző gazdaságfilozófiai irányzatokból egységes rendszert alkotott. Munkájában nem lehet tagadni – számos leegyszerűsítés ellenére sem – a belső logikát. Az elmélet és a gyakorlat faszcináló egysége hatásos nemcsak a kizsákmányolt proletároknál (napjainkban inkább már a harmadik világban), hanem a nonkonformista baloldali értelmiség esetében is – az eurokommunistáktól az ökomarxistákig! Mivel MARX a történelmet osztályharcok történelmeként értékelte, gondolatainak elemzéseit ezen az alapon folytatták. MARX-ot azonban nagyon sokszor túlértelmezték, gondolatait sokszor meghamisították – követői és tisztelői többször, mint az ellenségei (MAUKE, 1977).

A szociológia számára jelentős a többlet-értékelmélet, az elidegenedés, az osztályharc és az osztályöntudat kérdése. Egy áru értékét meghatározza az előállítására fordított munkaidő. A munkaerő, mint áru a kapitalizmusban születik meg, ára a bér. A munkás többet termel, mint amennyi munkaerejének újratermeléséhez szükséges. Ezt a többletet a kapitalista elveszi, felhasználja: egy osztály, az ipari munkásság eladja a munkaerejét egy másik osztálynak, a kapitalistáknak. A munkásokat termelésüktől elidegenítik. A tőke bizonyos termelési viszonyok következtében alakul ki. Szociális osztályok MARX-nál emberek csoportjai, amelyek a termelési eszközökhöz való viszonyukat történelmileg sajátos helyzetben látják megvalósulni.

Az osztályöntudat nemcsak a proletároknak a termelési eszközökhöz való viszonyuk és közös helyzetük felismerését jelenti, nemcsak a közös kizsákmányolásuk felismerését, hanem magának a proletariátus szerepének felismerését is a termelési folyamatban. Csak a munkásosztálynak van aktív öntudata. A proletárdiktatúra ezt az öntudatot megsemmisíti, hogy az egész osztálytársadalmat megváltoztassa, megszüntesse (LUKÁCS, 1968).

A két alaposztály tételének tarthatatlanságát, a munkásság elszegényedését, a proletárdiktatúra győzelmét legkésőbb a reálisan létező szocializmus összeomlása bizonyította. Az államkapitalizmus, az ideológiai diktatúra, a produkcionizmus és a tervgazdaság összeomlása a szocializmus megreformálását lehetetlenné tette. Gazdasági liberalizálódás (piacgazdaság) nem hajtható végre politikai liberalizálódás (többpártrendszer) nélkül. Az új kínai kísérlet a piacszocializmus irányában hosszú távon nem lehet eredményes.

A rendszerelmélet a társadalmi evolúció másik vízióját vázolja. Nem prognózisokról van szó – mint a marxizmusban a kapitalizmusnak a kommunizmus felé történő megállíthatatlan fejlődéséről –, hanem valós és bebizonyítható fejlődési fokozatokról. A társadalom olyan mértékben fejlődik, amilyen gyorsasággal a szegmentált állapotról áttér a funkcionálisan differenciált állapotra.

Ennél az evolúciónál három mechanizmusnak kell közreműködnie:

a) A **variáció mechanizmusa**, vagyis az átélés és a cselekvés lehetőségeinek a túltermelődése.
b) A **szelekció mechanizmusának**, vagyis egy felhasználható alternatívának értelemszerű alkalmazása.
c) A **stabilizálás mechanizmusa**, vagyis a már elért problémamegoldások gondoskodnak a problémamegoldás mintájának reprodukálásáról vagy ezek ekvivalenseinek bevetéséről. Ez a három mechanizmus (fordított sorrendben) jellemzi a szegmentáris, a rétegezett és a funkcionálisan differenciált társadalmakat (WILLKE, 1991).

A funkcionális differenciálódás azt jelenti, hogy az egész már nem a hasonló vagy azonos részek egységének sokaságából kép-

ződik (családok, klánok, csoportok), hanem nagyszámú különböző specializált részekből, amelyek egymástól függenek. Biológiai példa erre az emberi szervezet (WILLKE, 1991, 12).

Az archaikus társadalmakban a differenciálódás segmentér és stabilizáló (egy egységből lesznek a többi hasonló egységek, például család, falu stb.).

A magas kultúrákban (Hochkulturen) például a feudalizmusban és részben még a kapitalizmusban is a differenciálódás elsődlegesen a rétegeződésre fókuszál és szelektál. A társadalom egysége a hierarchia és később a bürokrácia által központosul és erősödik.

A modern társadalmakban a differenciálódás funkcionális és a variációkat veszi figyelembe. A társadalom egysége decentrális (központ nélküli) plurális és a benne lezajló kommunikációk által garantált (KISS, 1990).

A modern társadalmak tehát már nem rétegezett vagy osztálytársadalmak hanem – a rendszerelmélet szerint – funkcionálisan differenciáltak. Ez nem az összrendszer részekre bomlását jelenti, hanem a környezet/rendszer kettősség megjelenését a rendszeren belül. A differenciálódás olyan mértékben funkcionális, ahogy az alrendszer saját azonosságát az összrendszer számára végzett funkciókból nyeri el. A modern társadalomban igen fontos autonóm alrendszerek alakulnak meg, például a gazdaság.

A gazdaságban először – ami a javak termelését illeti – a lakóhely és a munkahely különült el, ezután következett a termelés és a fogyasztás szétválása – manapság a gazdasági történésekben a szolgáltatások és a javak elosztása a döntő. A gazdaság öntörvényű, autonóm, differenciált és nemzetközi. A gazdaság mint a társadalom funkcionális alrendszere a társadalommal strukturálisan kapcsolt. Az anyagi szükségletek kielégítése itt talál értelemszerűen helyet.

A modern világtársadalom mindenekelőtt a funkcionális differenciálódás elsőbbsége, vagyis a fontos társadalmi aktivitások különböző funkciórendszerekbe történő kiszerveződése által jellemezhető. A rétegre osztás/oszlódás helyébe a funkciós alakzatok beosztása lépett.

A társadalom szociális struktúráját részben a régi rétegeződési minta, részben már a funkcionális differenciálódás új mintája sze-

rint az empirikus társadalomkutatás vizsgálja. A százalékos adatok megjelenítése legtöbbször piramis vagy hagymaformában történik. Az amerikai rétegeződési mintát követve például a hetvenes években a nyugatnémet társadalom a következő rétegekből tevődött össze: (Pl. MOORE / KLEINING (1960) vagy BOLTE (1966): 1% vagy 2% felső réteg, 5% felső középosztály, 15% középső középosztály, 30% alsó középosztály, 28% felső alsóosztály, 17% alsó alsóosztály és 4% „szociálisan kirekesztettek". DAHRENDORF (1968) kombinálja az osztályokat és a rétegeket: 1% elit, 12% tisztviselő, 20% középosztály (Mittelstand), 12% „hamis középosztály", 5% munkáselit, 45% munkásréteg és 5% alsó réteg.

A kilencvenes években Németországban a szociális struktúrát a SINUS-Milieustudie (1988) osztályok és rétegek helyett **miliővel** helyettesítette.

1) A **konzervatív** magas nívójú **miliőhöz** a felnőtt lakosság 9%-át számítják. Ez lenne a vezető tisztviselőknek, állami alkalmazottaknak, szabadfoglalkozásúaknak és önállóknak magas képzéssel és magas jövedelemmel rendelkező hagyományos felső rétege.

2) A **kispolgári miliő**. A lakosság 25%-a, a biztos jövedelemre (havi fizetésre) és társadalmi rendre orientált kis alkalmazottak, állami kistisztviselők és a kis- és középjövedelmű önállók tábora legtöbbször középiskolai végzettséggel.

3) A **technokrata-liberális miliő** (10%). Az alkalmazottak és állami tisztviselők élcsapata, valamint a közepes és annál nagyobb önállók és szabadfoglalkozásúak serege és a felső réteg haladó és teljesítményorientált része.

4) A **hagyományos munkásmiliő** (8%). Itt még a szolidaritás osztályharcos proletár értéke érvényes, ezenkívül a család, a szorgalmas munka és a rend szeretete.

5) A **hagyomány nélküli munkásmiliő** (10%). Kevéssé lehet itt megtalálni a szolidaritást és az összetartást. Fontos az anyagi előrejutás és a konzumcélok elérése, ami azonban csak ritkán sikerül.

6) A **legnagyobb, időközben** 24%-ra felduzzadt munkavállalói miliő, a feltörekvő réteg, ahol a személyes előrejutás, a biztonság, a teljesítmény, a szociális alkalmazkodás, de az önmegvalósítás is lényeges.

7) A **hedonista miliő** (11%). Egyaránt értékeli a luxusjavak fogyasztását és az alternatív önmegvalósítást.
8) Az **alternatív balos miliő** (3%). Itt otthonra talál a politikailag lekötelezett kritikus értelmiség (VESTER, 1989).

2.5. TÁRSADALMI TŐKE, KOCKÁZATTÁRSADALOM, SZŰKÖSSÉG ÉS NEMTUDÁS A SZOCIOLÓGIÁBAN

2.5.1 TÁRSADALMI TŐKE

Az első pillantásra talán nem világos a fejezetcímben található négy fogalom közötti összefüggés. Azért tárgyaljuk őket egy fejezetben, mert az egyik fogalom következik a másikból. A BOURDIEU-féle tőke ugyan nevében utal a marxi tőkére, de nála nem gazdasági és ideológiai fogalomról van szó. Nem anyagi erőforrás tehát, hanem olyan individuális képesség, amelyet az emberek szocializáció és tanulás folytán egyénileg elsajátítanak, de szociális hálóban érvényesítenek. Az érvényesítés azonban kockázattal jár, például azzal, hogy jó-e ez a tőkebefektetés? A szociális hálózat talán nem felel meg az igényeinek. Mindenesetre, mint minden tőke ez is véges, szűkös – végső fokon hiányos. Itt tehát a bevetett, alkalmazott tőke „sorsát" – a társadalmi kamatozást – nem tudhatjuk előre. Mint minden példa ez is sántít kicsit, mert nem különböztet sem a tőkefajták (szimbolikus és presztízstőke), sem a személyi habitusok között. BOURDIEU elemzi még a vallási, a lekötelezettségi és a tekintély tőkét. Egy későbbi tanulmányában bevezeti a „társadalmi tőke" fogalmát, amelyet erősebben a „kapcsolati tőke" illetve ennek egy aspektusát kiemelve „elkötelezettségi-tőke" értelmében formázott meg" (POKOL, 2008, 105). A kulturális tőke a szellemi javakat jelenti, amelyek inkorporált, objektivált és intézményesített alakban találhatók.

A társadalmi tőke nagysága, amellyel az egyén rendelkezik, függ egyrészt annak a kapcsolathálónak a kiterjedtségétől, amelyet mozgósítani tud, másrészt azon (gazdasági, kulturális vagy szimbolikus) tőke nagyságától, amelyet azok birtokolnak, akikkel kapcsolatban

áll. Feltétlenül ide tartoznak a bizalom és társadalmi környezet normái is.

A társadalmi tőke hasznosítása azt jelenti, hogy általa a hálózatok, közösségek és társadalmak – más erőforrások felhasználásával együtt (emberi és gazdasági tőke, természeti erőforrások) – kölcsönösségen alapuló együttműködések révén olyan célokat valósíthatnak meg, amelyek realizálása, fenntartása társadalmi tőke nélkül nem, vagy csak jelentős áldozatok árán érhetők el. Mindemellett a társadalmi tőke konvertálható erőforrás, ami azt jelenti, hogy az a tőke más formáivá (emberi és gazdasági tőke) alakítható át. A társadalmi tőke tehát hozzájárul a különböző társadalmi szerveződési szintek közösségeinek fenntartható gazdasági és társadalmi fejlődéséhez, fejlesztéséhez. A hálózatok kialakulását és fennmaradását, így a társadalmi tőke „termelését" és „újratermelését" tehát több tényező befolyásolja. A közösségek, a kapcsolatok kialakulásában fontos szerepe van a motivációnak, azaz azon előnyök ismeretének, amelyekhez akkor jut hozzá valaki, ha az adott közösség részévé válik. A motiváción kívül azonban szükség van együttműködési készségre és bizalomra, ugyanis együttműködési készség hiányában nem alakul ki partnerség és a bizalom nélküli kapcsolatok nem segítik elő a partnerségen alapuló együttműködések kialakulását. Mindezeken túl a kapcsolatok kialakulása, a közösségek létrejötte energiát, azaz egyéni és/vagy kollektív cselekedeteket igényel. A meglévő kapcsolatok fenntartásához – kialakulásukhoz hasonlóan – energiabefektetés, kapcsolattartás, törődés, cselekvés szükségeltetik. Szükségesek továbbá azok a tényezők, amelyek biztosítják a közösségi kohéziót. Ezek a tényezők a kölcsönösség, a normák megléte, elfogadása és betartása. Egyetlen aktív, működő közösség sem nélkülözheti az előbbieket (LENGYEL – SZÁNTÓ, 2003).

Az aktív, együttműködésen alapuló közösségek és társadalmak tehát jelentős erőforrást jelentenek az egyének és közösségeik számára. Ez az erőforrás a társadalmi tőke, ami hálózatokhoz kapcsoltan, a közösségeket alkotó kapcsolatokba ágyazottan jön létre és válik hasznosíthatóvá az egyéni és közösségi célok elérésében. Ennélfogva

a társadalomban létező kapcsolatok és ezzel együtt a társadalmi tőke megléte vagy hiánya, erőssége vagy gyengesége, több vagy kevesebb szerencséje a közösségeknek, a társadalomnak. A társadalmi tőke, mint a társadalomban fellelhető nem anyagi erőforrás, jelentős szerepet játszik a különböző társadalmi szerveződési szintek közösségeinek társadalmi és gazdasági fejlődésében illetőleg fejlesztésében.

2.5.2 KOCKÁZATTÁRSADALOM

A kockázattársadalom Ulrich BECK német szociológus bestseller könyve (2003). Az eredetileg munkára, termelésre épülő társadalomban eltűnik a munka – először a kétkezi fizikai munka. Ezt követik a további „munkák", amelyeket automaták, elektronikus gépezetek, számítógépes programok stb. vesznek át. Munka helyett egyre inkább csak „ésszerű tevékenységről" beszélhetünk. A bérmunka egyre kevesebbet „jövedelmez". A kapitalizmus jelenlegi fázisában igazán sok pénzt már nem lehet munkával, csak pénzzel keresni. A posztmodern társadalomnak bérmunka helyett az értelmes elfoglaltságot szellemi és fizikai téren kellene honorálni.

A kockázatok jelen vannak a világban. A terrorveszély megváltoztatja a nemzetközi politika alapjait, a terroristák legfontosabb fegyvere a félelem. A katonaság megsemmisítő ereje füstbe ment.

A globális terrorra adható egyetlen válasz a transznacionális kooperáció. A kockázatok nem állnak meg az országhatároknál. A szociológia feleljen a kérdésre: hogy lehet a világkockázat-társadalomban élni?

A világkockázat-társadalom „kozmopolitizmusa" ma azt is jelenti, hogy a kockázatok globális horderejűek.

Mi jellemzi a **globális kockázatokat**? a) Delokalizáció – (**mindenütt** jelen vannak); b) kiszámíthatatlanság; c) kompenzálhatatlanság.

Most értjük SZÓKRATÉSZ-t: tudom, hogy nem tudok semmit. Nem tudjuk, hogy mit nem tudunk – ebből jönnek a veszélyek.

A második modernitás korszakában az előállított bizonytalanságokat menedzselni kell. Olyan világban élünk, amelyet főként vé-

letlenszerű ugrások mozgatnak. A bizonytalan világban nem létezik átütő erejű döntéshozatal.

A kockázat a társadalmi felépítmény és szervezet központi elemévé válhat. (BECK 2005; 2008)

2.5.3 A SZŰKÖSSÉG ÉS HIÁNY

BALLA Bálint berlini szociológus a szűkösség, a hiány társadalmi jelentőségének kutatásával foglalkozott. A szűkösség szociológiája című könyvét húsz évre megjelenése után követte a Szűkösség mint a szociális cselekvés eredete című műve (Knappheit als Ursprung sozialen Handelns, Hamburg, 2005).

A szűkösség tagadhatatlanul az emberi egzisztencia velejárója. Mindig valamiben hiányunk van: anyagi vagy szellemi javakban, emberi kapcsolatokban – soha nem mondhatjuk, hogy maradéktalanul kielégítettek vagyunk.

A könyv bevezetésként GEHLEN-től Max WEBER-ig a szociális és kulturális európai történelem panorámáját mutatja a szűkösség fogalmának alkalmazásával. A prométheuszi ember, a Sziszüphosz, a szűkösséggel áll hadban reménytelenül. Összefüggés létezik a szűkösség növekedése és a haladás között.

Az összehasonlító szűkösség a társadalmi környezetét gondosan megfigyelő ember megállapítása. Másoknál bőség, megint másoknál viszont szűkösség van. Mi magunkat általában a középre osztjuk be. Sem nem szűkölködünk, sem nem bővelkedünk javakban és kapcsolatokban, de mindig javítani akarjuk helyzetünket.

Az antropológiai hiányosságok a természetből adódnak. Már maga az élet szűkös, hiányos vagy már születéstől fogva (fogyatékossággal született ember), vagy az évek folyamán betegség és végül az idősödés folytán, mikor már szűkében vagyunk az éveknek.

1) **Anyagi javak szűkössége**: gazdasági szegénység, nyomor és a bajok okozója. Gazdaságilag a szűkösség a kínálat és a kereslet közötti egyenlőtlenség és az ár kérdése.

2) A **hely szűkössége** relatív. A fizikai helyek sokszor igen szorosak, máskor végtelennek tűnnek. Hellyel rendelkezni: a lakás, lakóhely

(slums, favelas, tömeglakások) fontos az egzisztenciánkhoz. Az ember nem csak helyhez kötött, hanem vándorló lény is – mobil és időleges térhasználata lehet kielégítő vagy hiányos.

3) A **szociális kapcsolatok szűkössége** mindenkit érint, mert az ember társas lény. A kapcsolathiányt és a kapcsolati távolságokat a szociometria (MORENO) módszerével lehet mérni (mobing, etnikai rasszista okok).

A szűkösségek egymástól függenek. Az egyik vonzza a másikat a tér, idő, egzisztenciális szűkösség és az anyagi javakban való szűkösség egymással kölcsönkapcsolatban áll és hatványozódhat.

4) Az **időhiány, a tudáshiány** nem anyagi hiányosság. Strukturáló szűkösségnek nevezzük az időhiányt, a tudáshiányt. A tudástársadalom egyik legfontosabb felfedezése a nemtudás ténye (lásd a nemtudás fejezetrészt).

A „nemtudások", deficitek a képzésben, az életstílusban, a miliőben tömegesen vannak jelen.

A szociológia első fejlődési fázisában nem vette figyelembe a szűkösség, a hiány tényezőjét. Beszélhettünk szűkösség-nélküli szociológiáról.

Sem PLATÓN és ARISZTOTELÉSZ, sem az utópikus szocializmus (MORUS, CAMPANELLA, BACON) nem tartotta a témát figyelemreméltónak. A haladás korszakának kezdete varázsában az enciklopédisták: filozófusok, matematikusok és közgazdászok (CONDORCET, FOURRIER) sem mutattak érdeklődést a téma iránt.

COMTE a szociológia alapítója, MARX az antiszociológus: náluk is hiányzik a szűkösség témája. DURKHEIM a második alapító: a szociológiát, mint krízistudományt fogalmazta meg. Mivel a krízisek általában hiányosságokra épülnek, itt már megtalálhatjuk a szűkösségszociológia egyes elemeit.

Talcott PARSONS kidolgozta a strukturális-funkcionális szociális rendszerek elméletét. Cselekvéseink korlátokba szorított ténye (AGIL) indirekt utal a szűkösség és a hiány fogalmaira is. Vele lép át a szűkösség-távoli szociológia a szűkösségre érzékeny szociológiára.

Gabriel TARDE kimutatja az utánzás jelentőségét a társadalmi életben. Kérdés: nem azért utánozunk-e, mert szűkében vagyunk a viselkedésünkkel kapcsolatos képzelőerőnek?

Wilfredo PARETO „a maradványok tanával" (residuen) kifejezésre akarta juttatni a nem logikus cselekedetek (érzelmek, kívánságok) következményeit. Ezáltal célzott a csak értelmi, racionális cselekvések szűkösségére.

Erwing GOFFMAN-nál „mi mindnyájan színházat játszunk", szerepünket azonban csak hiányosan tudjuk betölteni.

Caspar HOMANS a szociális csoport elméletében a szociális viselkedést a csere gazdasági fogalmával hozza összefüggésbe, a gazdaságban pedig a csere éppen a javak szűkössége folytán jött létre.

Ralf DAHRENDORF „homo sociologicus" fogalma nem más, mint „a társadalom bosszantó tényében a hiányzónában található ember" (BALLA, 2005, 111).

Esélyek és feladatok léteznek a szűkösségszociológia számára. Szociológia itt régi és új ösvényeken jár. Újra felfedezi a nemzetet és a nemzetiségeket – amiről eddig nem akart tudni. Az individualizmust és a szociális konfliktusokat is ekkor kezdik elemezni.

Daniel BELL a posztindusztriális társadalom elemzésében kijelenti, hogy nem lesz vége a szűkösségnek.

Ugyanakkor, ha vizsgáljuk Niklas LUHMANN munkásságát, az ő elméletében nincs szűkösség.

Amintai ETZIONI kommunitarizmusa tulajdonképpen nem más, mint radikális válasz a bőségi társadalom globalizmusára.

Pierre BOURDIEU a kulturális tőke elméletében már beszél a hiány tudományáról, ami a nemtudás szociológiájában jut kifejezésre.

A szűkösség egyik legelemibb ellenszere a csere. Ezért BALLA részletesen kifejti ennek a fogalomnak jelentőségét.

A **cserét** – a kölcsönösség szubideáltípusának tartja, amely mindig szociális cselekvés és nem a tétlenség állapota. Három fajta cserét különböztet meg: 1. az archaikus hagyományos csere; 2. a modern csere (pénz); 3. az absztrakt vagy fiktív csere (a pénz, a pecunia a pecusból (marha) származik) (BALLA, 2005, 151).

Marcel MAUSS vizsgálta az ajándék s az adomány szerepét az

archaikus társadalomban. A megajándékozott szűkösségét csökkenteni véli – de mivel az ajándékadás kölcsönös volt, mindig fennállt egy szűkösség-bőség alternatíva. Nemcsak gazdaságilag hasznos dolgok, hanem udvariasságok, lakoma, rituálék, asszonyok, gyerekek, táncok, ünnepek, piacok is bekerülhettek a csere és az ajándékozás körforgalmába. Egy másik antropológus, Claude LÉVI-STRAUSS a cserében totális jelenséget látott.

Az őskorból kiindulva a jelenkorig megállapítható az a tény, hogy az ember nemcsak „zoon politikon", hanem „homo reciprocitatis" is, vagyis a kölcsönösség embere.

Bizonyítja ezt az állandó levélváltás, telefonálás, elektronikus posta és a rendszeres kölcsönös meghívások. Lakóközösségekben intézményesül a csere és az ajándékozás. A mai modern társadalomban a csere-szolgálatok virulnak: használtruha bolt, bébiszitter (Tauschringe).

Viszonosság és kölcsönösség a magyar nyelvben árnyalatilag visszaadja a csere és ajándékozás közti különbséget (BALLA, 2005, 194).

A cseregazdaság ugyan a valódi pénz alapján szerveződik, de egészen a 19. századig létezett társadalmunkban javak cseréje is.

Csere és pénz Georg SIMMEL szociológiájában pozitív és hangsúlyt kap, ellentétben a pénz „kiátkozásával" MARX tanaiban.

Az ember a „cserélő állat", ez feltételezi a kétoldali, kölcsönös elismerést. A csere a javak megszerzésének két szélsősége: a rablás és az ajándékozás között foglal helyet. Az abszolút szűkösség leküzdésének becsületes esélye.

Georg Caspar HOMANS amerikai csereszociológiai elképzelésében hiányzik az utalás a konfliktusra és a történelmi dimenzióra.

Peter BLAU „social exchange" elmélete radikálisabb, nála a csere hatalom dolga: kereskedni és alkudozni.

Csere nélküli modern gazdaság példája a szovjetgazdaság – a tervgazdaság volt, melyet a „szocialista" európai államok szintén kényszerültek bevezetni. A piac, a személyes iniciatívák megszűntek – központilag adminisztratív-bürokratikus úton próbálták a gazdasági szűkösséget leküzdeni. Ehelyett azonban inkább létrehozták azt.

A tervgazdasághoz szükséges volt a szűkös javak és értékek eltulajdonítása, adás-vétel nélküli kivonása a szabad gazdasági körforgalomból (államosítás és kollektivizálás).

A kivonás, elvonás embere vagy társadalma ideáltipikusan az egoista. Ilyenek voltak a rabló lovagok (Grimaldik Monacóban!) és a szovjetember. Az elvonás – szűkösségek teremtése másoknál, bőség az elvonóknál – világosan kimutatható SUMNER mi-csoport, idegencsoport és Carl SCHMITT barát-ellenség gondolatainál.

Van horizontális és hierarchikus elvonás – szoros kapcsolat a szűkösség és a szociális konfliktus között, amelyeket érdek- és értékkonfliktusokra bonthatunk.

Verseny és konkurencia (a szocialista verseny is a tervteljesítésért) már a hierarchikus elvonáshoz tartozik.

A fizikai erőt gyakran vetik be a szűkösség mezején. A hatalom szimbiotikus mechanizmusát az alávetettség kikényszerítésére vetik be ott, ahol már más módszer nem hatásos (propaganda, „népnevelés", lásd még a magyarországi erőszakos kollektivizálást (BANGO, 1991).

A hatalom definíciója a szűkösségszociológiában szolgálja a stratégiailag jelentős szűkös javak összegyűjtését! A hatalom LUHMANN szerint a kommunikáció szimbolikusan generalizált médiuma – de lényegében ez „ártóképesség", agresszió pozitív vagy negatív formában.

Hatalmat vetnek be ott, ahol a cserekapcsolatokat és a kölcsönösséget erőszakkal akarják keresztülvinni (okkupáció, gyarmatosítás). De lehet a hatalomnak pozitív oldala is, amikor a segítés hatalom bevetésével történik (szellemi fogyatékosok, idősek esete).

A hatalom az a képesség, hogy azt kapjuk meg, amit akarunk (BALLA, 2004, 242).

A kölcsönösség és a csere a szabad, egyenlő demokratikus cselekvéseknek és a jogi intézményeknek is alapja.

A segítés tényéről eltérő vélemények vannak a szociológiában. LUHMANN mást gondol a segítésről – szerinte a másik ember szükségleteit kell betölteni, végül is hiányosságait, szűkösségeit helyette megoldani –, mert a másik arra valamilyen okból nem képes. A szociális munkási gyakorlatban a segítést mint önsegítést definiálják.

Segítés és ajándékozás a „homo religiosus" dimenziójában: része-

síteni a szükségben lévő felebarátot abban, amiben bőségben vagyunk – a felebaráti szeretetben.

Az önfelejtő segítés bibliai alapokon nyugszik. Ne tudja az egyik kezed, mit tesz a másik. A segítőt jutalom várja, de ez nem a hála, elismerés itt a földön, hanem jutalom a másvilágon – ott már nincs szűkösség.

GOULDNER beszél a jótékonyságról, mint szervezett nem punktuális strukturált segítésről. Reciprocitást hiány és aszimmetria jellemzi.

Az adakozásgyűjtés professzionális módon és menedzselve történik a modern világban. Jótékonysági rendezvények, tombolák, ajándékok serkentik az adakozást.

Az egyházi szervezeteknél is egyre jobban terjed az adakozás modern formája – a klasszikus perselyezés mellett.

A különösen jómódú és szűkösséget nem ismerők részére – szociális lelkiismeretükre apellálva – ott vannak az alapítványok, a mecenatúra és az örökhagyás.

2.5.4 A NEMTUDÁSRÓL

Tudomány- és tudásszociológia vizsgálja a tudás fajtáit (szent, titkos) és azok képviselőit (pap, sámán, varázsló). A tudós vagy nevetséges, vagy gonosz. Hogy ezt a két triviális ellenvetést a tudomány kivédje, meg kell magát magyaráznia. A kérdést eldöntötte régebben a hatalom vagy a tekintély, s az okkult vagy szent tudás tiszteletet vagy félelmet keltett a nem tudókban.

A tudomány behatol a modern termelés szektoraiba, a szervezetekbe, a menedzsmentbe, a technológiába, s olyan „tudomány-szuperstruktúrát" teremt, amely nélkül a haladás ma már elképzelhetetlen. Tudástársadalomról vagy tudományra alapozódó társadalomról akkor beszélhetünk, ha egy társadalom materiális és szimbolikus reprodukciójának struktúrái és folyamatai olyannyira át vannak járva tudástól függő műveletekkel, hogy az információfeldolgozás, a szimbolikus analízis és a szakértői rendszerek a reprodukció más faktoraival szemben kiemelkednek.

A szociológia klasszikusai – MARX, WEBER, SIMMEL – foglalkoztak ugyan a tudásszociológiával, de az egyiknél az ideológia fegyvertárába zárult be a tudás, a másiknál a bürokrácia és a hatalom elméleti megalapozására szolgált, a harmadiknál pedig a formális szociológia útvesztőjében ragadt le a probléma. A kései klasszikusok (MANNHEIM, GURVITCH, PARSONS) már megpróbálták egymagában vizsgálni a tudás problémáját, s olyan perspektívába helyezni, amely jobban megfelel a modern társadalom követelményeinek.

MANNHEIM-et sokan kinevezték a tudásszociológia atyjának. Az ideológiák a domináló csoportok érdekeihez kötődnek, funkciójuk a konzerválás és a legitimálás. Az utópiák viszont az elnyomott csoportok jövőjében látják a szociális érdekeiket, s a fennálló társadalmi rend megdöntésére törekszenek.

A tudás lehet misztikus vagy racionális, pozitív vagy spekulatív.

A tudás nem más, mint bizonyosság arról, hogy a jelenségek valósak, s meghatározhatatlan tulajdonságaik vannak.

A tudás meghatározása. Polihisztornak nevezték a késő reneszánsz univerzális tudósát, aki az enciklopédista szellemtől áthatva azt állította, hogy minden eddigi tudást birtokol, s azt továbbadni is képes. A szlovák Jan Amos KOMENIUSZ volt az utolsó polihisztor Kelet-Közép-Európában, ahol a polihisztorok száz évvel később haltak ki, mint Nyugat-Európában.

Daniel BELL a következőképpen definiálta a tudást: „A tudás egymagában elrendezett kijelentések gyűjteménye tényekről és ideákról, amelyek egy értelmes ítéletet vagy egy kísérleti eredményt fejeznek ki, s azt másoknak valamilyen kommunikáció-médium útján szisztematikus formában tudomására hozzák, és ezáltal a fogalmat elhatárolják az újdonság, a hír és a szórakozás fogalmaitól".

Felejtés és emlékezet egyaránt neuronális képesség, s a tudás fogalmához tartozik. Az egyik helyet csinál az új tudásnak, a másik tárolja az agyban és bevetésre készen tartja. A tudás nem más, mint a tudat rendszerében feldolgozott információ, amely nemcsak egyszer fordul elő, hanem formázza a tudatot, s ösztönzi a kommunikációra. Ez akkor alakul ki, ha az információt közlik és megértik. A tudás tehát kommunikatív tudás.

A **tudás** öt fajtája:

1) **Praktikus tudás**. Olyan tudás, amelyet az ember munkájához, döntéseihez, cselekvéseihez igényel, s amely a különféle tényked-ések szerint több részre oszlik: a) hivatásbeli tudás, b) üzleti tudás, c) szakmai tudás, d) politikai tudás, e) háztartási tudás, f) egyéb gyakorlati tudásformák.

2) **Intellektuális tudás**. A tudományos tudás azt jelenti, hogy tudásunk pontos, értéksemleges, a tapasztalás saját kutatáson alapul, az így szerzett ismereteket mindenkor ellenőrizhetjük, s a tudást a szaknyelv pontos fogalmaival írjuk le. Van ugyanis alacsonyabb fok is, amely természetesen szintén megérdemli a tudás elnevezést. Ez esetben azonban pontatlan, értékelő tudáselképzelések vannak, amelyek saját vagy idegen tapasztalatokon alapulnak.

3) **A szórakozáshoz kapcsolódó tudás**. Nem a szellemi kíváncsiságot van hivatva kielégíteni, hanem a vágyat a könnyed időtöltésre, szórakozásra, helyi pletykákra, a szórakoztató irodalom termékeire, viccekre, játékokra és hasonlókra.

4) **Lelki tudás**. A vallásos tudást értjük elsősorban ezen, a tudást Istenről, az ember megváltásához vezető különféle utakról stb.

5) **Véletlen tudás**. Ez a tudás kívül van érdeklődési körünkön, megszerezzük anélkül, hogy akarnánk.

Tudás és rendszerelmélet. A rendszerelméletben a tudás differenciálható fogalom, a tudni vagy nem tudni ellentét egysége, s nem a környezetet (a külvilágot) másolja le és jeleníti meg a tudatban, hanem új ismereti valóságot teremt. Sok esetben a nemtudás is értékes tudás lehet, a kommunikációban résztvevő tudatok öninstrukciója számára. „A tudás ezért semmiképpen sem az önmagát és környezetét megfigyelő pszichikai rendszerek valamiféle belső konstrukciója, hanem akkor áll a pszichikai rendszer rendelkezésére, ha kommunikatívan jön létre, s kommunikatívan állja meg helyét." A konstruktivizmus tanítása szerint csak használható (viabilis) tudás van, nem pedig jó vagy rossz, igaz vagy hamis. A tudás, amely a kommunikációs folyamatban keletkezik és konstruálódik, sem nem objektív, sem nem igaz, hanem olyan ismeret, amellyel bizonyos helyzetekben eligazodunk.

Niklas LUHMANN rendszerelmélete a tudást mint megfigyelések kondenzálását definiálja, az episztemológiai láncolat végén áll, a megkülönböztetés, megjegyzés, megfigyelés és leírás után. Tudásra akkor teszünk szert, ha a különbözőséget észleljük, megjegyezzük, megfigyeléseinket kondenzáljuk, s végül mindezt leírjuk. A leíráshoz valamilyen médiát használunk (beszéd, írás). A tudomány kondenzált megfigyelések rendszerszerű összegezése egy bizonyos ismeretterületen: tudás a legmagasabb fokon.

Egy dologról csak akkor tudok, ha megjegyzem s megkülönböztetem a nem tudott dolgoktól. Ugyanakkor tudom, hogy a nem tudott dolgok is léteznek. A tudás egysége tehát a tudás és a nemtudás különbözősége. A nemtudás is bizonyos fajtája a tudásnak és „a kommunikáció privilegizált tartalma".

Kétféleképpen jöhet létre ignorancia. Az egyik módja ennek a felejtés. Ez megbocsájtható, s hozzá tartozik biológiai felszereltségünkhöz. A felejtés ráadásul lehetővé teszi, hogy új tudást fogadjunk be, s eldobjuk a régit, a használhatatlant. Rettenetes lenne, ha nem tudnánk felejteni. Ez a fajta ignorancia tanulással leküzdhető. A másik lehetőség a nem tanulás.

A modern élet, különösen a mai rizikótársadalom már elő van készítve a nemtudásra. Technikai katasztrófákat hallgatunk el, mert az általuk okozott káosz nem dolgozható fel ott, ahol megtörtént. A csernobili atomerőmű romjain emelhetnek ugyan betonszarkofágot, de az emberek és az állatok több száz kilométeres távolságban is elpusztulhatnak a sugárzás hatására. Felteszi a kérdést: hogyan kell kezelni a nemtudást? Legelőször is kontroverz tudásnak kell tekinteni (LUHMANN, 1992b, 154). A nemtudás a tudás másik oldala. A kettő közötti kapcsolatot újra kell definiálni. A nemtudásban ugyanis egyaránt vannak használható és használhatatlan komponensek. Ennek a különbözőségnek a tudása természetesen vitára vezethet.

Okosság és butaság. Mi a különbség a buta és az intelligens ember között? Az intelligens ember mindig újabb hibákat követ el – a buta ember mindig ugyanazokat a hibákat.

A nemtudást a butasággal lehet azonosítani. Nem gyenge értelmet és nehéz felfogást értünk ezen, hanem ésszerűtlen, helytelen cselek-

vést. Ugyanígy okosságon sem az átlagnál jobb értelmi képességet, hanem eszességet, a körülményekhez való ügyes alkalmazkodást. Különbséget tehetünk okosság és butaság között, s ezt a megkülönböztetést variáljuk. Ezzel kapcsolatban négy viselkedéstípust találunk:

1) **A buta okosság** (gyakran józan emberi észnek is nevezik) hisz megkülönböztetéseinek feltétel nélküli érvényességében, s ezáltal nem vesz észre finom különbségeket.

2) **Az okos okosság** ezzel szemben képes megkülönböztetni, hogy az okosság és a butaság mikor, milyen mértékben alkalmazható, vagyis mikor okosabb engedni, s más megkülönböztetésekre átváltani. Az okos okosság toleráns, hagyja magát meggyőzni, belátja tévedéseit és hibáit. Ez a tudomány okossága, amely megcáfolható hipotézisekkel, nem pedig támadhatatlan, örök igazságokkal dolgozik.

3) Számolhatunk **okos butasággal** is, amely képes kiforgatni, feladni, elhagyni vagy egyenesen eltüntetni a megkülönböztetéseket. Az okos butaság szimpatikus: „cleverness" ártó aspektusok nélkül, alternatív, szintén megkülönböztetésekkel dolgozik de másképpen. Kreatív, vicces, paradox. Történeti példák erre a viselkedéstípusra: az udvari bolondok, „Stultitia őnagysága", akiről rotterdami ERAZMUS ír, vagy az észak-német Till EULENSPIEGEL. Megemlíthetnénk itt a magyar népmesék furfangos parasztlegényét, a székely kópét, Ludas Matyit vagy Háry Jánost is. Az okos buták iróniával dolgoznak, amelynek fő ismertetőjele a cselekvés, a viselkedés eltúlzása vagy bagatellizálása, fel- vagy leértékelése. Aranyszabályuk az, hogy nem veszik magukat túl komolyan.

4) A **buta butaság** (hülyeségnek vagy gyengeelméjűségnek is nevezhetjük), amely ebből a körből még hiányzik, mindebből semmit sem fog fel.

Az **alkalmazott nemtudás**. A mindennapi nemtudás tudományos vizsgálata éppoly fontos mit a tudományos nemtudásé. A definíció szerint az alkalmazott nemtudás nem objektiválható, de ennek ellenére nem tetszés szerinti. Egy fogalom akkor nem objektiválható, ha nem lehet egyértelműen leírni, vagy ha csak azáltal írható le, ami nem önmaga (a halál nem élet, az alma nem kör-

te). A homályosan leírt fogalom használata következményekkel jár. A nemtudás lehet fogalomra vonatkozó, elképzelésre vonatkozó és észlelésre vonatkozó. Példa: az ételek fűszerrel való ízesítése, a 2004-es karácsonyi cunami katasztrófa. Példák a tudomány világából: bizonyított tudatlanság (a kör négyszögesítése, a párhuzamosok végtelenben való találkozása). Megoldhatatlanságuk matematikailag bebizonyosodott. Még mindig nem tudjuk mi az öntudat? Még mindig nem tudjuk mi a gravitáció? Egy fogalmat csak akkor értek meg igazán, ha a használati értékét megértem. (Alfabetizáló program Braziliában: a ház fogalma kunyhóban lakók számára.) A filozófia a nemtudás specialistája. Az elvont dolgok nemtudása (szépség, jóság, művészet). Az igazságosság fogalmát nem lehet pontosan meghatározni. Inkább azt, hogy mi az igazságtalanság. A bíró sokszor az alkalmazott nemtudás helyzetébe kerül.

A tudományos nemtudásról. A klasszikus filozófiában ARISZTOTELÉSZ már elismerte bölcsek nemtudását: tudják, hogy menynyi mindent nem tudnak. Szent ÁGOSTON ismert híres mondása az időről: „Ha senki nem kérdezi, akkor tudom, de ha a kérdezőnek meg akarom magyarázni, akkor nem tudom." Nicolaus CUSANUS feltételezi a tudósnál a nemtudás tudását (docta ignorancia). AQUINÓI Szent Tamás szerint minden lényt el lehet képzelni anélkül, hogy létezéséről tudnánk. Blaise PASCAL szerint a tudomány alapfeltétele a „nyugtalan kíváncsiság". Az emlékezés hiányolja az elképzelést, így teljes tudást nem szül. Gottfried Wilhelm LEIBNIZ szerint jobb, ha bevalljuk tudatlanságunkat, mintsem valamit biztosnak tartsunk. Friedrich Wilhelm NIETZSCHE úgy véli, hogy az emberiség kezdettől fogva gondozza a tudatlanságát. Végül Albert EINSTEIN megállapítja: két dolog végtelen: a világmindenség és az emberi tudatlanság. De a világmindenség végtelenségében nem vagyok biztos.

A nemtudás kimondottan a tudás visszája, egy különböztetés másik oldala és ezáltal önállónak tekintendő. Az alkalmazott nemtudást először is el kell határolni a tudatlanságtól és az erkölcsi deficittől. A tudatlanság azt jelenti, hogy nem tudjuk, amit mi tényleg cselekedünk. Egy felfedezés vagy egy cselekedet következményeit nem vagy

csak részletesen lehet felbecsülni úgy, hogy a tudás látszólagos veszélytelen alkalmazása kivitelezésében mint tudatlanság jelentkezik.

A nem tudás az alkalmazott nemtudás jelentésében implikálja a tudás hiányának elismerését.

Nemtudás a modern irodalomban. A modern közép-kelet-európai irodalomban a nemtudás problematikája több variációban is felmerül. Három példát szeretnék kiemelni. Gondoljunk Franz KAFKA műveire, főleg az Átváltozásra (Verwandlung 1912), amikor Gregor Samsa utazó ügynök felébredésekor bogárrá változik. Emlékszik emberségére, de ezt a tudását bogár lénye nem tudja használni, ezért megpróbálja bogárságát ignorálni. Alkalmazott nemtudása kinyilvánul abban, hogy az átváltozás közvetlen okairól nem tud meg semmit. Gregor átváltozása után is embernek érzi magát, elcsodálkozik ugyan, hogy megmagyarázhatatlanul bogár lett, de csak az nyugtalanítja, hogy főnöke haragudni fog távolléte miatt. Az elhagyott világgal már nem tud kapcsolatot teremteni, rájön, hogy teljesen magára maradt. Családja fokozatosan lemond róla, átrendezik a szobáját, majd kiürítik s lomtár lesz. A mű végén Gregor maga hajtja végre halálos ítéletét, hogy nem eszik, s ezáltal meghal.

Hasonló gondolatokat találunk Robert MUSIL a tulajdonságok nélküli ember metaforájában (Der Mann ohne Eigenschaften 1978). Ulrich, a főszereplő gazdag családból származik, de ugyanúgy, mint Gregor, haszontalannak, elhibázottnak tartja életét. Mindenhez van tehetsége, mindenhez hozzáfog, de nem tudja, mit akar. A sok tehetség, a részleges tudások nem alakítják ki az igazi tulajdonságát, igazi emberi szerepét – így ennek nemtudását alkalmazza életére. A regény, ellentétben KAFKA klasszikus modern elbeszéléseivel, már a posztmodern bizonytalanságokat szimbolizálja. A szociológiai rendszerelmélet (LUHMANN) és konstruktivizmus is többször hivatkozik MUSIL könyvére, mint a posztmodern ember szociális atomizálásának példájára.

Milan KUNDERA ismert művét is az alkalmazott nemtudás irodalmi példájaként említhetjük meg. A „Nemtudás" (2001) (német címe „Die Unwissenheit" = tudatlanság) a jelenkori posztszocialista embersorsok egyikéről a „homo emigratus"-ról rántja le a leplet.

Irena és Jozef húsz éves emigráció után visszatérnek Csehországba, szülőhazájukba. A repülőtéren véletlenül újra találkoznak, régen már megismerték egymást, anélkül hogy igazán szerelmesek lettek volna egymásba. A szomorú valóság tudatára ébrednek. Nemcsak az, hogy a történetüket nem tudják újra felélesztени, hanem maga a „nagy visszatérés", ahogy ezt elvárták, a kibékülés önmaguk azon részével, amely Prágában maradt, az sem valósul meg. A párhuzam az Odüsszeusszal kézenfekvő. Mikor Ulisszesz húsz év után visszatér, az ithakaiak bár emlékeznek rá, de minden nosztalgia híján. Ulisszesz azonban ez alatt nosztalgiát épített fel magának, amely nem volt más, mint a kölcsönös ignorancia fájdalma. Húsz életév távolságában, elválasztva önmaga egy részétől, Irena megérti, hogy senkit nem érdekel odisszeája. Az emigráció a regény főmotívuma – KUNDERA a száműzetés kifejezés helyett ezt használja –, de benne foglaltatnak a távollétnek, az emlékezésnek, a nosztalgiának, a közömbösségnek, az öregségnek, és a jelen törékenységének tényei is. A regény minden oldalán kézzelfogható a tragédia. Az alkalmazott nemtudás – az elfelejtés és a régi emlékek vissza nem találása folytán, a már nem redukálható komplexitások rendszerelméleti hálójában – lázad a nosztalgia ellen. A nosztalgia, mint az egyre halványuló emlékezet, a nem objektiválható, de mégsem önkényes cselekvések kategóriájába tartozik. MIZSÉR Attila könyvismertetéséből megtudjuk, hogy KUNDERA új regénye a bölcselet és az esztétika játékos keverésével az átlagolvasót és a filozófust is próbára teszi. „A nemtudás így nagyon is hangsúlyos lesz, bármelyik oldalról nézzük. Az esszéisztikus, filozofáló betétek bőven átszövik a művet, bizton tudva persze azt, hogy a regény bölcsessége nem azonos a filozófia bölcsességével." (MIZSÉR, 2004).

3. MIKROSZOCIOLÓGIAI ALAPFOGALMAK

3.1. A CSOPORT FOGALMA A SZOCIOLÓGIÁBAN

A csoport fogalmának meghatározásánál figyelembe kell venni a tartalmilag hasonló, vele kapcsolatba hozható fogalmakat, hogy világosan lássunk. A most következő fogalmakra úgy lehet tekinteni, mint a csoportképzés előjelzéseire.

1) A **tömeg**. A tömeg nagyszámú szervezetlen, véletlenül összeseregelett emberből áll, akik legfeljebb egy figyelmet keltő jelenséget közösen észlelnek. Személyek egymás mellett, testközelben, akik egymással sem érzelmi, sem intellektuális kapcsolatban nem állnak (pl. kíváncsi bámészkodók egy tűzvészkor). A tömeg egyik változata a mob (MOB) – szélsőségesen felizgatott tömeg, például a lincseléseknél. A kulturálisan motivált tömeget publikumnak (pl. színházban) hívjuk, a vallásosan motivált tömeg lehet például egy körmenet vagy zarándoksereg.

2) **Szervezett tömeg** (massza). Nagyszámú egyén alacsony szervezési fokú sereglete, akik még az esemény megtörténte előtt (tiltakozó vagy szimpátia demonstráció) egy húron pendülnek. Tüntetések az atomerő békés felhasználásáért vagy egy párt mellett.

3) **Kategóriák**. A kategória fogalma a szociológiában feltételezi az emberek közötti hasonlóságot és a közös tulajdonságot. Az azonos tulajdonsággal rendelkező emberek egy kategóriát képeznek. A kategóriák arra szolgálnak, hogy ezeket az embereket összefogják, és a többiektől megkülönböztessék. Példa: autóvezetők és nem autóvezetők kategóriája. A statisztikai kategóriák nem rendelkeznek semmiféle szociológiai relevanciával. Cipőméret, hajszín – ha azonban ezek az ismertetőjegyek a szociális cselekvésre jellemzőek, arra magyarázatul szolgálhatnak, vagy előrejelzenek, akkor szociális kategóriákról van szó. Életkor, nem, jövedelem. Az átmenet a statisztikai és szociális kategóriák között tehát folyamatos. A kategóriák csoportalkotáshoz is vezethetnek (például a kisnövésűek érdekvédelmi csoportja).

4) **Aggregátum**. Ha egy kategóriánál térbeli közelség is adott, akkor aggregátumról beszélünk. A szociális aggregátumhoz a következő

kritériumok kellenek: az érdekeltek relatív anonimitása, a szervezettség és strukturáltság hiánya, a csekély szociális kapcsolat, a territórium felismerhető határokkal rendelkezzen, és átmeneti jelleggel bírjon. Később a kisebbségszociológia tárgyalásakor említeni fogjuk a szegregátumot is.

5) A **csoport** személyek tartós és strukturált szociális egysége, amely személyek normáikkal, érdekeikkel és értékelképzeléseikkel egyetértésben közös célok elérésére szerepet vállalnak. A csoport tagjainak száma nem meghatározott, de legalább három egymással cselekvő személy már egy csoport lehet. Néhány szerző „kettős csoportot" (dyade) is említ, például DURKHEIM-nél a „családi dyade" apa és anya, mikor a gyermekek már felnőttek és elhagyták szüleiket.

A csoport számára a következő elemeknek van lényeges jelentősége: a) a szociális környezet (az egész társadalom, réteg vagy miliő, más csoportok); b) az aktivitás (közös cselekvés és nem egyéni akciók); c) az interakció (a kapcsolatok milyensége, amelyek a csoport tagjai között fennállnak); c) a csoporthoz tartozás érzése (az a vonzalom, ami a csoporttagok között illetve a tag és a csoport között fennforog); e) viselkedési normák (a gondolkozás és cselekvés formái, amelyeket a csoport tagjai a csoporttól tudatosan vagy tudat alatt átvesznek) (LALOUX, 1969).

A csoport jellegzetességei általában: a) a mi-tudat, b) a csoport fenntartásának akarása, c) tartósság, d) kielégítő kommunikáció, e) vezetés és követés (alárendeltség) rendszere, f) csoporthagyományok és g) a csoportcélok.

MENDIETA y Nunez, mexikói szociológus összeállított egy fajta „csekklistát" (Checkliste) – vagy kérdőívet –, amely egy csoport megfigyelésénél és elemzésénél nagyon hasznosnak bizonyult, és eredményes az empirikus csoportkutatásban a nevelők és a szociális munkások számára is, akik bizonyos élethelyzetbeli csoportokkal (fiatalok, idősek, fogyatékosok) foglalkoznak.

1. A csoport formája (története, szerveződése)
2. A csoport célja és funkciója (mit akarnak a csoport tagjai?)
3. Szervezettségi fok (alacsony vagy magas, vannak-e alcsoportok, van-e munkamegosztás, milyen a vezetés?)

4. Hierarchia (milyen rangsorolás és milyen értékrendszer jellemző a csoportra?)
5. Időtartam (Legtöbbször külső faktoroktól függ: lakóhely, munkahely, kor, nem stb.)
6. Taglétszám (csökkenő, növekedő, lehet-e szociometrikus vizsgálatot megejteni?)
7. Homogenitás („Peer-Group", hasonkorúak, hasonló szociális miliő)
8. Csoportrituálok (belépési vagy kilépési szertartások, egyenruha, tetoválás stb.)
9. Az aktivitások intenzitása (például mennyi és milyen időt töltenek egymással a csoport tagjai?)
10. Egyesületi forma (hol és milyen alkalommal fejti ki a csoport aktivitását?)
11. Csoporton belüli kapcsolatok (például bajtársiasság, barátság vagy klikkek képződése a csoportban)
12. A csoport és tagjai közötti kapcsolat („csoportkódex", csoportmorál, mi-tudat)
13. Csoportösszetartó erők (például erős személyiségek, mintaképek, romantika stb.)
14. Ceremóniák (nyelv, beszédstílus, szokások, ünneplés)
15. Szankciók (hogyan történik a csoportban a büntetés vagy a jutalmazás; megrovás és dicséret?)
16. A csoport hatása a tagjaira (legtöbbször mérhető a csoport felbomlásakor vagy a csoport elhagyásánál)
17. A csoport szociális jelentősége (hírnév, félelem, csodálat, utánzás)
18. A csoport tevékenységének lokalizálása (park, játszótér, lakótelep stb.; MENDIETA, 1958)

A szociális csoport fajtáit és formáit illetően a szakirodalomban legtöbbször úgynevezett dichotómiákat (kettéosztásokat) találunk. Az első pillanatban ez úgy tűnik, hogy a komplex szociális valóságot leegyszerűsíti. A valóságban azonban ez csak egy kísérlet arra, hogy ezáltal egy széleskörű tipológiát állítsunk fel, és a csoportot elméleti és gyakorlati jelentőségében megragadjuk.

1) **Saját csoport – idegen csoport**. In-group amelyikhez az ember tartozik – out-group: ezek a többiek. Nép- és törzselnevezések bizonyítják, mennyire jelentős az idegen csoport elfogadása illetve elkülönítése. Vannak népek és törzsek, melyek magukat embereknek nevezik (bantuk, inuitok, de romák is) – a többiek tehát a „nem-emberek". A saját csoporthoz való túlzó ragaszkodás előítéletekhez és etnocentrizmushoz vezet. Az idegen csoport azonban lehet vonatkoztatási pont és referencia, és lehet vonzó is a saját csoport számára.
2) **Zárt és nyitott csoport**. Mindkettő csoportfajtánál az új tagok felvétele vagy visszautasítása a döntő. Ezen kívül az is fontos, hogy a csoport hogyan találkozik környezetével, van-e asszimiláció vagy inkább védekezik a külső behatások ellen.
3) **Primercsoport** – szekundercsoport. A primer csoportnál nem áll módunkban, hogy a felvételt megakadályozzuk. Család, rokonság, szomszédság adott és nem mi választottuk. A szekundercsoportban a tagságunk a szelekciónktól illetve a szabad döntésünktől függ.
4) **Kiscsoport – nagycsoport**. Kiscsoportok számbelileg kicsiny és áttekinthető egységek. A család tartozik mindenekelőtt a kiscsoporthoz – egy sajátos fajtájú csoport. A kis taglétszámú egyesületek, kis munkaközösségek, szomszédság, játékcsoport, helyi iniciatívák is tulajdonképpen „kiscsoportok" és arról is felismerhetők, hogy minden tagjuk ismeri egymást és állandó kapcsolatban állnak egymással (face to face contacts). Ez a szemtől szembe kapcsolat garantálja annak a lehetőségét, hogy minden csoporttag minden csoportaggal közvetlenül tud kommunikálni. Kiscsoportok azok a szociális képződmények, ahol a tagok közötti interakciók, valamint az alcsoportok alakulása és az egész interakció-folyamat minden csoporttag számára észlelhető. A transzparencia, az átláthatóság tehát a kiscsoport fontos eleme. A kiscsoportok olyan egységek, melyek esetén a személyek bizonyos célból találkoznak, és számukra már a találkozás ténye is értelemmel bír. Ide tartoznak a terápiás csoportok, a tréningcsoportok és páciens-csoportok is.

Nagy csoporton nagy létszámú szociális képződményeket értünk: egyesületek, vallási csoportok és nemzetek.

5) **Formális és informális csoport**. Ezeket a fogalmakat az iparszociológiából származtatjuk. Formális, vagyis szervezett csoportok akkor keletkeznek, amikor előre kijelölt célokat kell megvalósítani (gyári termelés, például brigádok). A cselekvések folyamata egyértelműen szabályozott. Informális csoportok a formálisakra válaszolnak, az előbbiek reakciójaként. Sokszor feszültségeket és problémákat okoznak. Az informális kapcsolatok általában személyes és emocionális jellegűek.

Csoportdinamika a csoportban lezajló folyamatok leírását és tudományos elemzését jelenti, másrészt vizsgálja az egyének csoportokba sorolását és ennek jelentőségét bizonyos célok elérésére. J. L. MORENO (1974) dolgozta ki a szociometria technikáját, hogy a csoportokon belüli emocionális kapcsolatokat kivizsgálja.

G. C. HOMANS nevéhez fűződik a szociális csoportok elmélete. Megkísérelte a csoport működésének általános jellegzetességeit és törvényszerűségeit megállapítani. Ezáltal megteremtette a közismert empirikus csoportkutatás alapjait Amerikában.

HOMANS öt fogalmát, mint a mindenkori csoporttörténések alapelvét tartják számon. 1) Aktivitások, 2) interakciók, 3) érzelmek, mentalitások, 4) szociális normák és 5) szociális kontroll. A vezér (vezető, leader) szerepét a csoportban különös gonddal írta körül (HOMANS, 1960).

T. M. MILLS a **csoportmodellek** elméletét állította fel. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy ezeket a modelleket nem lehet tisztán egymástól elkülöníteni – egy-egy modell az idők folyamán változhat, és a csoport választhat egy másik modellt is.

1) A **mechanikus modell**. A interakciók a csoportban egy bizonyos séma szerint úgy zajlanak le, mint egy gépezetnél. A csoporttagok bizonyos cselekvési típusokat hajtanak végre, hogy személyes igényeiket, általános kommunikációs szükségleteiket és a problémamegoldás általános követelményeit megvalósítsák. Egy ilyen csoportban a cselekvések funkciókká alakulnak át. Ebben az értelemben a csoport tagjai tetszés szerint kicserélhetők (futószalagon dolgozók csoportja, brigádja). Mivel a mechanikus modell általában normákat, elképzeléseket, értékítéleteket és emóciókat

kizár, ezért nehezen magyarázható a csoport fejlődése és növekedése ennél a modellnél.

2) Az **organizmusmodell**. Ahogyan a neve is mondja, itt a csoport mint egy biológiai organizmus növekedik és érik. Mint egy emberi testben a szervek, úgy ebben a csoportmodellben egyes tagok átvesznek egy funkciót, ami a csoport megmaradását biztosítja. A csoport lehetőségei szerint az előre megadott természetes elemek alapján bontakozik ki és fejlődik. Amikor egy újabb személy érkezik a csoportba, akkor megváltozik az egész organizmus és egy másik fejlődési irányt vesz fel. Példa az a család, ahol egy fogyatékos (down szindrómás) gyermek születik az egészségesek után.

3) A **konfliktusmodell**. Ebben a modellben a csoport tapasztalata különböző konfliktusokkal terhes, amelyek abból adódnak, hogy a csoport nem tudja azt nyújtani, amit a tagok remélnek, elvárnak. A külvilágtól a csoport felé támasztott követelmények nincsenek összhangban a belső szükségletekkel. Egy ilyen csoportban különös hiány érződik az akciók tekintetében, a kívánt pozíciók és az anyagi segítség tekintetében. Példaként lehet említeni a családi csoportban fellépő anyagi és érzelmi konfliktusokat. A változásokat a konfliktusok megoldási lehetőségeire lehet vonatkoztatni. Amíg az előző csoportmodellekben a konfliktusokat, az elégedetlenségeket, részben tagadják és eltitkolják, nem veszik tudomásul, addig ebben a modellben a változásokat a viták és veszekedések által kihordott érdekek és vágyak okozzák.

4) Az **egyensúlymodell**. Ez a csoport egyensúlyrendszerét azáltal valósítja meg, hogy a külső és belső zavarokat ellentétes erőkkel egyenlíti ki. Ha a csoportaktivitás gyengül (például azáltal, hogy a csoportcélokat csak nagy erőfeszítésekkel lehetne elérni) akkor a súlypontot áttesszik az összetartásra, és az így szabaddá vált energiákat a célok újrafogalmazására fordítják. Mozgó egyensúly áll elő, ami a cél tekintetében változhat. A zavarok nyomást fejtenek ki vagy feszültségeket, amelyeket meg kell szüntetni. A család példájánál megemlíthetjük a sikeres családterápiát mint módszert a családi egyensúly helyreállítására.

5) A **strukturális-funkcionális modell**. A csoportoknak alkalmazkodni kell az adott helyzethez, hogy a kitűzött célt elérjék, az össze-

tartást megőrizzék és a csoportigényeket kielégítsék. Ez pontosan az a négy funkció (AGIL), ami T. PARSONS szerint a társadalmat irányítja. A csoport, mint a társadalom legkisebb struktúrája magától érthetően betölti ezt a négy funkciót is. Az itt vázolt klasszikus struktúrfunkcionalista felfogás idealizált, és ha csak erre fókuszálunk és eltúlozzuk, akkor könnyen eshetünk a „szociologizmus" hibájába, ahol nem a társadalom, a csoport szolgálja az embert, hanem az ember él a csoportért és a társadalomért. A csoport „felmagasztalása" az úgynevezett „gruppolatriához" vezet (MILLS, 1971).

A rendszerelméletnek nincs könnyű dolga arra nézve, hogy a csoportot a szociális rendszerbe besorolja. A csoport valahol a középúton található a rendszer szerinti beosztásban: az interakciós rendszer és a szervezeti rendszer illetve intézményi rendszer között. A csoportot ugyanis felfoghatjuk úgy is, mint interakciós rendszert, mert a közvetlen és diffúz tagsági kapcsolatok, személyhez kötött elvárásokra utalnak és meghatározzák annak karakterét.

„De a csoportot, mint az organizációs rendszer különleges fajtáját is tekinthetjük, mert struktúrájuk a személyek kicserélését, a relatív időtartamot, a jelenléti kényszert, a cselekvési ösztönzést és a hierarchizálódást lehetővé teszi." (KISS, 1990, 39)

A család különleges fajtájú csoport, egy időben intézmény és autopoietikus (önteremtő) rendszer. A szerelemre és a szexualitásra alapozódik, bizonyos sajátos funkciókat tölt be. A radikális autopoietikus elmélet szerint se nem személyekből, se nem kapcsolatokból áll, hanem csak különös intim kommunikációkból (lásd részletesebben 4.2 „A családszociológia alapjai" fejezetet). LUHMANN szerint lehetséges a csoportot a 1) jelenléttel (ami szükséges az interakciókhoz), 2) a tagsággal (elkerülhetetlen az organizáció számára) és végül 3) a kommunikatív elérhetőséggel jellemezni.

3.2. SZEREP, STÁTUSZ ÉS FUNKCIÓ

A szerepfogalom a státuszhelyzetek és a szociális pozíciók elemzéséből vezethető le. Mindkét fogalom a szakirodalomban egymást

fedi. Néhány szerző azonban a pozíció kifejezést a hivatással, foglalkozással köti egybe, és úgy véli a státusz a cselekedetnek, viselkedési elvárásoknak, jogoknak és kötelességeknek szolgál keretül.

A szociális státusz egy személy helyzete viszonyítva más személyekhez a társadalmi rendszerben. A szociális pozíció hely egy társadalomban vagy csoportban, egy szociális toposz, amelyet egy szociális rendszerhez kapcsolni lehet. A pozíciót sokszor mint a szerep statikus, mozdulatlan aspektusát jelölik, és a társadalmi definíciója előlegezi azt, hogy a pozíció hordozója, birtokosa bizonyos viselkedési elvárásoknak megfelel. A pozíció a mozdulatlan kerete a szerepcselekvésnek, ez az, amit az egyén a társadalomtól elvár, remél. A szerep tartalmazza azt, amit a társadalom a szerepviselőtől elvár.

A „role, Rolle" (szerep) szó a legtöbb európai nyelvben a latin „rotula" (göngyölt papirusztekercs, amire a színészek szerepét írták) szóból származik. A színészek szerepének analógiájára az emberek cselekvései szerep szerinti cselekvések.

Az emberek fellépnek a társadalom színpadán és „eljátsszák szerepüket" néha egymásután több szerepet is. A nézők legtöbbször ismerik a szerepeket, és kijavítva közbelépnek: elvetik vagy megváltoztatják a szerepeket. A világ egy színház és mi mindnyájan egyszerre szereplők és közönség vagyunk.

A fogalom már előfordul a formális szociológiában G. SIMMELnél, de az amerikai elméleti szociológiában az egyén cselekvésére vonatkoztatják (R. LINTON). Csak átvitt értelemben játszanak csoportok és intézmények is szerepet. A szerep hordozója és birtokosa mindig az egyedüli személy, aki általában több szerepet is el tud játszani.

A **szerepcselekvést** négy szemszögből lehet megállapítani és leírni.
1) Egy személy bizonyos pozícióban tényleges, rendszeres, empirikusan megállapítható cselekvése (rutin, megszokás).
2) A pozíció birtokosa az intézmények által megszabott feladatokat elvégzi (szolgálati utasítás, feladatkör).
3) A szerephordozó számára az egyedüli személyek és csoportok (vonatkozási csoportok) egy bizonyos köre által megfogalmazott elvárások. Ez a tulajdonképpeni szociológiai szerepfogalom.

4) A szerephordozó tudata és meggyőződése azzal kapcsolatban, hogy hogyan kell cselekednie és viselkednie (identifikáció, internalizáció, idealizáció, lelkiismeret, reflexió). A szociális szerep egy analitikus eszköz a szociális cselekvési összefüggések megragadásához és egyúttal konstrukciós eszköz a szociális struktúrák absztraháló megjelenítéséhez (POPITZ, 1968).

A szociális rendszer szempontjából a szerep bizonyos mértékben egy minta, ami az egyénnek előreadatott. A szerep fogalma összeköti a cselekvő személyes rendszerét a szociális rendszerrel (PARSONS, 1968).

A szerep elvárások kötege, amelyet a szociális státusz (pozíció) hordozójának, birtokosának átnyújtanak. Az elvárások elképzelések arról, amit egy individuum bizonyos helyzetben vagy pozícióban tesz, vagy tennie kell. A szerepfogalmat a szociológiában arra alkalmazzák, hogy emberi viselkedést leírjanak, és azt magyarázzák. R. LINTON különböztet megszerzett és személyre mért szerepek között. NADELS ezeket tovább boncolja kapcsolati és nem kapcsolati szerepekre. D. CLAESSENS ír pszichikai, biológiai, kulturális és szociális szerepekről. R. DAHRENDORF gazdagítja a szerepelméletet a „muszáj, kell és lehet szerepfogalmakkal".

A tanító szerepével tudunk legalább három elvárást és négy vonatkozási csoportot (szülők, kollégák, tanulók és az iskolavezetőség) felvázolni. A muszáj, kell, és lehet szerepeket a vonatkozási csoportok elvárásai szerint alakítják. Muszáj tanítani, kollegiálisan kell viselkedni, és gyengébb tanulóknak tud (lehet) segíteni.

H. P. DREITZEL különbséget tesz a szerepek eredete (személyhez kötött, szervezethez kötött és helyzethez kötött) és a szerepek fajtái (teljesítményszerep, minőségszerep, alakító szerep) között. Két új elemet vezet be a szerepelméleti diskurzusba: a saját teljesítményt és növekvő vagy csökkenő azonosulást a játszott szerepekkel (DREITZEL, 1973).

A szociológiai szerepelméleteket általában három módon lehet vizsgálni:

1) **Megértő mód**. Itt keressük a válasz a kérdésre: miért születnek

szerepek? A társadalmi rend megtartása és továbbfejlesztése érdekében a társadalmi elvárásokat és az individuális motivációkat egyeztetni kell. Ez a szerepek kiosztása által történik (a tehetségesnek esélyt kell adni arra, hogy talentumait kamatoztassa).

2) **Funkcionális mód**. Itt a kérdés a következő: hogyan születnek a szerepek? A társadalmi értékrendszer normákat alkot, amelyek konkrét elvárásoknál szerepeket alakítanak ki (az igazság értékét konkrét jogi normák fejtik ki, amelyek érvényesítésére szolgál a bírói szerep). Először az értékeket kell az absztrakt erkölcsi filozófiai síkon definiálni, aztán ezeket a normákba öltve a jogi és szociális síkon alkalmazni, hogy „a szerepjátszás" a gyakorlati interakciós síkon hatásos legyen. A szerepnek tehát funkciója van az értékérvényesítésben és a rendszermegtartásban.
3) **Konfliktuselméleti mód**. Itt a kérdés: mit okoznak a szerepek? A válasz: az elvárások megvalósítása vagy azok elmulasztása konfliktusokat okoz a társadalomban. Azt kell feltételezni, hogy mindig több elvárás van, mint amit megvalósítanak. Senki nem játssza el tökéletesen a szerepét és léteznek új elvárások, amikre még nem születtek meg a szerepek. Elvárjuk például hogy a nemek közötti egyenjogúság nevében a férfiak egyre több hagyományos női szerepet átvegyenek („háziember" (Hausmann), csecsemőgondozás) – de még hiányoznak a kipróbált szerepminták.

A szerepkonceptus az idealizáló erkölcsi fogalmakkal szemben nem harmonikus, hanem olyan „szociális kompozitum", ahol feszültségek és ellentmondások találhatók. Így a szerepen belül a különböző hivatáscsoportok elvárásainál, a különböző feladatok elvégzésénél és a szerepviselő saját értelmezésénél feszültségek és konfliktusok állhatnak elő, úgynevezett szerepen belüli konfliktusok. De az is lehet – mivel egy személy egyszerre több szerepet is játszhat –, hogy a különböző szerepek között vitás helyzet keletkezik. Ezt nevezzük szerepek közötti konfliktusnak. Ilyen konfliktusok lehetnek a családi, politikai és foglalkozási szerepek között (a rendőr köteles a büntetőcédulát felesége hibásan parkoló autójára rátenni – rendőrszerep és házastársi szerep ütközik).

A rendszerelmélet a szerepben egy programot lát. Ez maga után vonzza a szerep és a személy szigorú elválasztását. Egy hivatali aktus független az azt végző hivatalnok személyétől. A szerep, mint program azonban a viselkedés szociális elismerését is jelenti. Így például egy sebészi beavatkozás ma már nem csak a sebész szerepteljesítménye, hanem egy komplikált részben technikai program realizálása is (LUHMANN, 1984).

A funkció a szociológia egyik nagyon sokoldalú alapfogalma. A mindennapi köznyelvben a funkció szociális pozíció egy szervezetben. A funkció lehet egyértelmű a feladattal. Matematikailag a = f(b); okozza, függ tőle. Általában a funkció egy dolognak, történésnek objektív következménye.

A struktúrfunkcionális elmélet tanítása szerint először alapul kell venni az egyedi részek funkcióját az egész rendszerrel kapcsolatban. C rendelkezik egy funkcióval f D-re, vagy C hatással van D-re. R. MERTON szerint a funkciók azok a megfigyelt következmények, amelyek az adott rendszer alkalmazkodását (környezetéhez, más rendszerekhez) elősegítik. A struktúrfunkcionalizmus másik értelmezése szerint a funkciók jelentősége így hangzik: a funkciók tulajdonképpen a szociális cselekvési rendszerben lezajló folyamatok, ahol a rendszerrészek egymással kölcsönös függőségben vannak. A klasszikus szociológiában a funkción inkább teljesítményt értenek. E. DURKHEIM megjegyzi: a funkció teljesítmény, egy szociális elem felismerhető következménye annak a társadalmi rendszernek a felépítéséhez, megtartásához, berendezéséhez, amelyhez az elem tartozik.

Másképpen látja ezt B. MALINOWSKI. Számára a funkció egy szociális intézmény teljesítménye, és egy kulturális berendezés konszolidáló hatása. Az idődimenziót és a fejlődési perspektívát GOUDSBLUM fejti ki. Valami másnak a funkciója (multidőben), vagy valami funkciót gyakorolni fog valamire (jövőidőben). A rendszerelméletben a funkció egy rendszer teljesítménye, amely a rendszer tagjai által vagy más rendszerek részei által értékelődik, vagy pedig hozzájárul más rendszerek fenntartásához. A funkciók egy szociális esemény vagy dolog következményei a társadalomban.

Ha a cselekvő ezeknek a következményeknek tudatában van, akkor cselekedetének manifesztált (nyilvános) funkciója van, ha nem, akkor cselekvésének vagy viselkedésének látens (rejtett) a funkciója. A nem közvetlenül felismerhető funkcióknál beszélünk látens, rejtett funkciókról. Ha az objektív következmény az eredetileg megcélzott eseményt vagy dolgot megakadályozza, akkor diszfunkcióról beszélünk. Banális példa rá a tehénlegelőkre kitett régi fürdőkád, amely most ott itatóvályú!

A **diszfunkció** az elem, rendszerrész zavaró hozzájárulása az egészhez. Mindazok az események és dolgok, amelyek egy bizonyos társadalomban ugyanazt a funkciót töltik be funkcionálisan ekvivalensek (egyenértékűek) erre a funkcióra vonatkoztatva. Funkcionális ekvivalencia fennáll, ha egy rendszeri elem vagy rész más elemnek vagy résznek a funkcióját átveszi anélkül, hogy ezáltal a rendszeri egyensúly törést szenvedne. Gondoljunk az adopciónál az új anya szerepére, vagy a gyermekét egyedül nevelő anyára, aki az apa szerepét részben átveszi.

Minden emberi interakció, mint a szociális rendszer része a környezet és a rendszer számára funkciókat tölt be. Ha ez a rendszercélnak megfelel, akkor ezek az interakciók funkcionálisak – ha nem, ha ennek ellentmond, akkor diszfunkcionális a cselekvés.

A **diszfunkcionalitásnak** három válfaját ismerjük:

1) **Funkciókiesés**. Egy olyan funkció esik ki, marad el, amely szükséges lenne a rendszeri feladatok elvégzésére. Egy rendszerrész „nem funkcionál" és megbénítja az egész rendszert (hiányzó apa vagy állandóan beteg anya a családban).

2) **Funkcióhiba**. A rendszer nem ismeri fel vagy félreismeri a funkciót. A rendszerrészek diszfunkcionálisan működnek – gyakran nem szándékosan és anélkül, hogy ennek tudatában lennének, és így lehetetlen számukra a rendszerfeladatokat elvégezni. Ha egy család (például szektások) a környezetétől izolált csoport lesz, a gyermekek nem emancipálódnak a szülőktől és nem lesznek életrevalók.

3) **Funkciókonfliktus**. A rendszerben hiányzik, a kooperáció tehát egy rendszeren belüli konfliktus a rendszeri feladatok betöltését megakadályozza. A testvérek rivalizálása és torzsalkodás egy csa-

ládban megakadályozza a közösen tervezett aktivitásokat. A rendszerrészek, családtagok egymás ellen cselekednek (LÜSSI, 1991).

3.3 A SZOCIALIZÁCIÓ: FELVÉTEL A TÁRSADALOMBA

A szocializáció egy folyamat, amelyben az emberek a csoportjuk normáit, értékeit megtanulják. A szerep és a szocializáció kiegészítik egymást. A szocializációt úgy lehet tekinteni, mint bizonyos szerepek és a normatív szempontok megtanulását. Ez azonban behatárolja az egyén eredetileg tágasabbnak gondolt kibontakozási lehetőségeit.

Rendszerelméletileg ez azt jeleni, hogy a társadalom új tagjai, mint rendszerek az állandó szelektálást, kiválasztást, a komplexitások redukálását a kettős kontingencia figyelembe vételével – más vezetésével – állandóan tanulják. Meg kell az új tagoknak tanulni, hogy a környezet serkentéseiből és az információkból a közlés és a megértés útján kommunikációt alkossanak.

A szocializáció nem a társadalom által előírt minták passzív átvétele, hanem aktív tanulási folyamat. Az egyén elsajátítja, magáévá teszi (internalizálja) a társadalmilag érvényes normákat, feladatokat és szerepeket. Azonosítja magát ezekkel s kritikusan kezeli azokat – esetleg később változtat a tanulási folyamaton az önszocializáció fázisában.

A primer elsődleges szocializáció az a tanulási fázis, ha valaki egy csak reagáló személyből fokozatosan tudatosan cselekvő személlyé válik. A szocializálók a szülők és a szocializáció helye a család. Egyes szerzők „korai gyermeki szocializációról" írnak.

A szekundér, másodlagos szocializáció a családon kívüli intézményesült nevelés. Szocializálók a nevelők, tanítók, mesterek stb. A szocializáció helye az iskola és a munkahely.

A nevelés szándékolt befolyásolás egy kitűzött cél elérésére – a szocializáció ezzel szemben mindig új szerepek eltanulása a mindig változó élethelyzetekben. Ilyen értelemben a szocializáció egész életen át tartó folyamat. Idős korban az öregkori szerepek megtanulását tercier, harmadik szocializációnak hívjuk.

A szocializáció témája a szociálpszichológia és a neveléstudomány szakterülete is. Mindkét tudomány konkurenciát jelent a szociológiának és a szocializációkutatást saját szakmabéli módszerekkel folytatja.

A szocializációs zavarok, deficitek normáktól elhajló viselkedéshez vezetnek, amelyeket időben reszocializációval korrigálni lehet. Ez egy tipikusan szociális munkási feladat. Vagy konzerváló, megőrző (a megbomlott egyensúly helyreállítása) vagy emancipáló (segítés az önsegítéshez és a saját szocializáció kritikus vizsgálata) lehet a reszocializáció. A bűnözővé lett fiatalok reszocializálása nem egyszerűen azok visszavezetése a társadalomba – mert ezek a fiatalok pont a társadalmi miliő hatására lettek bűnözők, és oda őket visszavezetni visszaesést jelentene. A csak emancipáló szocializációnál (például a szabadlábra helyezettek lakóközösségi elhelyezése egy szociális munkás felügyelete alatt) fennáll az a veszély, hogy a fiatalok a szociális valóságról ferde képet kapnak. Az a védett környezet, amit egy jó lakóközösségben átélnek a „kinti életben" általában már nincsen.

Az enkulturáció szakkifejezés a kultúrjavak és kultúrtechnikák tudatos átvétele (WURZBACHER, 1974). A perszonalizáció az egyén aktív szembesítése a kulturális valósággal és a szociális adottságokkal. Itt következik be az átvett kultúrjavak és az azokat képviselő csoportoktól az elhatárolódás, a kritika, és az emancipáció. Ezeket a történéseket különösen jól megfigyelhetjük a fiataloknál a szülői ház elhagyásakor. A fiatalok manapság tudatosan választanak értékeket és identifikációt maguknak – és nem hagyatkoznak a szülőkre.

R. KÖNIG a szocializációt „második szociokulturális születésnek" nevezte el. D. CLAESSENS bevezeti a szocializálhatóság fogalmát, mint a kora gyermekkori szocializáció kiindulópontját. Itt mindenekelőtt CLAESSENS a csecsemő emocionális megalapozását érti (az ősbizalom kibontakozását), aztán a külvilágba vetett bizalmat – szülői ház, rokonok, szomszédok, iskola szolgáltatják az alapozást a rendszerbizalomhoz és végső fokon az én-azonossághoz szükséges pozíció és státuszbesoroláshoz.

A szocializáció klasszikus variációjának tekinthetjük a rétegspecifikus és a nemek szerinti szocializációt (NEIDHARDT, 1975).

A nemek szerinti szocializáció a hagyományos vidéki-vallásos társadalmakban jelentős szerepet játszik. A szigorú szerepelválasztás a lányok és a fiúk között a társadalmi rend folytonosságát garantálja. A muszlim világban és az európai muszlimoknál különösen vigyáznak arra, hogy a nemek egymástól elválasztva maradjanak. A modern és pluralista társadalmakban a nemek egyenjogúsága ellenére is léteznek még nemspecifikus szocializációs gyakorlatok. A nemi identitás megtalálása és elfogadása itt sokszor még problémás.

A rétegspecifikus szocializációt a szociológusok alaposan kutatták (pl. B. BERNSTEIN). Bebizonyosodott, hogy az alsó és a középső társadalmi rétegek a múltban különböző szocializációs technikát alkalmaztak. A középosztály a szeretet megvonásával az alsóosztály a testi fenyítéssel szankcionált. Ma a gyermekek testi fenyítése akár a szülői házban akár az iskolában büntetendő cselekmény. Szocializációs értékként az alacsony rétegeknél a rend, tisztaság és életrevalóság ált az első helyen – míg a középrétegek családjainál az önállóságon és a kritikai képességen volt a hangsúly. Ez a vizsgálati irányzat ma már nem olyan jelentős, mert a funkcionálisan differenciált és nem rétegzett modern társadalomban a családi szocializáció a médiák hatására erősen torzult, uniformizálódott és individualizálódott.

Mint a szocializáció egy újabb variánsát megemlíthetjük a békére irányuló szocializációt és az ökologikus szocializációt. U. BRONFENBRENNER a szocializáció helyét, toposzát a mikro-, mezo-, exo- és makrorendszerben osztja szét. Ezek az egyént körkörösen, koncentrikusan körülvevő környezetek (itt mint rendszerek), ahol a szabadság, a tolerancia, a konfliktusképesség és a környezetvédelem megfelelő normáit a gyermeknek (és a felnőtteknek is) tudatossá teszik (BRONFENBRENNER, 1981).

T. SPREY szerint négy fajta **szocializáció** van:

1) A **konform(ista) szocializáció**. Kihangsúlyozza a kulturálisan domináló és elrendelt viselkedési mintákat.

2) A **moderatív vagy transzmisszív szocializáció** a szociális változást és a kritikát tartja fő értéknek.

3) Az **eltérő szocializáció**. Ez a szocializációfajta a szubkulturális miliőben honos. Tartalmában, viselkedésben, gondolatmódban, be-

szédben és a normák és szimbólumok értelmezésében a kulturálisan domináló nagycsoportoktól eltér. Megjegyzendő, hogy a szubkultúrák lehetnek destruktív (kriminális) vagy konstruktív (alternatív) jellegűek.

4) **Deficites szocializáció**. Ez vagy emocionálisan deficites (overprotected – underprotected) vagy kognitívan deficites lehet. Ebben az utóbbi esetben beszélünk a gyermek szenzorikus vagy nyelvi deprivációjáról a családban. A sikeres családi szocializáció döntő jelentésű az egész szocializációs folyamat pozitív lefolyására (HURELMANN, 1976).

Ellentmondásosak a vélemények az önszocializáció kérdése körül. Ez a folyamat a legtöbb szerző szerint a szekundér vagy a tercier szocializációs fázisban képzelhető el, és az autonóm személyiség önmegvalósítására gondolnak. Az önszocializáció ebben az értelemben a csoportnormák és értékek tökéletesítése és érvényre juttatása az egyén részéről.

A szociális rendszerelmélet nem elégszik meg a külső normák és értékek fent említett alkalmazásával – ez az elmélet szerint csak egy passzív művelet és a szociális környezet által kívülről belülre oktrojált szelekciós kényszer.

Autopoietikus szemszögből abból kell kiindulni, hogy egy személy már eleve egy individuális rendszer (helyesebben rendszerkompozitum), aki környezeti komplexitását állandóan redukálja, vagyis a normákhoz és értékekhez alternatívákat állit fel.

„A szocializáció így csak egy esélyt jelent a szociális életben való részvételre, amelyben a személy a társadalom által előírt kötelezettségekkel a saját erejéből megbirkózik." (KISS, 1990, 97).

3.4. SZOCIÁLIS KONTROLL ÉS HATALOM

A szociális kontroll fogalmát először 1890-ben az Egyesült Államokban E. H. Ross alkalmazta és vezette be a szociológiai fogalmak közé. A fogalmat azóta a szakirodalomban több fajta változatban alkalmazzák.

Logikusan követi a szerep és a szocializáció fogalmakat. A társadalom tagjai által végzett szociális cselekedeteknek, amennyiben lehetséges előreláthatóaknak és kiszámíthatóaknak kell lenni, és ezzel a szociális rendet biztosítani. Az értékek és normák értelmében, amiket a szocializáció útján tanulunk meg, az ezeknek megfelelő szerepeket kell megvalósítani. A bizalom – amely LUHMANN szerint a komplexitások csökkentését célzó mechanizmus – egyedül nem elegendő: a normák betartását ellenőrizni is kell (bizalom jó – de az ellenőrzés még jobb! LENIN).

Az ellenőrzést, a kontrollt pozitívan is kell értelmezni, vagyis az ellenőrzés végkicsengése lehet jutalom is, nemcsak büntetés. Tudjuk, hogy eredményes segítés nincsen ellenőrzés nélkül. Mindenesetre a nem csupán retorikus kérdést fel kell tenni: ki ellenőrzi az ellenőröket?

A szociális ellenőrzés általános meghatározása így hangzik: szociális kontroll azokat a folyamatokat és mechanizmusokat jelenti, amelyek segítségével a társadalom tagjait olyan cselekvésekre bírja, amelyek ebben a társadalomban pozitívan értékelődnek. Ezek a mechanizmusok és folyamatok kiegészítik egymást, és a már megindított szocializációt beteljesítik. A szociális kontroll az egyéneket normakövető cselekvésekre ösztönzi. Megerősíti a csoport összetartozását és elősegíti a társadalmi integrációt. A társadalom, peremén álló is megfelelő viselkedésre kényszerül, amennyiben nem akarja, hogy teljesen kirekesszék, vagy nem akarja saját magát kirekeszteni.

Különbséget kell tenni belső és külső ellenőrzés között. A belső kontrollra a lelkiismeret (a szociális felettes én) és a szocio-kulturális személyiség megfontolásai hivatottak, melyek a normák elsajátításával adódnak (lelkiismeret furdalás, szégyen, bűnbánat, büntetés elfogadása, önbüntetés). A külső ellenőrzést a kontrollelőírások megszemélyesítői teszik láthatóvá. Ezekhez tartoznak a szülők, a szomszédság, az iskola, a szociális munka, a rendőrség stb. A külső kontroll gyakran nem tudatos, látens és informális. A kinevetéstől a verésig, a hallgatástól a beleegyezésig létezik egy nemformális, de nagyon hatékony csoportkényszer.

A „normális" **szociális kényszer** négy elemből áll: 1) az a kényszer, hogy önmagunkat meg kell jeleníteni, 2) a kényszer, hogy másokat figyelembe kell venni, 3) csoportkényszer, hogy önmagunkat a csoportban elfogadtassuk és 4) az a csoportkényszer, hogy a környezet számára elfogadhatók legyünk (CLAESSENS in KORTE-SCAEFER, 1992).

A primer szocializációban találkozunk először a külső kontrollal, amely aztán a szekundér szocializáció fázisában, az iskolában megerősödik. A formális, tudatos külső kontroll az elvárt viselkedésmintára vonatkozik, amelyet az emberek kötelezőnek éreznek. A be nem töltött elvárásminta a legrosszabb esetben törvény által kiszabott büntetést von maga után. A példamutató viselkedésminta viszont dicsérettel, kitüntetéssel kerül honorálásra.

WÖSSNER szerint háromféle cselekvésminta létezik, ahol a szociális kontroll szerepet játszik: ezek a cselekvésminták irányt mutatnak és orientálnak. Betartásuk különböző mértékben kerül alkalmazásra: a) **szociális szokások** – itt inkább informális szankcionálást találunk, b) **rögzült szokások** – itt már szigorúbb az ellenőrzés és végül c) **erkölcsös viselkedés** – ennek megsértését már formális szankcióval bünteti a társadalom.

A hatalom klasszikus, szociológiai meghatározása: „Minden olyan esetben hatalomról beszélünk, ha egy társadalmi kapcsolaton belül van rá esély, hogy valaki saját akaratát az ellenszegülés ellenére is keresztülvigye, függetlenül attól, hogy min alapul ez az esély" (WEBER, 1987, 77). Az esély kifejezést lehetőségként is szabad értelmezni. A hatalom tehát egyet jelent a saját akarat vagy érdek érvényesítésével. Amennyiben az érdekeltek nem ismerik el a hatalom gyakorlásának igényét akkor annak gyakorlása illegitim. KARÁCSONY András véleménye szerint WEBER alapján nem mondhatjuk a hatalomról, hogy illegitim, hiszen mindenféle esélyen alapulhat a hatalom, a legitimáció fogalmát ő a társadalmi rendre használta (KARÁCSONY András szóbeli közlése). Ebben az értelemben egyes szerzők a hatalmat az erőszakkal helyettesítik. Széles értelemben a hatalom fogalma alatt az erőszak fizikai alkalmazásától kezdve a pszichikai, lelki, manipuláló befolyásolásig a különféle akaratérvényesítéseket értjük.

A törvényes hatalom az uralom, amely feltételezi a parancs és az engedelmesség rendszerét. Ugyancsak WEBER írja az uralomról, hogy az az esély, mikor egy bizonyos parancs a megadott személyeknél engedelmességgel találkozik (WEBER, 1987, 77). Ebben az értelemben az uralom uralmi és igazgatási apparátusra támaszkodik.

Az **uralom** kulcsfogalom a társadalmi struktúrák, konfliktusok, kooperatív kapcsolatok és a társadalmi változásokkal kapcsolatban. WEBER szerint az uralomnak három tiszta formája van:

1) A **legális racionális, bürokratikus uralom**. Arra a hitre épül, hogy a rendalkotás törvényes és az uralom végrehajtására az állami tisztviselők hivatottak.

2) A **hagyományon alapuló uralom** a történelmi intézmények értékmegtartó szerepének hitére alapozódik (dinasztikus királyság).

3) A **karizmatikus uralom**. Egy személy rendkívüli elhivatottságának hitére és az általa kinyilatkoztatott és megvalósított rendre épül. Általában az uralom öröklése ebben az esetben nem biztosított (De Gaulle, Khomeini).

Egy demokráciában tulajdonképpen mind a három uralmi típus előfordulhat feltételezve, hogy a rendszer jól működik, és a nép megadja hozzá a legitimációt (Monaco).

A rendszerelmélet a hatalom alatt a lehetséges ellenállások dacára kieszközölt hatásokat érti (LUHMANN, 1980). Számára a hatalom egy kódolt kommunikáció és ez befolyásolja a cselekedetek kiválasztását (a kód nem más, mint előre megállapodott jelek rendszere). Aki kényszerít, annak át kell venni a kiválasztás és a döntés terhét. A kommunikáció nélkül gyakorolt hatalom, a hatalom formalizálódásához és centralizálásához vezet.

A hatalom számára a fizikai erőszak egy „szimbiotikus mechanizmus". Nem lehet ignorálni az érintettek részéről és a végrehajtók számára biztonságot szolgáltat. Itt egy akció egy másik, idegen akció által eliminálódik – de a legitimációja mindig problémás marad (egy tüntetés erőszakos feloszlatása).

A **befolyásolás** mások által keresztülvitt akarat-átvitel és három szempontból lehet megközelíteni:

1) Az időben általánosított befolyásolást autoritásnak, tekintélynek nevezzük, amely egy előzetes hatalmi helyzetet tételez fel és nincs szüksége önigazolásra, a hagyományra épül.
2) A dologilag általánosított befolyásolás a **reputáció**, a hírnév. Azon a feltételezésen alapul, hogy a befolyásolás helyes, igazolt, megmagyarázható. Ezt általában kritika nélkül elfogadjuk.
3) A szociálisan általánosított befolyásolás a **vezetés**. A vezetés (például egy csoportnál) csak akkor eredményes, ha a követési készség fennáll.

LUHMANN azt gondolja, hogy a modern világban nem „túl sok" hanem „túl kevés" a hatalom. Ez alatt azt érti, hogy a hatalom nem realizálja saját lehetőségeit. Példának az államhatalom eredménytelenségét és tehetetlenségét hozza fel a terrorizmussal szemben.

A demokrácia minden hibájával és igazságtalanságaival és a hatalom nem tökéletes megosztásával is még mindig jobb és szociális síkon eredményesebb, mint egy új, ismeretlen monisztikus ideológia által vezérelt hatalom. A pluralizmus a társadalom legjobb esélye, hogy a hatalmat korlátozza, és úgy szabályozza, hogy fenyegetés és veszély helyett ellenőrzött ellenőrzés maradjon.

3.5 KONSTRUKTIVISTA NEVELÉS ÉS ANDRAGÓGIA

Mi magunk konstruáljuk a realitásokat – a valóság konstruáló felismeréseink által keletkezik. „A társadalmilag releváns konstruktivizmusban a megfigyelés lett felismerve, mely a valóságot »kiszámítja«. A szociális valóság megalkotása a második rendű megfigyelő műve" (BANGÓ 1999, 186).

A konstruktivizmus megjelenési formái szerint felosztható radikálisra, mérsékeltre és operatívra. BAECKER úgy gondolja, hogy a modern konstruktivizmust három szerző jellemzi a legjobban: az angol matematikus SPENCER BROWN különböztetési elméletével (re-entry), von FOERSTER, aki a másodfokú kibernetikát fedezte fel és MATURANA, aki autopoézis tételében az élőlények önkonstruálását bizonyította (BAECKER, 1993, 19).

KARÁCSONY és Cs. KISS különbséget tesznek a konstruktivizmus több áramlata között. A társadalmi (fenomenológiai) konstruktivizmust BERGER és LUCKMANN (1970) közös műve, a valóság társadalmi konstruálása fémjelzi. Őket a társadalmi rend kérdése foglalkoztatta, és ebben az irányban kutatták az intézményesülést, a tárgyiasodást és a legitimációs folyamatot „A társadalmi konstruktivizmust az különbözteti meg az egyéb konstruktivizmusoktól, hogy a társadalmi rend megszilárdulását (objektiválódását) kutatva a társadalmi valóság lételméleti státusának magyarázatára törekszik" (KARÁCSONY – CS. KISS, 1994, 14).

Az episztemológiai (ismeretelméleti) konstruktivizmus a neurobiológiára, a kognitív pszichológiára és az autópoiézisre támaszkodik. Radikális konstruktivizmusnak is nevezik – és LUHMANN-t is sok kritikusa ide sorolja. Egyik főtétele a kognitív zártság és az energetikai nyitottság. Az agy nem képes a valóságot reprezentálni csak konstruálni. Csak a reflexrendszereknek van egyenes kapcsolatuk a materiális világhoz. A látás nem a szemben, hanem az agyban történik. Ennek megfelelően a megfigyelés mindig egy különböztetés, amelyet annak leírása által artikulálunk.

Az empirikus konstruktivizmus a tudásszociológia és az ethnometodológia kontextusában keletkezik és megkísérli a kérdést megválaszolni: hogyan keletkezik a valóság? Az analizálható világ és a valóság keresése áll érdeklődésének középpontjában.

A LUHMANN által is gyakorlott konstruktivista irányzatot műveletinek, „operatív"-nak nevezzük. Rokonságban áll az empirikus és az episztemológiai konstruktivizmussal, de nem igényli a „radikális" jelzőt. A megfigyelést állítja a középpontba. „A megfigyelés nem más, mint megkülönböztetés operatív alkalmazása információnyerés céljából" (KARÁCSONY – CS. KISS 1994, 21).

A **műveleti konstruktivizmusban** három posztulátum fedezhető fel: a) A **felelősség posztulátuma** – nem másokat, hanem elsősorban önmagunkat illetően. A konstruktivista nevelés pont ezt a felelősségérzetet kell, hogy kifejlessze. b) A **kontingencia vagy a komplexitás posztulátuma** – ez megfelel von FOERSTER etikai imperatívuszának és c) A **dekonstrukció posztulátuma** – posztmo-

dern értelemben az alternatív látásmód. Így azt lehet mondani, hogy a konstruktivizmus nagyon modern, sőt posztmodern gondolkodás, amely a sokféleségre és a különbözőségekre szavaz, ezekkel ellentmondásokat, konfliktusokat és ambivalenciákat is elfogad. A konstruktivista gondolkodás jelentősége különösen a modern társadalom funkcionális differenciálódása folytán növekszik.

A konstruktivizmus magyarországi recepciója a pedagógia síkján már megtörtént. Feketéné SZAKOS Éva (2002) a kérdést különösen a felnőttoktatásban vizsgálta. KARÁCSONY Sándort (1942) a magyar felnőttoktatás területén a konstruktivizmus „előfutárának" tekinti. „A hazai pedagógiában elsőként NAHALKA István (1997) publikálta a konstruktivizmus neveléstudományi alkalmazásra vonatkozó eredményeit" (FEKETÉNÉ 2002, 18). DURKO (1998) és MARÓTI (1997) írásai is ebben az irányban tesznek vizsgálódásokat. A konstruktivista nevelést az a vád érheti, hogy bár a személyiségfejlesztő és a társadalompolitikai témákat feldolgozó felnőttnevelésben jól alkalmazható – de a funkcionális technikák (például számítógép programkezelés) elsajátítása terén kevéssé sikeres. SZAKOS Éva szerint azonban ezzel szemben ma a konstruktivista oktatás egyik legkiterjedtebb alkalmazási területe a gyermekek körében a számítógépes technikák oktatása. Az öntevékeny, játékos (konstruktivista módon) segített és előkészített tanulás nyilván időigényesebb, mint a strukturált szakismeretek közlése „intenzív" képzés keretében, például egy szoftver használatáról. Az iskolás tudást, az iskolás oktatási módszert az élet közeli szituációkban „viábilis" módon kell kezelni. A viábilitás kérdése még mindig vitatott. SIEBERT (1999) szerint a viábilitás elsősorban hasznossági pragmatikus orientáció, jövőképes és ésszerű.

Nevelési modellje a konstruktív életvezetés – projektoktatás segítségével (nem frontális és csak osztályteremben történő tanítás).

A nevelés értékteremtő folyamat. Abszolút értékek – igaz, szép, jó, isteni – tudomány, művészet, erkölcs, vallás és reális értékek (szociálisak és egyéniek) hazafiság, méltányosság, egészség, ügyesség.

A felelősség: a felelős ember mindig szabad (konstruktivizmus) önálló és döntőképes.

„Az iskola mint organizáció feladatául tűzte ki, hogy egyénekből személyeket formáljon, akik képesek kommunikálni" (HOLTZ, 2008, 70). A szocialitás és a pedagógikum kölcsönhatásai evidens módon a szociológiai vizsgálatok feladata.

A rendszeri és konstruktivista pedagógia sok kritikusra és követőre talál. A kritikusok állítják, hogy nem alkalmas a gyakorlatra, nem tisztázott fogalmakat alkalmaz, hajlik a trivializálásra és az immunizálásra. A követők szuperelméletnek, üdvtannak tartják, vagy legalább is új paradigmát látnak benne (HOLTZ, 2008, 7).

Nevelés akkor történik, ha szándékolt tevékenység forog fenn – célja az emberi lehetőségeket fejleszteni és a szociális kapcsolódó képességet előremozdítani.

Történelmileg az embernevelés először a nemességet érintette. A kereszténységgel ez megváltozik – azok többségben analfabéták voltak. A humanizmus alakította ki a szubjektumfogalmat. Világosan kell különböztetni ember és társadalom között, így közelebb jutunk a nevelés társadalmi funkciójának megértéséhez.

A tudás nem járul hozzá az emberi viselkedés előre megmondásához, hanem az elvi előremondhatatlansághoz. Két fontos funkciót találunk itt: operatív zárás és strukturális kapcsolat – mindezek az autopoieziszhez vezetnek. A tudatrendszerek is operatívan zártak. A különböző rendszeralakulatok a sejttől az agyig, tudatrendszertől a kommunikációig – evolúciós eredmények.

Minden társadalom neveli a gyermekeit. Régebbi felfogás szerint az oktatás az állam dolga a nevelés viszont a társadalomé. Később, már a 18. században összeolvad a nevelés és az oktatás és „nevelő oktatás" lesz.

A nevelési rendszer magja már ott van a családnál – de igazi kiválásról, differenciálódásról csak akkor beszélhetünk, amikor a rendszer megkapta az infrastrukturális intézményét, az iskolát.

A tudomány a nevelés legfontosabb forrása, mert a jó nevelési szándék az igazi tudásra alapul, az igazság pedig a tudomány dolga.

A szabadság és az egyenlőség elve, ideológiája kimondja, hogy mindenki minden funkciós rendszerbe beléphet. Ebből vezethető le a kötelező beiskolázás. Itt ugyan a döntési szabadságból kényszer

lesz – de másrészt az iskolakényszer elősegíti az esélyegyenlőséget mindenki számára

Sokáig a nevelés mint művészet volt tekintve (a franciában a gyógyítás is: art de guerir). Ma a nevelés fő feladata a minősítés a karrierre és az életvitelre (LUHMANN – SCHORR, 1979).

A kommunikáció által lesz a nevelés társadalmi folyamat, míg a szocializáció a cselekvésen és az utánzáson is alapulhat. Nevelésként értetődnek azok a kommunikációk, amelyek a nevelési szándékkal interakciókban valósulnak meg. Egy kommunikáció csak akkor nevelés, ha egy interakciós rendszerben jelenlévők között történik.

A nevelési rendszer magja – tehát – már ott van a családnál, de igazi differenciálódásról csak akkor beszélhetünk, amikor a rendszer megkapta az infrastrukturális intézményét, az iskolát Az iskola feltételezi a tanítók, tanárok foglalkozatását, fizetését, státuszukat. Végül kialakul az osztály, a nevelői oktatás toposza.

A tudás WILLKE szerint egy a tapasztalatra alapozott kommunikatív, konstruált és megerősített gyakorlat (WILLKE, 2001). A tanulás általában egy környezettel folytatott processzus és kölcsönhatás. Alkalmazkodás az állandóan változó környezethez – és mivel egy rendszer környezete állandóan változik, állandó tanulás következik ebből. Felléphet patologikus és destruktív tanulás is. Mivel környezetünktől nem tudunk „megszabadulni", ebből következik az a paradox, hogy nem tudunk nem tanulni, ahogyan nem tudunk nem kommunikálni sem – WATZLAWICK (1982) szerint.

Mi következik ebből a pedagógia számára? Kell trivializálni a tanítást? FOERSTER (1994) szerint a pedagógia feladata lenne a trivializálás feloldása. Magolás, betanulás helyett figyelmessé tenni a tanulót más válaszokra, és rámutatni a megoldások sokféleségére.

A tudomány a nevelés legfontosabb forrása, mert a jó nevelési szándék az igazi tudásra alapul, az igazság pedig a tudomány dolga.

Nehéz a nevelési rendszer funkcionális autonómiáját érvényre juttatni. A nevelési rendszer operatív önállóságát meg kell őrizni, és az állami beavatkozást a lehető minimumra redukálni.

Az iskola reformja állandó témája a pedagógiának. Lapidárisan kijelenti LUHMANN, hogy a reform az evolúciót pótolja. A neve-

lésben, oktatásban állandó reformszándék van jelen. „A reformok végül is önalakító programok, amelyek a rendszerek struktúráit akarják megváltoztatni (LUHMANN, 2002, 166). Azt is mondhatnánk, hogy a reform a hiányzó evolúciót akarja pótolni, előresiet a fejlődésben. „A reformok legfontosabb forrása a rendszeri gondolkodás olyan teljesítményében rejlik, amelyet felejtésnek nevezünk" (LUHMANN, 2002, 167). Ez a tipikus luhmanni szarkazmus azt jelenti, hogy a reformok közül a legtöbbet már valamikor megkísérelték, akkor nem sikerült és aztán elfelejtették.

Az életminőség függvénye a világ energetikai helyzetének. Szokás volt a GDP-vel jelezni az életminőséget – de egy komplexebb index az úgynevezett HDI (Human Development Index) mutató. Itt nemcsak a jövedelmet, hanem egyéb szociokulturális faktorokat is bevesznek az indexbe. Például az iskolai végzettséget, lakóhelyet, nő-férfi kondíciót stb.

A világ hagyományos energiatartaléka kimerülőben van – a pazarlás azonban tovább tart. A világ egymilliárdot meghaladó gépkocsiparkja felelős a kőolaj hihetetlen fogyasztásáért. A jóléti társadalom még mindig az energiabőség bűvöletében él. A pazarlás okai: hitel, reklám, megszokás, „eldobó társadalom". Az erőforrás felhasználása és a környezetszennyezés meghaladja már a fenntartható szintet Az „ökológiai lábnyom" egyre nagyobb lesz. A HEF-index (Human Ecological Footprint) Magyarország 3,1 hektár, USA 10,5 hektár hozamát fogyasztja évenként és személyenként. A nukleáris energiatermelésnek nem a fisszió, hanem a fúzió lenne a megoldása.

Ideális végmegoldás a napenergia. Példa a japán projekt. Kis regionális napenergia központok kellenek.

Paradigmaváltásra van szükség. A piac nem old meg mindent.

Alkalmazkodni a globális kihívásokra „Majdnem biztos, hogy a mai kisiskolás felnőtt korában a jelenlegitől eltérő energiaellátású világban fog élni" (SZERGÉNYI, 2011, 11). A természettudományi oktatást állandóan aktualizálni kell. Megtanítani az energiatakarékosságra – példákkal már az iskolában magában (zöldségeskert, fűtés, világítás). A tanulók legyenek multiplikátorok – mint a mobiltelefon és az internetjátékok esetében – egymásnak adják tovább

környezetvédelmi viselkedésüket. Tanulni nem a tanártól, hanem az osztálytárstól. Versenyek, vetélkedők, multimédiás segítéssel. A nevelésnek etikai összetevőket is tartalmazniuk kell. Az energiatudatos (takarékos) szemlélet kialakítása részévé válik az emberiség önvédelmének. Paradoxonok: 1) védeni kell magunkat saját magunktól; 2) takarékoskodni a bőségben. Az egyetemi oktatásban is helyet kell kapnia a nagy összefüggéseket kereső transzdiszciplináris szemináriumoknak – itt is, mint a középiskolában – projektcsoportokban dolgozni témákról a professzor vezetése mellett és önálló kutatásokat iniciálni.

A természet nem tud arról, hogy mi azt fizikára, biológiára, kémiára és geológiára osztjuk fel.

A „tacit knowledge" – az agykutatás szerint még felejtés esetén sem tűnik el a megtanult tudás az agyból. (Mint a computernél a törölt szövegek maradnak a kemény lemezen, szakértő meg tudja találni. Heurisztikus felismerések lehetségesek.)

Tudás vagy nemtudás társadalom? Sok a nemtudás a megújítható energiák területén. Új szakok, posztgraduális kurzusok. Duális tanulmányok stb. A kutatási politikában változtatni a prioritásokat (SCHEER, 2005, 170).

A környezetpedagógia a fenntarthatóságért veti be magát. A nevelés évtizedében meg kell, hogy valósuljanak a fenntarthatóság elvei, céljai, módszerei:

a) Integrált ismeretek komplex, rendszerszemléletű feldolgozása
b) Értékközpontúság
c) Gyakorlati alkalmazhatóság
d) Kritikus, problémamegoldó gondolkodás, cselekvés elősegítése.

A nevelési oktatási folyamat megújulása, neveléstudományi ismeretek módszertani alapok újraértékelése. A pedagógia gyakorlati környezettudatos fejlesztő tevékenységének ösztönzésével (kis és tág környezet – szociális, materiális, emberi). Értékteremtő pedagógia.

Definíció: „A környezetpedagógia olyan integrált tudomány (transzdiszciplináris), amely az adott természeti, társadalmi környe-

zetben jelentkező globális kihívásokra keres és kínál megoldást az ökológiai egyensúly fenntartása érdekében, hogy az egyén a természeti-társadalmi környezet kihívásaira konstruktív válaszokat tudjon adni." (KOVÁTS-NÉMETH, Mária, 2011, 100).

Környezettudományokból főleg a felelős magatartást favorizálja.

A képzésrendszer, a továbbképzés vagy felnőttoktatás tulajdonképp az iskolai oktatás racionális folytatása és a kiképzésbe torkolódik. Mindegy hogy ez a kiképzés csak magasfokú általános műveltséget jelent vagy szakmai tökélesedést. A képezés az individuum és az emberiség közti különbözőséget feloldja. Az oktatás feladata az volt, hogy a tanulót saját aktivitásra ösztönözze – a felnőttoktatás ezt már túlhaladja – és a saját aktivitás felelős bevetését már a társadalom javára teszi kamatoztatóvá. Az iskola a tanulás tanulását segíti elő, a felnőttképzés pedig koncentrál az élethossziglani tanulásra.

Említsük meg az emancipációt. A pedagógiai reform és az iskolarendszer reformjának célja kétségtelenül az emancipációban, vagyis a szellem felfejlődésében a szabadságban gyakorolt kritikában (és önkritikában) rejlik. LUHMANN azonban itt sem hajlandó ezt az ideálisan hangzó álláspontot elfogadni. Számára ez egy „ó-európai" kijelentés és inkább elfogadja a posztmodern nézetet, azt hogy az emancipáció nem megy bizonytalanságok nélkül. A társadalom mint operatívan zárt önmagára vonatkoztató rendszer, vagyis rendszer önmaga által produkált bizonytalansággal. A tudás megtanulása helyett (a biztosnak gondolt igazságok helyett) a döntés megtanulása a fontos: két vagy több alternatíva között dönteni, vállalni a bizonytalanságot: vagyis a nemtudást kihasználni!

A felnőttoktatás a görögöknél a szofistákkal jelenik meg, akik retorikára, grammatikára, logikára tanították a felnőtteket. ERASMUS és COMENIUS embernevelési felfogása az andragógiai gondolkodás ősforrásaként említhető.

Az intézményes felnőttképzés kezdetei a tizennyolcadik században az analfabetizmus leküzdését és a vallásosság terjedést célozta meg (vasárnapi iskolák).

Az önművelés legfontosabb eszköze az elmúlt egy-két évszázadban a könyv volt. Elterjednek az olvasókörök, hálózatokká szer-

veződnek a kölcsönkönyvtárak. A skandináv országokban, majd Európa-szerte kifejlődik a népfőiskolai mozgalom, amelynek létrejöttében GRUNDTVIG-nak volt nagy szerepe.

A rohamos ipari fejlődés meghatározó – a gépek kezelése szakértelmet kíván. A munkásszövetségek és pártok mindenütt felnőttképzési funkciókat töltenek be. 19. századig az andragógia teljes egységben működött a pedagógiával, fel sem merült, hogy eltérő szükségletei és sajátosságai lennének a felnőttek tanításának, mint a gyerekének. Míg a II. világháború után viszonylag önálló tudománnyá vált.

Az andragógia felteszi a kérdést, ki a felnőtt? (életkor, életszakasz, életválság stb.).

A felnőtt a gyerekkel szemben önálló, önirányító személyiség, de ha gyermekként kezelik, úgy is viselkedik. A felnőttek önirányítási képességéből adódik, hogy a tanulás sikeressége miatti felelősség nemcsak a tanárt terheli, hanem a tanulót is. Építeni kell az önálló tanulásra a megfelelő segítség és irányítás mellett. Ehhez szükséges módszer a párbeszéd, a visszacsatolás és a személyre szabott értékelés.

A felnőtt tanulók rendelkeznek az életről, a szakmáról számos tapasztalattal, ami hasznos tanulási forrás lehet, ugyanakkor meg is nehezítheti az új tudástartalom befogadását. A felnőttek tapasztalatainak létéből következik, hogy a felnőttképzésben az előadói módszerek helyett a párbeszéd, illetve a csoportos módszerek kiemelt fontosságúak, hiszen ily módon a csoporttagok egymástól is tanulhatnak.

A felnőttek tanulása szükséglet-központú, hiszen a valamilyen meglévő probléma megoldására törekszik, az új ismeret elsajátítása számára az életgyakorlat segítője. Szükséges, hogy a tananyag is élet- illetve feladatközpontú és problémaorientált legyen.

A felnőtteket belső tényező motiválja: önbecsülés, önmegvalósítás, meg akarnak felelni az új kihívásoknak (a gyerekek inkább külső nyomásra, motivációra tanulnak).

A d-learning, a távoktatás egy olyan szisztematikusan létrehozott rendszer, melyet úgy alakítottak ki, hogy rugalmas legyen, és

a kevesebb időkerettel rendelkező tanulni vágyók számára is megteremtse a lehetőséget a fejlődésre. Továbbá segít áthidalni olyan, esetlegesen problémát jelentő adottságokat, mint például földrajzi elhelyezkedés, vagy gazdasági, esetleg szociális helyzet. Ez az oktatási forma alkalmas továbbá arra is, hogy kielégítse a mai felgyorsult világ szakképzések megszerzésével szemben támasztott igényeit.

Az e-learning egy olyan tanulási forma, melynek alapjai az infokommunikációs eszközök, amelyek általában sokak számára elérhetőek, nyitottak, internet hálózaton keresztül hozzáférhetőek, nem függnek a tér és az idő korlátaitól.

A felnőttoktatás (andragógia) a társadalmi érvényesülés elfogadását célozza meg – de már nem hivatásra, állásra készít elő, hanem inkább az értelmes aktivitást, az önkéntes új szerepvállalásokat, az önszocializációt akarja előmozdítani.

A dicséret/dorgálás (iskolai) bináris kódját a hasznosság/haszontalanság kódja váltja fel az andragógiában – természetesen a társadalom szempontjából. Az érintettek számára értelmes tevékenység/értelmetlen tevékenység a kód.

Az idősek mérsékelt, illetve csökkenő társadalmi felelősége azt is jelenti hogy szabad tévedni, kísérletezni és a hátralévő életet élvezni kényszerítések nélkül. A nagyszülői szerep sokszor kényszerítés – nem minden idős szülő veszi át ezt a szerepet.

A konstruktivista andragógia elsősorban személyiségfejlesztő, kapcsolódik az életen keresztül tartó tanulás (jó pap holtig) továbbképzés gondolatával, de társadalompolitikai vetülete is van. Az önreflektálás jelentősége nemcsak az érintettek életminőségére van hatással, hanem az egész társadalom kommunikatív minőségét is emeli.

Az időskori szocializáció (rendszerelméletileg az önszocializáció) régebben az előkészületet jelentette a nyugdíjazás utáni életfázisra. Ez a felfogás már túlhaladott. Az idősek szociológiájában két ellentétes elméleti felfogás uralkodik: az aktivitáselmélet és a disengagement elmélet. A szakirodalomban előforduló harmadik (tercier) szocializáció a nyugdíj utáni korra vonatkozik. Bizonyos időskori új szerepeket meg kell tanulni, internalizálni. Egyik legfon-

tosabb és a társadalom számára leghasznosabb szerep az önkéntes bevetés az engagement valamilyen társadalmi probléma megoldására (környezetvédelem), ahol csoportosan és generációkat áthidalva lehet projekteket megvalósítani, keresztülvinni.

Az önszocializáció médiuma az andragógiában az egyéni biográfia, az életpálya. A mai idős generáció sajátossága hogy a fiatalsággal ellentétben nem vizuálisan kreatív (internet) hanem inkább verbálisan és írásban keresi a kommunikációt. Ilyen szempontból példamutató lehet a komputergeneráció felé is. A modern elektronika technikái iránt szkepszissel viselkedik. A számítógép nála inkább egy modern írógép és lexikon – és nem videojátékok tárháza.

4. SPECIÁLIS SZOCIOLÓGIÁK

4.1 AZ IFJÚSÁGSZOCIOLÓGIA KÖRVONALAI

A pedagógia, a pszichológia és az orvostudomány már sokkal korábban tanulmányozta a fiatalkort és fiatal emberek helyzetét, mint a szociológia.

A szociológia elismert tudomány volt anélkül, hogy a fiatalságot mint kutatási témát felismerte volna. Mindazonáltal néhány pedagógiai szerzőnél a fiatalságra és a nevelésre vonatkoztatva olyan megnyilatkozásokat találunk, amelyek a társadalmi vonatkozásokat felismerték. Itt először is meg kell említeni J. J. ROUSSEAU-t („Emile", 1762), aki a társadalom befolyását teljesen negatívan értelmezi és H. PESTALOZZI-t („Lienhard und Gertrud", 1781), aki a fiatalok elzüllésének okait a társadalmi környezet káros befolyásának tulajdonítja, másrészt kiemeli a családi és a falusi közösség fiatalokra gyakorolt jótékony hatását. A 20. század első felében legtöbbször pszichológiai beállítottságú szerzők foglalkoztak a fiatalság leírásával.

A fiatalkor témája sokáig a „fejlődéspszichológia" tárgyához tartozott, amely a fiatal felnövekvő generációt izoláltan tekintette, és fejlődési fázisokra bontotta. A szociológia figyelmét a fiatalkor társadalmi befolyásolása és az önálló csoportalkotás kötötte le, és vizsgálta a fiatalok „mozgalmait" bizonyos időkben és kultúrákban.

Mint a szociológia első egyetemi tanára, E. DURKHEIM Bordeaux-i és párizsi (1906) előadásaiban foglalkozott a gyermekek és fiatalkorúak társadalmi „alakításával", és már használta a szocializáció fogalmát. A német szociológiában az ötvenes évek elején merült fel az érdeklődés a fiatalság iránt. A német mintát bizonyos megszorításokkal magyarországi viszonyokra is lehet alkalmazni. A háború utáni fiatalok nemzedékét H. SCHELSKY úttörő kutatása nyomán („Die skeptische Generation", 1957) szkeptikus és a felnőttekben csalódott generációnak nevezték. Megindult a fiatalságkutatás 1955 és 1965 között. A magyarországi fiatalok 1956-ban a forradalom élén elsőnek fogtak fegyvert Kelet-Európában a szabadságért.

Az 1968-as diákforradalom (főleg Franciaországban) következtében megújult az érdeklődés mind az elméleti, mind az empirikus kutatások iránt. Az „új fiatalok" jelenségét elemezték Nyugat-Európában. Később, a nyolcvanas években a fiatalkor kultúráját és a fiatalok stílusát vizsgálták (Shell-Studien).

1991 óta új kutatási irányzatokkal találkoztunk. A randalírozó futballrajongók, a skinhead-ek és végül a fiatal jobboldali szélsőség megnyilatkozásait kutatták. Magyarországon a huligánok témáját dolgozta fel a szakirodalom. Az elmúlt húsz év ifjúságszociológiai kutatásairól – különösen a fiatalkori bűnözést illetően – a könyv utolsóelőtti, 4.4 fejezetében (A deviáns viselkedés elméletei és a viktimológia) kapunk bepillantást.

A fiatalkor jellemzője a köztes állapot a primer és a szekundér rendszerek között. A fiatalkor az az idő az ember életében, amikor szociális pozíciója, szociális orientációja és célkitűzései szempontjából családjának primer rendszere és a különböző szekundér rendszerek között „úton van". A szakirodalomban (grosso modo) két irányzat van, ami a fiatalságot negatívan vagy pozitívan definiálja.

Negatív definíció: szociológiai értelemben a fiatalság az ember életében az a viselkedési fázis, amikor többé már nem a gyermek szerepét játssza és még nem felnőtt, a szociális intézményeknek még nem teljes értékű alakítója, vagyis nem a család, a nyilvánosság és a politikai rend, illetve a jogi és gazdasági szerepek hordozója (H. SCHELSKY, 1958).

Pozitív definíció: a fiatalkor a szexuális és a szociális érettség közötti idő. Fiatalnak nevezzük azokat, akik a pubertás után a biológiai nemi érettséget elérték anélkül, hogy a házassággal és a szakmai képzéssel az általános jogok és kötelességek birtokosai lennének, amelyek az alapvető társadalmi folyamatokban való részvételüket lehetővé tenné, vagy azt kikényszerítené (F. NEIDHARDT, 1970).

A fiatalkor négydimenziós pozíció-leírása a következő:

1) Nemileg érett, de még nem házas (családpozíció);

2) A törvényben előírt iskolakötelességnek eleget tett, de még nincsen szakmája, biztos állása, munkája, hivatása (szakmai pozíció);

3) Jogilag részben, de nem teljesen nagykorú és felelősségre vonható (jogi pozíció);
4) Részben már politikai jelentőségű nyilvános funkciókat betölt, de még nincs formális beleszólási joga a politikai életbe (választópolgár) (politikai pozíció);
COREY szerint a fiatalkor kötelességei a következők:

a) megtanulni a saját test és a nemiség elfogadását,
b) megfelelő nemi szerepet betölteni,
c) a felnőttek kényszerítéseitől függetlenedni,
d) a felnőttek gazdasági státuszát fokozatosan elérni,
e) saját, individuális értékrendszert kifejleszteni.

A fiatalok általában tudatában vannak ezeknek a feladatoknak, de nem tudják ezeket önmaguk számára és az egész társadalom számára biztosan kielégítő módon elvégezni. Szociális viselkedésükre ez a bizonytalanság rányomja a pecsétjét (COREY in NEIDHARDT, 1979).

A fiatalságszociológiát időrendi és kulturális aspektusokra lehet szétválasztani. A kulturális aspektusoknál kérdezzük a fiatalság jellemzőit egy bizonyos kultúrában, ahol is a kultúra vallási, erkölcsi, gazdasági, művészi és össztársadalmi adottságnak tekinthető. Az ilyen kérdésfeltevésre különösen alkalmasak egyrészt az úgynevezett „primitív" társadalmak, másrészt az európai homogén történelemi korszakok, valamint a különböző társadalmi rendszerek a jelenben: liberális, konzervatív vagy szocialista.

Minden primitív társadalomra jellemző a gyors váltás a gyermekkortól a felnőttkorig. Ez különösen a fiatal férfiaknál az úgynevezett „beavatási rítusokkal" történik. A leányoknál az asszonyok körébe való felvétel kevéssé látványos. A harcra kész férfiak felvételét a csoportba vizsgák előzik meg, ahol sokszor fájdalmakat kell elviselni, tabukat betartani és különleges, bátorságot bizonyító teljesítményeket – legtöbbször fegyverrel – végrehajtani. Csak ezután fogadják el a férfiak a fiatalembert, akire titkokat bíznak (varázsigék, víziók). Az iniciációt a mai iskolai vizsgák (pl. érettségi) archaikus formájának tekinthetjük.

A tipikusan szociológiai megkülönböztetés (agrártársadalom – ipari társadalom) releváns a fiatalok életére is. Az etnológiai kutatások és a történelmi nyomok, de a megfigyelések és az interjúk a jelenlegi társadalomban gyakoriak erre vonatkozóan.

A közép-kelet-európai reálszocialista társadalom vezetői megpróbálták a fiatalok indoktrinálását a maxista-leninista ideológia elvei szerint. Évtizedes fáradozásaik ellenére a közép-kelet-európai fiatalság ezeket az ideológiai elvárásokat nem töltötte be. Ellenkezőleg, körülbelül tíz éves elmaradással elfogadta a nyugati fiatalság életstílusát a divatban, az életfelfogásban, a zenében és a szociálpolitikai elkötelezettségben és napjainkban egyre inkább a tudatos környezetvédő viselkedésben.

A felkelések és forradalmak után (1953 Berlin, 1956 Budapest, 1968 Prága, 1980 Lengyelország) a politikai apátia és közömbösség hosszabb periódusa következett. Csak a nyolcvanas években jött újra mozgásba a közép-kelet-európai fiatalság és már előre jelezte a kilencvenes évek rendszerváltásait. Először kicsiny de aktív csoport az egyházi megújulásban (bázisközösségek Magyarországon (SZAKOLCZAY 1989), evangélikus fiatalok az NDK-ban) működött, majd egymás után alakultak a békéért működő csoportok (kovácsolj ekét a kardokból) és az ökológiai mozgalom és a felsőoktatási hallgatói mozgalom (JANCSÁK 2008A). Az alternatív életmód kipróbálása először a tiltakozás, protestálás volt a reálszocialista establishment ellen (SZABÓ 1990).

Ha a fiatalságszociológiát az időspecifikus aspektusok szerint analizáljuk, akkor a fiatalok viselkedésében a hagyományok elleni lázadás állandó jelenség. A fiatal generáció – mint lázadó életforma – fogalma megszületik. Sokáig azonban a felnőttek nem vették figyelembe.

A lázadás és tiltakozás generációja mellett létezik az alkalmazkodó a felnőttekkel szolidárisan gondolkozó és cselekvő fiatalság is.

A 20. század második felében nagyon jelentős változás történik a fiatal generációban Európa szerte. a) Megalakul a fiatalok mozgalma a lázadás és tiltakozás akcentusaival. A 1968-as diáklázadások voltak a mozgalom legfontosabb állomásai. b) Megszületnek a szubkultúrák, szcenáriumok és alternatív térségek. c) A fiatalok elkötelezettsége a békéért és a természeti környezetért egyre nyilvánvalóbb lett.

A fiatalok ezen új generációjáról érdekes elemzéssel szolgál a szociológus D. BAACKE. Megerősíti azt a véleményt, hogy a fiatalság nem létezik, csak fiatalok vannak, akik különféle kultúrákat és szcenáriumokat teremtenek, ahol stílusaikkal és a tartozékaikkal (piercing, tetoválás, grafittik, narkózás) saját térséget képeznek (BAACKE, 1987). Nagyon nehéz itt szisztematikus látásmódot kapni, mert a kultúrák, szcenáriumok, stílusok lélegzetállító sebességgel változnak. Ugyanazt lehet mondani a fiatalok rendkívül változatos zenekultúrájáról is. Csak nagyon általános jellegzetességeket tudunk kihámozni abból a kaotikusnak tűnő jelenségből. Ilyenek:

1) a fiatalkor egyre növekvő önállósága és öntörvényűsége (GÁBOR 2012, KABAI 2006),
2) a fiatalkor korábban kezdődik és tovább tart (VASKOVICS 2000, JANCSÁK 2008B),
3) remény és félelem a fiatalok jövőjét illetően „nem kell félniük attól, hogy a félelmüket kimutassák" (LUHMANN, 1990, 241),
4) erkölcsi radikalizmus, több felelősségvállalás és szolidaritás.

A szcenárium egy eseményekkel időben korlátozott térség. Hely, idő és happening a három legfontosabb komponense a nagyon mozgalmas fiatalkori kulturális szcenáriumnak. Négy lehetőség létezik arra nézve, hogy a fiatalok térségeket foglaljanak el. a) Beépülni más meglévő zóna ajánlatokba (pl. fiatalok klubja, sportegyesület stb.). b) Üresen álló helységeket és – radikális formában – házakat elfoglalni. c) Részben és időlegesen tereket és helységeket kisajátítani (rockfesztiválok, „Sziget", nyaralótábor stb.). d) Terek és helységek átformálása, átdefiniálása. Ez alkalommal a terek és helységek más funkciót kapnak, hogy a fiatalok olyan igényeit teljesítsék, amire eredetileg nem voltak felkészülve (pl. a plébánia pincehelyisége diszkotéka lesz). A felnőtt felelősek – kezdeti tiltások után – eltűrik a fiatalok jelenlétét, kompromisszumokat kötnek velük (alkohol- és narkózás-tilalom).

D. BAACKE feljegyez három fiatalkori szcenáriumot:

a) **Peer-groups** (kortárscsoport). A hasonlókorúak csoportja, a legkisebb, legegyszerűbb és legintimebb fiatalkori szcenárió. A születési év, mint generáción belüli közös kötelék különösen a

gyermekkort éppen maguk mögött hagyó fiataloknál, tiniknél a legjelentősebb.

b) **Akció szcenárium**. A pop és rock kultúrák szcenáriója, megasztárok mamut koncertjein összeverődött fiatalok tömege, ahol valami érzelmileg fontos történik számukra – a zene és a rajongás érzelmileg összeköti őket. De az alternatív szcenáriók is fontosak, ahol új életstílust lehet közösen kipróbálni. A kíváncsiak és a csak bekukkantók mellett az új élményt keresők is otthonra találnak itt. Különösen a „közepes korú" fiatalok aktívak.

c) **Tiltakozó szcenárium**. Sokszor keveredik az akciós szcenáriumokkal, ez azonban inkább spontán és önszervezett. Nagy béketüntetések, házelfoglalások, atomenergia elleni tüntetések és egyre gyakrabban helyi jelentőségű természetvédő protestáló akciók képezik az aktivitások többségét. A szcenário-élet az úton/útban levést, az otthonkeresést, a távoli világok meglátogatását és az odavezető utazást foglalja magába. Les voyages forment la jeunesse. (Az utazások nevelik a fiatalokat.) Ez a mondás mindig érvényes volt, de a mai korban az utazó fiatal nemcsak tudásszomját, kalandvágyát és kíváncsiságát viszi a hátizsákjában, hanem a megosztás készségét, elképzelései kicserélését, a más fiatalokkal való találkozást, önkéntes munkát a fejlődő országokban, „learning by doing". Autóstoppal, fapados repülőn vagy fiatalok vonatbérletével beutazza a világot. Közelebbi célokra szolgál a kerékpár.

A kulturális háttérben minden újdonság ellenére az általános kultúra egyes elemei is megtalálhatók.

a) Hedonista-erotikus vonások is találhatók a fiatalok csoportkultúráiban (rock és pop-zene, öltözködés, beszédmód).

b) Vonzódás az alternatív életmód iránt és a felnőttek fogyasztási viselkedésének elvetése.

c) Miliőre irányultság. Mindenekelőtt a szubkulturális miliő említésre méltó az alacsony osztályoknál (rockerek, skins, futballrajongók). A középosztálybeli fiatalok inkább a konzervatív miliőt tekintik példaképnek. Sok fiatal azonban rétegektől független progresszív kulturális beállítottságú, őket a tiltakozások és az alternatívák keresése jellemzi. Végül megfigyelhetünk még manie-

rista irányzatokat, különösen a nagyvárosokban – ezek részben a divatban és a diszkó környezetében léteznek (BAACKE, 1981).

BAACKE a fiatalok kultúráját említi publikációiban és nem szubkultúrát. Nem fogadja el SCHWENDTER felosztását, aki a szubkultúrákat progresszív és regresszív irányzatokra bontja (SCHWENDSTER, I981). BAACKE szubkultúrán az alsó és negatívan fogalmazott kulturális területeket érti pontosan differenciáltan, részben lokalizálhatóan és saját külön rendszert képezve. Ez nem forog fenn a fiatalok kultúrája esetében. Javasolja, hogy a többes számot használjuk, és fiatalok kultúráiról beszéljünk. Ezek a kultúrák tükrözik az oktatási rendszert, új orientációkat, stílust, autonómiát, emancipációt, pluralizmust és mindenek előtt a szabadság gondolatát szuggerálják.

CSÁKÓ a magyar ifjúságra vonatkoztatva az ifjúság középosztályosodását és az új tagolódását említi az ifjúságszociológiai kutatások eredményeire támaszkodva (CSÁKÓ 2004, GÁBOR 2004, 11. o.). HORKAI az amerikai kutatások által felfedezett új kifejezést („screenager") az ifjúsági szubkultúra területén vizsgálja (HORKAI 2004). Ehhez lehet hasonlítani a „videológia" kifejezést is, amely a fiatalok képernyő előtt eltöltött szabadidejét kívánja jellemezni.

Az ipari társadalom értékelképzeléseinek fokozatos megszűnése elősegíti az immateriális értékek és igények kialakulását. A fiatalság életében egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert olyan témák, mint önmegvalósítás, humanizmus, emberiesség és kommunikáció az individuális értékhierarchiában.

4.2. A CSALÁDSZOCIOLÓGIA ALAPJAI

A családszociológia értékítélet nélküli kutatása és strukturális elemzése szoros értelemben véve a múlt évszázad közepén kezdődött.

Az értékítélet-mentesség a család kutatásában a „familizmus" minden formáját elveti, vagyis a család uralmát, ahol a családi értékek minden más szociális rendi érték fölött állnak és mértékadók a szociális orientálódás számára, legyenek azok ideológiai vagy vallási eredetűek.

A **családszociológia** módszerei más szociológiáknál is megtalálhatók.

1) **A történelmi-hermeneutikus módszer**. Az irodalmi források vizsgálata az ókortól a misszionáriusok és néprajzkutatók jelentéséig. Előfutár volt a családfő-irodalom, a háztartáskutatás, a francia forradalom után a romantika, a korai szocializmus, MARX és ENGELS. W. H. RIEHL és F. LE PLAY a francia munkáscsaládok empirikus tanulmányozásával indítják be a családszociológiát a 19. században (RIEHL, 1855, LE PLAY, 1862).

2) A **még feltalálható primitív törzsi társadalmak vizsgálata** (etnológia, etnográfia, kulturális antropológia). A végtelenül komplikált család- és rokonságstruktúrák Polinéziában (Tikopia szigetek) bizonyították, hogy egy törzsben a család társadalmi szerepe a törzs túlélési küzdelmében döntő jelentőségű. Átvitt értelemben érvényes ez a mai társadalomban is.

3) A **jelenlegi családi élet összehasonlító leírása** különböző országokban és kultúrákban (családmonográfiák). Ezek az interkulturális összehasonlítások megerősítik a család univerzalitását és ugyanazon családi normák érvényességét a különböző társadalmi rendszerekben.

4) **Családstatisztikák** (házasodási kor, gyermekek száma, válások, a házasság időtartama, csecsemőhalandóság, réteghez tartozás stb.). A családstatisztikák nemcsak egy képet adnak a családra vonatkozó adatokról a társadalomban, hanem táblázatos kimutatást is a fejlődési trendről. Gondosan kell olvasni és értelmezni őket, mert sokszor félrevezethetnek. Példa a nem tisztított válási statisztikákról: a januárban elváltak ugyanabban az évben, decemberben újra megházasodhatnak, és így abban az évben mind a házassági, mind a válási statisztikákban szerepelnek.

5) **Reprezentatív körkérdés interjú** vagy kérdőíves formában, aminek eredményeként a viselkedési normák, beállítottságok és a családi élet kulturális formái meglehetős pontossággal lemérhetők.

6) A **primer szocializáció kutatása** vizsgálja a gyermekek viselkedését a családban. A család döntően fontos szocializációs faktor, a mindenkori szocializációs feltételek azonban a családformák szerint különbözőek. Máshogy szocializál a gondozó vagy adoptív család,

máshogyan a mostohaszülő, máshogyan szocializál az átlagcsalád és megint máshogyan a fogyatékos gyermekek családja, az egyedül nevelő szülő családja és az úgynevezett „patchwork family".

A hatvanas években nagyjából kialakult az a hat családszociológiai irányzat, amely a családszociológia alakulására, fejlődésére rányomta a pecsétjét. Az első három irányzat, iskola (polgári családszociológia) egymással sok közös vonást mutat, csak a súlypontválasztásuk különbözik kissé egymástól. Az utolsó három irányzat részben marxista befolyásolást követ.

1) A **struktúrfunkcionalista** iskola abból indul ki, hogy egy rendszer struktúrája a funkciói által formált. A kiscsalád struktúrájából le lehet vezetni a családtagok funkcióit. Általában azonban csak akkor, ha egy úgynevezett „tiszta" (intakt) családról van szó, amit még a társadalom magjának lehet tekinteni (PARSONS, 1956, GOODE, 1967, NEIDHARDT, 1975).

2) Az **interakciós iskola** a családban az emocionális-intim interakciók toposzát látja, amely nem mindig sikerül harmonikusan és problémamentesen. Ez az iskola a szocializációt tartja a legfontosabb családi funkciónak (BURGESS – LOCKE, 1950, KÖNIG, 1974, WURZBACHER, 1977).

3) Az **intézményes iskola**. A családban különleges intézményt lát, amely a társadalom számára különösen válságos időkben stabilizáló szerepet tölt be, „mentsvár" a totalitárius társadalmi rendszerekben. A család változásait is megmutatja, a szociális környezet befolyását, röviden a társadalom és a család kölcsönhatásait (SCHELSKY, 1960, CLAESSENS – MILHOFFER, 1973).

4) A **marxista iskola**. F. ENGELS szerint a család a magántulajdon produktuma, a kizsákmányolás tükörképe. Emancipációja csak a kommunizmusban következhet be. Az empirikus kutatások fókuszában a gyakorlati megvalósítás állt, és nem a kritizálható engelsi elmélet. Megpróbálták a családi nevelést a reálszocializmusban az ideológia uszályába tenni. Megkérdezték, hogy van-e már szocialista család? A kérdésre a rendszerváltás megsemmisítő választ adott (ENGELS, 1884, SCHMIDT-RELLENBERG, 1976).

5) A **tekintélyellenes (antiautoriter) iskola**. A marxista beállítottságú, balos családszociológia „puha" változata. A családi tekintélystruktúrák a polgári, burzsoá családban (patriarchátus, apai dominancia, hatalmi kérdések a házasságban) itt erős kritikával konfrontálódnak (HORKHEIMER, 1936, CAESAR, 1972).
6) Végül rövid ideig létezett egy **antifamiliális** (családellenes) **családszociológia** is. A szexuális forradalom tételei által felvillanyozva a családot ünnepélyesen sírba tették (COOPER: „Tod der Familie" – „A család halála"). A család a szexuális elnyomás melegágya és minden más elnyomásnak a forrása. A család alternatívájának lázas keresése (kommuna, lakóközösség) folyamán az anarcho-marxista és a radikális alternatívák színes keverékei a hetvenes évek egyetemi ifjúságában visszhangra találtak és kialakultak az atonóm szcenáriók (Berlin), amelyek a mai autonóm mozgalmakban részben továbbélnek (REICH, 1966, COOPER, 1979, FEIL, 1972).

A hetvenes években egy új iskola lát napvilágot. A családi intézmények krízise következtében (egyre gyakoribb válások, szétzilált házasságok, válási árvák) a népszerűsítő publikációkban már az alternatív családszociológiai iskoláról írnak. Ebben felteszik a kérdést: valóban csak a család az intim emberi együttélés egyedüli formája? Csak ez az egyetlen forma van a mai társadalomban? Ha a többi szocioökonomikus formációban pluralizmus van, akkor mért csak a család, az intim együttélés uniformizmusa az általános mérték? Közelebbről tekintve ezek a kérdések nemcsak a családi intézmény jogosult kritikáit formázzák meg, hanem – és főleg – a házasságkötéssel szankcionált hagyományos családformát. Az esküvői okirat nélkül együtt élők és az egyedül nevelő szülők meg akarnak szabadulni az előítéletektől és a diszkriminációtól, és vehemensen követelik társadalmi státuszuk törvényesítését. Ma már a házasság nélkül együtt élők gyermekei hivatalosan semmi hátrányt nem szenvednek, elválás és öröklés esetén az együttélési nyilatkozat tudja kezelni a felmerülő jogi problémákat. Az egyházilag megesküdtek és újraházasodni akarók problémáit kánonjogilag még nem sikerült megoldani.

A pedagógusi tapasztalat is azt mutatja, hogy a család legjobb alternatívája maga a család. A család – mint hagyományos intézmény – krízisét kíséri az általános intézményi krízis a politikában (választói közömbösség, korrupcióbotrányok stb.) a gazdaságban (karvalykapitalizmus, a multik karavánkapitalizmusa, dereguláció stb.) de nem jelenti a családnak mint kiscsoportnak a krízisét! A család mint intim kiscsoport továbbra is életképes még akkor is, ha intézményi korrektúrák szükségesek.

MÜHLEFELD a házasságot szerződésileg törvényesített párkapcsolatnak tartja – a család viszont csoportkapcsolat. A család szocioemocionális egység, partneri kapcsolat, közösségi élmény, de ezen felül hagyományos életforma vagy (egyre kevésbé) célracionális együttélés (MÜHLEFELD, 1982).

A polgári család a modernizáció hajtóereje volt és az autonóm egyéniség kifejlődéséhez szükséges szociális kontextusok megalkotója. Úgymond a mai liberális demokrácia bázisa volt. BERGER ezáltal közbülső álláspontot képvisel, elismeri a család elsőbbségét és követeli a privátszféra visszaállítását a család számára. Ez nem zárja ki a családtípusok már meglévő pluralizmusát (BERGER, 1984).

MURDOCK kissé leegyszerűsített definíciója szerint a család szociális csoport, amely a közös otthonnal, a gazdasági együttműködéssel és a szaporodással jellemezhető. Mindkét nembeli felnőttek alkotják, a társadalom (község, egyház, állam) által jóváhagyott nemi kapcsolatban (házasság) élnek, valamint saját vagy adoptált gyermekeket nevelnek (MURDOCK, 1948).

Más definíciók kimondják, hogy a család intim csoport és intézmény sajátos funkciókkal: apa, anya és gyermek(ek) tartozik a csoporthoz.

A struktúrfunkcionális családszociológia feltételezi, hogy minden szociális rendszer, tehát a család fennmaradását is csak úgy tudja biztosítani, ha a négy elemi problémát (AGIL) megoldja. T. PARSONS szerint ez az alábbi módokon történik:

1) Mozgósítja az anyagi és a személyes forrásokat a rendszercélok feldolgozására, amelyek követésével a rendszer környezete elvárásainak és követelményeinek eleget tesz (adaptation).

2) A célok kötelező megfogalmazásával és azok megvalósítására való törekvéssel (goal attainement).
3) A különböző szerepek és alrendszerek egymásközti egyeztetésével, menedzsment és koordináció (integration).
4) Az értékek, normák, kulturális minták megtartása körüli fáradozásokkal, különösen a tagok motivációja folytán előállott feszültségek elsimításával (latent pattern maintenance and tension management).

BIERMANN az ismerős AGIL-séma szerint a családot alrendszerekre, szerepekre és funkciókra bontja. Így megadható a családanalízis. Az A-funkció lényegében a szülői alrendszerre korlátozódik (jövedelembiztosítás, háztartásvezetés, gondoskodás), a G-funkciónál a gyermekek is részt vesznek a döntésekben (pl. vakáció és nyaralás, költözködés, autó vagy lakásvásárlás, esetleg örökbefogadás). Az I-funkciókat gyakran csak egyetlen egy családtag teljesíti, pl. az anya, aki születésnapot és közös kirándulásokat szervez és gondoskodik arról, hogy a család minden tagja jól érezze magát. Az L-funkció végül is főleg a nevelési teljesítményeket vállalja (BIERMANN, 1992).

A szociológiai rendszerelmélet a családot a különösen intim kapcsolatok és interakciók félig nyitott rendszerének tekintette, amely lehetővé tette a rendszeri elemek közötti harmonikus kommunikációt. A család kimondottan önreferáló rendszer és nagyon alkalmas a rendszerelméleti analízisre. Ezt a tényt a legújabb családszociológiai publikációk is említik.

A rendszeri családterápia megkísérli a zavarokat ebben a rendszerben azonosítani és ezzel a családot a normális funkciók gyakorlására segíteni. Az a felismerés, hogy az egész rendszert kell megváltoztatni, ha a rendszernek csak egy része is megváltozik, egyre elismertebb lesz a terapeutáknál.

A vita a kis és nagycsalád szerepét és funkcióit illetően lezártnak tekinthető. Történelmi tanulmányok bebizonyították, hogy a kis- és nagycsaládok egymásmellettisége mindig, minden társadalmi rendszerben jelen volt. Nem helyes tehát kijelenteni, hogy a kiscsalád az ipari társadalom tipikus jellegzetessége volt és a nagycsalád az ipari

társadalmat megelőző feudális társadalomé. A mai időkben beszélünk a „kiterjedő modern magcsaládról" az úgynevezett kétgenerációs családról. A nagyszülők legtöbbször már nem a gyermekeikkel és unokáikkal együtt, hanem saját külön „párcsaládban" élnek, de intenzív kapcsolatokat ápolnak gyermekeik családjaival.

Speciális kutatási területe a családszociológiának a gyermekek helyzetének a vizsgálata. A gyermek nélküli házasságok egyre gyakoribbak és az örökbefogadási igény háromszor több, mint az örökbe fogadható gyermekek száma. Laikusok pont a fordítottját gondolják. Olyan családokban, ahol kettőnél több gyermek van, problémát okoz a testvérek közötti rivalizálás és az elsőszülöttek előnyben részesítése. De az egygyermekes családokat is figyeli a kutatás. Az elkényeztetett egyetlen gyerek klisé időközben normális jelenség a modern családokban. Az egyetlen gyerekek viselkedése mindenestre jobb, mint a hírük. Másik probléma a gyerekek szempontjából az elvált szülők újraházasodása folytán bekövetkező újrarendeződés.

Kutatják még a család dezorganizációját, ezt két szempontból vizsgálják a funkcionálisan dezorganizált család és a strukturálisan dezorganizált család szempontjából. A **funkcionális dezorganizáció** jellemezője olyan helyzet, ahol külsőleg minden feltétel megvan arra, hogy a család működjön, de a krízisek, a belső feszültségek, a környezet befolyása (házastársi veszekedések, munkanélküliség, szexuális problémák, viták a gyermek nevelése körül stb.) nem teszi lehetővé a társadalom által elvárt működést. Ezek a „homlokzatcsaládok", amelyekben külsőleg minden rendben van, belsőleg azonban az egész család csatatér.

A **strukturális dezorganizáció** abból a feltételezésből indul ki, hogy az „egészséges intakt" családban apa, anya és gyermekek vannak jelen. Ahol ezeknek a strukturális elemeknek egyike huzamosabban hiányzik, fizikailag nincs jelen, vagy emocionálisan van távol, ott a család nem tudja feladatát beölteni. A kísérletek, hogy a hiányzó struktúrákat helyettesítsék: apa átveszi az anya szerepét vagy fordítva, a nagylány anya szerepe, a nagyfiú mint apapótlék, csak ideiglenes szükségmegoldások. A strukturális dezorganizáció általában maga után vonja a funkcionális dezorganizációt.

Három funkciócsoportot jegyez fel a szakirodalom:
1) Az **utódnemzés** (biofizikai reprodukció). A családban nemzik és szülik a gyermeket, és itt nevelik a még fel nem nőtt gyermeket. Ez a többségi eset még ma is.
2) A **saját háztartás funkciója** (gazdasági funkció: a munkaerő reprodukálása). A család a fogyasztás, az együttélés és egymás gondozásának a helye.
3) A **primer szocializáció**, nevelés, szociális reprodukció helye, ezáltal a szociokulturális személyiség kialakításáé.

Máshogyan is fel lehet osztani a funkciókat:
1) a munkaerő reprodukciója (az alapszükségletek kielégítése és újratermelése);
2. a jövendő munkaerő reprodukálása (nemzés, felnevelés, szocializáció);
3. a társadalomban elfoglalt hatalmi helyzet reprodukciója (a szociális helyezés és a nemi szerepek internalizálása).

Az **érzelmi egyensúly megteremtése** egy újabb funkció. A család feladata, hogy a nyilvánosságban hiányzó emóciókat és intimitásokat kompenzálja. Itt természetesen fennáll a veszély arra, hogy a) a család ez által egyre jobban izolálódik és kirekesztődik a nyilvánosságból; b) másrészt a család a túl sok emóciótól és intimitástól károsodhat is. Ez megnehezíti a felnövekvő fiatalok elszakadását, emancipálódását a családtól és növelheti a válások gyakoriságát. A családtagok ugyanis túl sokat várnak el a családtól és a házastárstól. A nem betöltődött, túlfeszített emocionalitás és intim kívánságok hamarosan szakításhoz vezethetnek.

A család produkciós funkcióját egyes szerzők differenciáltabban tekintik. A javak többsége már nem a kiscsaládban lesz előteremtve, de a háztartás, a javításoktól a házépítésig, renoválásig a „csináld magad" egyre inkább elterjed (BAHRDT, 1973, BIERMANN, 1992).

A családnak még van egy nagyon fontos és egyre fontosabb funkciója: a **szabadidő-funkció**, különösen akkor, ha a gyermekek még kicsik. Ez a szabadidő kitöltés ma már a média (televízió) és az autó (hétvégi kirándulások) nélkül nem elképzelhető, de marad még elég

idő arra, hogy családok bensőséges szabadidőt teremtsenek. Családi ünnepek (születésnap) de a vallásos ünnepek is (karácsony) a családközösségben nagy szerepet játszanak.

A **helybiztosítási funkció** a rétegek szerinti szocializáció következménye volt. A középső és a felső rétegekben azt a szakmát, hivatást, amelyet családjuk hagyományosan generációkon keresztül gyakorolt, úgymond a belénevelték a gyerekekbe. Ez elkezdődött a szülői kisüzemekben, üzletben, gazdaságban egészen az apai munka átadásáig. Az „új középosztályban", ahol a hivatás, foglalkozás nem örökölhető és a gyermekekben nem tudatosítható, a fiatalok szakmaválasztása szabadabb lett. Az alacsonyabb rétegekben – különösen a hagyományos munkásosztályban – az apa szakmáját átvette a fiúgyermek, a lányok a háziasszony szerepre lettek előkészítve. A jelenlegi munkanélküliség klímája és a foglalkozási flexibilitás a családnak ezt az „elhelyező funkcióját" kérdésessé tette. Még ugyan fennáll, de a szülői tekintély csökkenése folytán már nincs erre garancia.

A funkciók maguk is változnak. Lehet funkcióvesztésről, de funkciónyereségről is beszélni. MITTERAUER ezt a fejlődést történetileg tekinti, és hangsúlyeltolódást említ. A kultikus funkciókat (ősök kultusza, házi istenek) átvette a plébániaközösség. Az ítélő funkciókat (a vérbosszú kötelessége) átvette a bíróság, a védelmi funkciókat a rendőrség. A gazdasági funkció a javak termelése helyett egyre inkább a javak elosztását szorgalmazza, a produkcióról a konzumra váltott. A család szocializációs funkcióját nagyrészt átvette az óvoda és az iskola (MITTERAUER, 1977).

A kiscsoport kutatás eredményeire támaszkodva R. BALES kritizálta PARSONS családi „négyfunkciós modelljét", amely szerint a vertikális (függőleges) dimenzióban a szülők felül a „vezetők", a gyermekek alul a „követők". A horizontális (vízszintes) dimenzióban baloldalon a férfi (apa) „instrumentális" (eszköz) funkciót tölt be, vagyis gondoskodik a családi célok eléréséről, a biztonságról, a külső alkalmazkodásról, jobb oldalon a nő (anya) az „expresszív funkciókat" tölti be (feszültségkiegyenlítés, belső szolidaritás). PARSONS elgondolását gyakran antidemokratikusnak és tekin-

télyelvűnek, azonkívül a modern család helyzetét figyelembe nem vevőnek mondta a kritika. Gondoljunk a dolgozó anyákra vagy az egyszülős családokra.

A **családi** életben léteznek tipikus **fázisok** és **szférák**. Jóllehet a kiscsalád nem élőlény, mégis bizonyos hasonlóságok mutatkoznak egy szerv, orgánum megszületésével, kibontakozásával és elhalásával. Az egyes fázisokban mutatkozó különleges esélyeket, feszültségeket és megterheléseket a következő sorokban ideáltipikusan bemutatjuk. Kétségtelenül lehetnek eltérések és egészen más lefutások is. Mégis a most következő öt fázist a strukturálisan egymástól különböző házasság- és családhelyzeteknek tekinthetjük (KÖNIG, 1974).

1) A párkapcsolat elkezdődik (előfázis 16-23 éves korban). Megismerkedés. Első alkalmazkodás a másik partnerhez, házassági és családi elképzelések vázolása, házassági elkötelezés (régebben jegyesség és a „hozomány" vagy stafírung előkészítése), elhidegülés, a párkapcsolat beszüntetése következmények nélkül.

2) Fiatal házasok – a családalapítás kezdete (23-33 éves kor között). Együttélés, a párkapcsolat elmélyítése, első házassági krízisek, a gyermekek megszületése, növekvő költségek és csökkenő jövedelem, ha az anya állását feladni kényszerül, a férj várható előmenetele a munkahelyén, ezáltal növekvő gondok. Ebben a fázisban a leggyakoribbak a válások, másrészt ez a fázis csupa reménység és öröm a felnövekvő gyermekek jelenléte által.

3) Családok iskolaköteles gyermekekkel (33-45 éves kor). Az aktivitások, a fejlődés és a család saját dinamikájának kiteljesedése eléri a legmagasabb szintet. A jövedelem emelkedése a középrétegekben és a munkásoknál. Sajnos korunkban a munkanélküliség lehetősége is fenyeget. Általában vége már a munkahelyi előmenetelnek, de továbbképzés folytán és munkahelyváltozással új esélyek jelennek meg. A vállalkozók, szabadfoglalkozásúak, művészek és politikusok a „feljebb jutás" újabb impulzusait kaphatják. Fordulópont a szülői szerepben az iskolai nehézségek, a pubertás és a barátok megválasztása miatt. A gyermekek továbbtanulása vagy szakmaválasztása jelent problémát. A fázis második részét „vibráló"-nak nevezhetjük s esetleg újabb házassági krízisek lépnek fel. Burn-out, kiégés, késztetés valami mást kezdeni.

4) A család kisebb lesz (45-60 év). Ez a fázis még feszültségekkel terhes (a feleség klimaktériuma, a férj „midlife-crisis"-e, a tendencia azonban a megállapodás felé mutat. A gyermekek párválasztása, a tanulmányok befejezése, felnőtté levés, első hivatásbéli sikerek és jelentkezik a következő generáció. Új elvárások és tervezések a párcsalád jövőjére.
5) A házaspár egyedül (kb. 60 év körül). Habár az első fázissal hasonlóságok vannak, mégsem lehet a kettőt összehasonlítani. Új alkalmazkodás, új célok kitűzése, a foglalkozás vége, időskori aktivitások tanulása, nagyszülői örömök, az öregkori egészségi panaszok, betegségek megjelenése.

A fázisok a házas és családi élet hosszmetszetét adták – a különböző szférák elemzése megadja a keresztmetszetet. A szférák a szakirodalomban gyakran, mint családi alrendszerek tűnnek fel. D. CLAESSENS-re hivatkozva tizenkét szférát találunk a kiscsaládnál (CLAESSENS, 1972).
1) A házastársak párkapcsolatának szférája (vonzódás, szexuális-erotikus mező, féltékenység vagy közömbösség).
2) A szülő-gyermek kapcsolat (nevelés, tekintély, engedelmesség, iskolai sikerek, barátok).
3) A gyermekek egymás között (rivalizálás alá- és fölérendeltség, testvéri szeretet, veszekedések).
4) A férj foglalkozása (jövedelem, réteghez tartozás és a család státusza).
5) A feleség foglalkozása (saját jövedelem, új ismeretségi kör, presztízsnövekedés).
6) A ház, lakás és háztartás szférája (lakásviszonyok, büdzsé, étkezések, munkálatok a házban vagy kertben, közös- és magánhelyiségek).
7) Család és rokonság (kétoldali, szelektív látogatások).
8) Család és szomszédság (szelektált, távolságtartó vagy szoros kapcsolat).
9) Család és ismerősök (barátok megválasztása, egyesületi tagságok).

10) Család és vallás (templomlátogatás, elkötelezettség, karitász).
11) Család és nyilvánosság (párt, község, kerület, televízió, újság).
12) Család és iskola (mint a nyilvánosság része, szülői konferencia, szakmai képzés).

A szférák sokfélesége megláttatja velünk a családi élet sokoldalúságát. Egyenként kimutatják a speciális szerepelvárásokat, normákat és hagyományokat. A szférák egymáshoz kötődése és a közvetlen váltás lehetősége az egyikből a másikba a családi élet színes, izgalmas oldalát mutatja, de ugyanakkor rámutat az erőfeszítésekre és a bennük rejlő konfliktusokra is. Ez látható például az első két szféra között, vagy a feszültségekből, amelyek az 5. és 6. szféra között találhatók. A 7., 8,. és 9., egymást kiegészítik, komplementerek.

Befejezésül említsük még a **családi ciklusok**at. A ciklusok kiegészítik a családi fázisokat időbeli-epochális perspektívában. Itt tehát az időbeli evolutív családi aspektusokról van szó. Egyrészt a családi „realitás" életrajzelemzése kerül szóba, másrészt a családi ciklusok eltolódásából és változásából az össztársadalmi fejlődés lemérhetősége. A családpolitika számára fontos ezek megfigyelése. A családi életben ugyanis új problémás jelenségek léphetnek fel (homoszexuálisok családja), amelyek össztársadalmi megoldást követelnek. Már említettük az egyedül nevelő szülők problémáit, az özvegyeket és az újra házasodókat, akik az előző házasságukból gyermeket hoznak az új családba.

A családciklus tulajdonképpen a házassággal kellene, hogy kezdődjék. Már itt találkozunk az első nehézséggel, mert a nem megházasodott, de együtt élők Európában a házassági ciklusra alkalmas nők és férfiak 10 %-át adják.

A további nehézség abban rejlik, hogy gyakorlatilag minden negyedik házasság felbomlik, és nagyon gyakran újraházasodás következik. Családi ciklusok tehát megsokszorozódhatnak, és gyakrabban előfordulhatnak.

A **szülési ciklus** általában az első hét évre szorítkozik (kétgyermekes családoknál) és a tulajdonképpeni családciklus már a szülők ötvenedik életévével befejeződik. A magcsalád (családmag) felbom-

lik, mikor az utolsó gyermek is elhagyja a szülői házat. A családciklussal egyenlően hosszú (kb. 20 év) **párcsalád ciklus** következik, amely legtöbbször a feleség megözvegyülésével ér véget.

A tulajdonképpeni családi ciklus egyre rövidebb és a házasságok egyre tovább tartanak. Ez a demográfiai fejlődés eredménye és közvetlenül vezet el a követező témához: az időskorúak szociológiájához.

4.3 AZ IDŐSKOR SZOCIOLÓGIÁJA

Az öregedés és az időskor kutatása tulajdonképpen az orvostudomány, a pszichológia és a filozófia témája. Ebből a három tudományból született meg a gerontológia – széles értelemben – mint az időskor tanulmányozásának tudománya.

A szociális gerontológiát – a tudományt, amely tudományosan bizonyítható ismereteket közöl az idősekről és szociális környezetükről – sokszor az időskor szociológiájának csúcsfogalmaként értelmezik. Az alkalmazott pszichológia és a szociológia meglehetősen későn – a múlt század ötvenes évei körül – kezdett foglalkozni az időskor jelenségének és problematikájának szisztematikus kutatásával.

Először a témát statisztikusan és irodalmian körüljárták. Ezt a téma szenzibilizálása és tudatosítása szinte megkövetelte. Az idős ember problémáit statisztikailag demográfiai jelentések, korpiramisok és trendjelentések alapján vizsgálták.

Bebizonyosodott, hogy a) a modern társadalomban egyre több az idős ember; b) az emberek életelvárása meghosszabbodott. Európai társadalmakban a hatvan évnél idősebbek megközelítően a lakosság 20%-át teszik ki, U. LEHR a népesség elöregedését látta és az „őszülő társadalom" címkéjét ragasztotta rá (LEHR, 1987).

A szociális valóság megkérdőjelezi a társadalom fiatalok felé irányulását. Torzító, negatív elképzelések és deficites modellek mind a médiában, mind az orvostudományban és még a statisztikákban is találhatók. A hatvan éven felülieket a lakosság elhanyagolható maradékának tekintették. Ezt a látásmódot sürgősen korrigálni kell.

Az elmúlt évszázadot a „fiatalok évszázadának" kiáltották ki – és az idősek évszázada lett.

Neves írók, mint Simone de BEAUVOIR és Jean AMERY leírják az idős ember helyzetét és általában történelmi visszapillantással, interkulturális összehasonlítással kezdik műveiket, és konkrét követelményeket vázolnak helyzetük megjavítására, hogy az „idős emberek nyomorát" enyhítsék (de BEAUVOIR, 1972, AMERY, 1987, SCHENDA, 1972).

A tudomány szembe találta magát két alapvető kérdéssel:

1) hogyan határozzuk meg az idős embert?

2) mikor kezdődik az öregedés? Sem az első, sem a második kérdés nincs még mind a mai napig egyértelműen megválaszolva. Tény, hogy létezik individuális és társadalmi időskor definíció és az is tény, hogy az öregedés egyszerre egyéni és társadalmi folyamat. A szakirodalomban négy fajta **öregkor** meghatározást találunk: a) a naptári vagy kronologikus öregség, b) a biológiai öregség, c) a pszichológiai öregség és d) a szociális öregség.

A differenciáltabb meggondolás tovább megy, és az öregedési folyamat tizenkét variációjáról számol be.

1) A **naptári öregség** a születés óta eltelt évek száma.

2) Az **adminisztratív öregség**. Idősek csoportjába történő besorolás a statisztika és a hivatalok számára.

3) **Biológiai öregség**. Az emberek testi állapotára vonatkozik, számításba veszi a növekedés, kibontakozás, leépülés és szétesés fázisait.

4) **Jogi öregség**. A naptári kornak megfelelő jogok, kötelességek, gyámság stb.

5) **Funkcionális öregség**. Az idős kornak megfelelő funkciók, teljesítőképesség a szociális életben, különösen a társadalmi munkamegosztás rendszerében.

6) **Pszichológiai öregség**. Az egyén viszonya saját magához, saját állapotának az értékelése: önmagát x korúnak érzi és úgy is viselkedik.

7) **Szociális öregség**. Átvenni a társadalomban szokásos idős korcsoporthoz kötött pozíciókat és szerepeket.

8) **Etikai öregség**. Korának megfelelően erkölcsi-felelősségteljes cselekedetek az etikai értéktudat alapján és az ennek megfelelő cselekvési minták követése.
9) **Szellemi öregség**. Szellemi felvevőképesség és tanulási igény, a saját és a környezet változásaival, kritikus hozzáállással és a képességnek megfelelő viselkedési alkalmazkodással.
10) **Vallásos öregség**. Hit és Istennel való kapcsolat és az ebből adódó konzekvenciák az értékorientálódáshoz és az életvezetéshez, valamint az egyházi életben való részvétel.
11) **Történelmi öregség**. Az átélt események a saját élet időszegmensében. Évjárati korcsoport.
12.) **Személyes öregség**. Az öregedés minden aspektusának együtthatása és integrációja az egész élet folyamán, a személyes és szociális azonosság kibontakozásának tudatosítása (BUCHKA, 1991).

Mikor idős egy ember? Már a köznyelv is bizonytalan ebben a kérdésben. Gyermekek szüleiket öregnek tekintik és elképzelik, hogy mit csinálnának, ha egyszer ilyen „öregek" lesznek. A húszévesnek egy negyvenéves már öreg, a negyven évesnek egy hatvanéves és így tovább: az öreg mindig az öregebb. Az öregség azonban legtöbbször negatív változásokkal van összefüggésben, ami egyenlő a testi és szellemi képességek csökkenésével.

Az idősek szociológiája az idős ember szociális problémáival foglalkozik, a társadalom reakciójával az öregedésre és a generációk közötti viszonyokkal. Ismereteket szállít az időskor politikájához és az idősekkel történő szociális munkához. Az idősek szociológiája az időskor tudománya, kutatja szociológiai szempontból az idősek életformáját és életlehetőségeit a társadalomban.

Az **idősek szociológiája** felteszi a kérdést: hogyan mutatkozik az idős emberek kontaktusvesztése a munka területén, a család vonalán, szomszédoknál és ismerősöknél?

Az **időskor szociológiájának** elméleti kerete meglehetősen szűk. Három irányzat kristályosodott ki:
1) A **visszavonulás** (disengagement) **elmélete** (CUMMING – HENRY). Az idős ember fokozatosan kivonul a társadalomból, szerepeket

ad le és a társadalmi elvárásoknak megfelelően passzívan alkalmazkodik. A visszavonulás-elmélet ideális egyensúlyi helyzetet képzel el a társadalomban, amely természetesen nem létezik. A társadalom és az öregedő egyén időben felkészül az elkerülhetetlen visszavonulásra. Mivel az egyénre nemsokára az elmúlás vár, ezt a helyzetet megelőzően, hogy a túl brutális szakítást elkerülje, szerepeit lecsökkenti és lassan beszünteti. Ezzel az időskor tényeire reflektálva a szociális egyensúly visszaáll. Az elmélet szerint a felnőtteket oly módon kell szocializálni, hogy a régi szerepeket feladják és újakat ne vállaljanak. Ugyan fellépnek új szerepek, de ezek nem olyanok, amilyeneket pozitívan lehetne értelmezni. Nincs, vagy csak alig van pozitív viselkedési elvárás, ami a nyugdíjas korcsoporthoz kapcsolódik. A nyugdíjas szerep nincs világosan definiált normákkal ellátva úgy, hogy a nyugdíjas például tervnélküli rövid távú tevékenységeket gyakorolhat, amelyek esetleg távolról valamilyen összefüggésben lehetnek nyugdíjazása előtti munkájával (CUMMING und HENRY, 1961, ZIMMERMANN, 1977).

A visszavonulás elméletet mint változót kell felfogni és nem mint állandót. Vagyis a visszavonulás az érintett személy által irányított. Tőle, magától függ, hogy mikor, mennyire vonul vissza. Azoknak, akik egész életükben magas aktivitásúak voltak a sikeres öregkor ugyancsak tevékenységet, aktivitást jelent. Ezzel szemben mások, akik életük folyamán kevésbé voltak aktívak, ezzel idős korukban is elégedettek lesznek.

2) Az **aktivitáselmélet** (HAVIGHURST, TARTLER) azt állítja, hogy a megelégedettség az időskorban csak akkor elérhető, ha a szerepek és kontaktusok elveszítése és a funkcióelvesztés a munkahelyen valami új időskorhoz alkalmazkodó pozitív aktivitással kompenzálódik. Fontos, hogy ne akármilyen feladat és kapcsolat legyen, hanem olyan, ami lehetőleg a korábbi aktivitásnívón mozog. Nem szükséges új viselkedésmódokat megtanulni, ami talán túlzás lenne, hanem az idős nyugdíjas olyasvalamit csináljon, amiben aktív korában kedve tellett. Az idős ember saját elképzelése a mérvadó – azok az idős emberek a legelégedettebbek, akik az aktivitásukat és az interakciójukat szabadon megválaszthatják. Amit ők kívánnak, az

nem szükségszerűen az, ami a mai teljesítményre irányuló társadalomnak megfelel (HAVINGHURST, 1961, TARTLER, 1961).

Az aktivitáselméletet abból a szemszögből lehet kritizálni, hogy az idős ember önrendelkezési lehetőségeit túl optimistán nézi. Biztos, hogy az idősödési folyamatban vannak olyan fázisok, amikor az optimizmus igazolt, de olyanok is (például betegség, vagy a partner elvesztése esetében), amikor az aktivitás lecsökken. Ez az elmélet erősen koncentrál a munkahelyre, a hivatásra és kevéssé veszi figyelembe a családi ciklusokat.

3) A **tanuláselmélet**, az úgynevezett „bonni iskola" hosszmetszetes kutatásokkal az idős emberek tanulóképességét bebizonyította. A kutatás eredményeit egy pár pontban így lehet összefoglalni (LEHR – THOMAE, 1972);

a) ha kikapcsoljuk az idő-faktort, akkor az idős emberek tanulási teljesítménye a fiatalokkal összehasonlítható;
b) az értelmi leépülés egyéni és függ a különböző képzési és foglalkozási nívótól;
c) az idősek tanulási folyamatát sok külső faktor zavarhatja, ezért náluk hosszabb pihenések, szünetek kellenek;
d) hasonló kezdeti nívónál ugyanaz marad a teljesítményük. Az időseknél hiányzik egy bizonyos tanulási technika, amit soha nem sajátítottak el;
e) az idősek könnyebben tanulnak, ha a tananyag áttekinthető;
f) tréning és motiváció fontos szerepet játszik;
g) az időseknek több ismétlésre van szükségük.

A tanulás-elmélet kritikája megmutatja, hogy az a hipotézis, miszerint az idősek tanulásra képesek, még nem jelenti azt, hogy akarnak is tanulni. Az új média kezelését (home banking, e-adminisztráció, email, sms stb.) sok idős ember visszautasítja. Az idősek „egyeteme" vagy főiskolája csak nagyon kicsiny százalékát érinti az időseknek. Ezeknek az időseknek az intellektuális beállítottság, az egészség és az anyagi helyzet teszi lehetővé az egyetemi vagy főiskolai kurzusok látogatását.

A jelenlegi időskori szociológiai kutatások a következő területeken folynak: képzés, továbbképzés (gerontagógia), fogyasztás, sport, szexualitás és a mindennapok átélése, az idősek otthona mint intézmény, időskori betegségek (különösen az Alzheimer-kór és a demencia!), haldoklás és halál. Ezekhez a kutatásokhoz bizonyos elméleti előfeltételek felsorolása következik.

a) Az **életciklus elmélet.** Feljegyzik az általános „időskori életpályát, karriert" a szárnyalásokkal és a mélyre zuhanásokkal. Egyes szerzők úgy gondolják, hogy ezeket az eseményeket még mérni is tudják egy úgynevezett „stress-skála" segítségével (például a partner halála 100 pont, a lakásból kiköltözés 40 pont és így tovább) (KOCH-STRAUBE, 1973).

b) A **korcsoport analízis**. Bizonyos évjáratok kollektív élményeit, események átélését vizsgálták, hogy kiszűrjék, milyen események hagytak mély nyomokat az évjárati csoporton, és hogyan tudták ezt ők feldolgozni (pl. háborús évek, kilakoltatás stb.) és milyen traumák (pl. deportálás) vagy örömteli korszakok (pl. unokák) befolyásolták az időskori viselkedést.

c) Az **időskori szerepek elemzése**. Itt különböztetünk megszokott, hagyományos vagy új szerepek között és vizsgáljuk ezek társadalmi jelentőségét. Általában sajnos negatív mérleg születik ezekből az elemzésekből.

d) **Csereelmélet**. A fiatal és az idős generációk kölcsönösen szolgálatokat ajánlanak fel egymásnak, anyagi vagy szellemi teljesítményeket. Az ilyen cserék stabilizálják a szociális kapcsolatokat és fokozzák a szolidaritást és a megértést a generációk között.

e) **Peremcsoport elméletek**. Ez a radikális irányzat az idős embert általában hátrányos peremcsoportnak tekinti. Helyesebb lenne az idős emberek bizonyos kategóriáit (megözvegyültek, szociális segélyben részesülők) olyanoknak tekinteni, akik szociális probléma-kategóriák, szociális gyújtópontokon találhatók, és ott a szociális munkási segítő (önsegítő) intézkedéseket elindítani.

Az itt példaként említett elméleti és kutatási irányzatokon kívül a civil társadalomban és az egyházak részéről számos alternatívát, projektet találunk. Gyakorlatilag a témával kapcsolatos minden könyv-

ben említik a korszakos változást, amely régebben az iparosodással, jelenleg a globalizálódással és a család intézményes krízisével keletkezett az idős emberek életében.

Az időskorra történő felkészülés a kutatások egyik legfontosabb témája. Mindenki hangsúlyozza, hogy milyen fontos a korai előkészület – de tanácsok katalógusán és ködös elképzeléseken kívül alig találni konkrét utalásokat arra, hogyan történjék egy ilyen előkészület, hogy kell ezt megszervezni és intézményesíteni. A leghasznosabbak a konkrét tanácsadások az egészséges táplálkozást illetően a sok szabad levegőn való mozgás és a társaságok, klubok felkeresése. Ezekben a publikációkban általában címeket, neveket adnak meg, akikhez az idős ember fordulhat.

Bizonytalanságot tükröznek az időskori szerepek körül folytatott viták. Egyes szerzőknél már maga az a tény is diszkriminációló, hogy speciális szerepminták léteznek az idősek számára. A felnőtt szerepek és az időskori szerepek éles elválasztása az idős emberek hátrányos helyzetét csak fokozná. A szerepkérdésben az egyetlen terület, ahol konszenzus, megegyezés van, az az úgynevezett életciklikus-biológiai és családi szerepek az időseknél. A nagyszülő szerepet elég világosan körülhatárolhatjuk.

Nincs egyetértés a nyugdíjazott és a megözvegyült idős asszonyok szerepének értékelésében.

1900 előtt még a család több együtt élő generáció gazdasági egysége volt. A szülők presztízse a gyermekekre átszállt. A falusi agrár nagycsaládokban az idős embereknek megvolt a szilárd helyük, a hierarchikus mentalitás biztosította számukra a tekintélyt, tiszteletet, az örökösödési jog a hatalmat, tapasztalatuk és tudásuk pedig a presztízsüket biztosította. 1900 után és 1945-től társadalmunkban az uralkodó családforma a megkisebbedett család, ahol több generáció együttélése csak az alsó rétegek gazdasági funkcióinál játszott szerepet. A gyermekeket és az időseket sok esetben nem tartották nyereségnek. A munkahely és lakóhely – iparosodás és a városiasodás okozta – szigorú elválasztása a család idős tagjainak új, alacsonyabb értékű funkciókat osztott. Hatalmuk és presztízsük egyre csökkent. A két világháború demográfiailag még

női többletet is okozott – az idős emberek egyre inkább az intézményes szociális gondozás kliensei lettek.

A háromgenerációs háztartásokban bekövetkezett a háztartások, otthonok szétválása. A válások és az újraházasodások még jobban komplikálták a magcsaládok gazdasági és emocionális helyzetét. Következett a háromgenerációs háztartások, otthonok lecsökkenése a kétgenerációs magcsalád igényeire. A szülői ellenőrzés megszűnt, az így megszerzett „függetlenséget" a kiscsalád, az anya és háziasszony kettős megterhelésével és a csonka család elterjedésével fizette meg. Ez utóbbi a válással vagy a család szétbomlásával – a másik szülő elhagyja a családot – alakul ki. Az egyedül nevelő szülőknél a hiányzó szülő helyét nem fogja a saját szülő elfoglalni, az idős szülők „várakozási állományba" kerültek (főleg a nagyanyák), és akkor hívják őket, mikor bizonyos szolgálatokat az unokák megkövetelnek (baby-sitting, kisegítés financiális szoros helyzetből, az anya megbetegedése stb.).

A legtöbb idős házaspár kritika nélkül átveszi az új státuszt, a nagyanyai és nagyapai szerepet, mert ez az egyetlen lehetőség számukra arra, hogy tudásukat és tapasztalatukat még érvényesítsék.

Az időskori családi életet azonban nem szabad a már hagyományos nagyszülő-klisére redukálni. Sok fiatalabb nagyszülő nem hagyja magát érzelmileg és anyagilag kizsákmányolni.

A szétválasztott családi háztartások lehetővé tették az idősek és a fiatalok számára a „távolsági intimitást". Ez a fajta intimitás bensőséges kapcsolatot jelent anélkül, hogy a másik életébe beavatkoznának (ROSENMAYR, 1978).

A különválasztott háztartásoknak számos előnyük van: a) anyagi függetlenség a saját gyerekektől illetve szülőktől, anyóstól és apóstól; b) az idősödő házaspár újra intim párcsaládot tud kialakítani „második mézesheteket" élhet át; c) a család csak emocionális-tekintélyelvű egységét most racionális és funkcionális egybetartozás váltja fel. A többgenerációs családot újra alakítják. Lehet módosult kiterjesztett többgenerációs családról beszélni – ahogyan ezt az amerikai családszociológia teszi.

Akár azt is ki lehet jelenteni, hogy a magas kor elérése folytán már négygenerációs külön háztartásokban élő családról is szó lehet. A harmadik generáció a fiatal aktív nagyszülők (még a nyugdíjkor előtt), ez természetesen többszörös nehézséget illetve szerepgyarapodást jelent. A saját gyermekek és a saját szülők gondozása az unokákon kívül karakterisztikus jellemzője a modern „fiatal idősek" generációjának. Előfordul, hogy két generáció is átlépte már a nyugdíjkorhatárt. Példa: ugyanabban a családban a 80 éves özvegyasszony és a 60 éves ugyancsak özvegy vagy elvált lánya a negyvenéves leányunoka, aki iskolaköteles lányát (dédunokát) gondozza. A negyvenéves unokának a két „nagyanyát" kell betegség esetén ellátni – de különben a gyermeknevelésben és felvigyázásban számíthat rájuk.

Az utóbbi időben egyre gyakrabban írnak az „új idősekről". Ezek az egészséges, fiatalabb idősek, férfiak és nők, akik maguknak új imázst és új szerepeket teremtettek, távol a társadalmi kliséktől. Öntudatos, igényes, politikával foglalkozók, akik sok tekintetben elődeiket felülmúlják. Felfedezik létezésük értelmét és képességeiket és gondoskodnak arról, hogy életüket a mai időknek megfelelően éljék. Az idős, de mozgékony aktív ember éveit meghazudtolóan fiatalos benyomást kelt.

A régeződés szerinti és kor szerinti egyenlőtlenségek leküzdésére szolgál a képzés, tanulás. A tudás a legjobb eszköz a hátrányosság csökkentésére. A legjobb segítés az idősek számára az általános képzési nívó megemelése. A képzés több, mint „cselekvési terápia", és hasznos mind a társadalom, mind az egyén számára. Szükséges tehát az idősek számára tett képzési ajánlatokat átvizsgálni és aktualizálni. A képzés célja: az elmulasztottakat behozni, a meglévőt reaktiválni és új szükségleteket, igényeket teremteni. Az életfogytiglani képzés és tanulás – az életfogytiglani produkcióval ellentétben – megvalósítható. Konkrét minőségi és modern oktatás az idősek egyeteme vagy kurzusok és előadások várják a tanulni kész idős embereket.

A megkülönböztetés a gondozásra szoruló és az egészséges idős ember között lényegi. Az idősek otthona egyre inkább betegápoló otthon, elfekvő krónikus idősek számára, akik halálukat várják.

Az idős embereknek a jóléti társadalom segít életük elrendezésében. Különösen négy területen találnak vagy kereshetnek törvényileg is biztosított segítséget.
1) Biztos lakhatás – vagy önállóan saját házban, lakásban vagy idősek számára épített házakban vagy idősek otthonában.
2) Szabadidő. Nyaralás, sport, társaság, kapcsolatápolás, ünnepségek, kulturális és vallásos rendezvények, televízió, rádió, telefon. Lehetőség arra, hogy hobbijukat gyakorolhassák. Mindehhez az állam, az egyházak és egyéb szervezetek anyagi és erkölcsi segítséget nyújtanak.
3) Segítés nehéz élethelyzetben. Személyes tanácsadás levélben, telefonon, interneten, technikai segítség a háztartásban, bevásárlások elintézése, mosás, vasalás, takarítás, házhoz szállított ebéd vacsora, látogatások, lelkipásztori gondozás.
4) Orvosi, paramedikális és ápoló szolgáltatás otthon, intézményben vagy ambulánsan. Terápia, rehabilitáció, aktiváló ápolás és utógondozás.

A többgenerációs lakóközösség valamint a politikai önszerveződés (szürke párducok Németországban) csak az idős emberek nagyon kicsi elkötelezett csoportját érinti, és főként városi környezetben. Ugyanakkor a csoportképzés a modern élet követelménye és egyre elterjedtebb, mert a szociális problémák megoldása a csoportban jobban sikerül. A városokban már nagyon sok időskorúak csoportja, klubja, egyesülete létezik. Sajnos a falvakban az idős ember nagyon magára maradt. A csoportalkotási készség minden időskorúnál létezik, csak a motivációk különböznek. Különösen két motivációtípus található a jóléti társadalomban élő idős embereknél: a) élvezetorientáltság. Szabadidő megszervezése, hobbik, csoportos utazások; b) haszonorientáltság. Itt az érdekcsoportok aktívak: továbbképzés, tanulás, nyelvek, bütykölés, zene, énekkar.

A csoport az idős ember számára egyike az utolsó lehetőségnek személyisége érvényre juttatásához és önmegvalósításában. Segíthet abban, hogy szociális viselkedésüket megváltoztassák és megjavítsák. Itt megemlíthetjük a csoportterápiát és az önkéntes önsegítő csoportokat. A hasonló korúak együttérzését, támogatását nyújtja,

új barátságokat kovácsolhat össze, új identitást és hozzátartozást és meggyorsítja az új viselkedési minta kialakulását. Az önsegítő csoportokban nem az effektív segítés a lényeg, hanem hogy együtt vannak, közösen elmondják problémáikat, és megértésre találnak. Nem ellentmondásos azt kijelenteni, hogy az önsegítő csoportok még olyan területen is hasznosak, ahol semmi esély nincs a segítésre. Például gyászolók, gyermeküket, élettársukat elvesztett idősek csoportja, gyógyíthatatlan betegségek (szklerózis multiplex) stb.

Az idősek csoportjának lényeges feladata, hogy a szükségleteket kielégítse. L. LOWY szerint ezek a következők: hasznos szolgálatot tenni a társadalomnak, a közösség része lenni, a szabadidőt értelmesen kitölteni, bajtársiasságnak örülni, egyéniségnek lenni, önmegjelenítést lehetővé tenni, egészséget megvédeni és megtartani, szellemi ösztönzést kapni, és végül lelki kielégítést kapni (LOWY, 1971).

Európában az idős emberek 3%-a él idősek otthonában. Bizonyos szempontból ezek is „totális intézmények". A bennlakók a nap 24 órájában függenek az intézménytől, szabadságuk korlátozva van, de ez önkéntesen történik a személy javára. Kaszárnyától és árvaháztól abban különbözik, hogy más a személyzet, a gondozás, a táplálkozás, az időbeosztás stb.

Az idősek otthonának imázsa a nyilvánosságban nem nagyon pozitív. A valóságban azonban az idősek otthona jobb, mint a hírük. A médiumok szándékosan rontják az otthonok hírét, botrányokról, visszaélésekről inkább jelentenek, mint sikerekről. A szeretetotthonok célja nem az idősek izolálása, hanem a meghittség és a biztonság.

Az idősek napközi otthona – különösen a falvakban – nagyon hasznos. Itt az ambuláns gondozásra jobban nyílik alkalom, mint otthon. A ház otthon üres, a fiatalok elköltöztek, a szomszédok lassan kihalnak, csak a kínzó egyedüllét várja a falusi öregek nagy részét.

Általánosságban fogalmazva az idős emberek problémája drámai a nagyon idős tehetetleneknél, krónikus betegeknél, a szegényeknél. Az egyedülálló, beteg asszonyok a statisztikákban egyre nagyobb szá-

zalékkal szerepelnek. Az időskori feminizáció, „elnőiesedés" kifejezi azt, hogy a jövőben még növekedni fog a feldőlt egyensúly a nemek elosztásában, az idősek populációjában. Már 1990-ben 100 nagyon idős férfire 200 nagyon idős nő jutott. Öt hetvenöt évesnél idősebb ember között csak egy a férfi. Szociális következmény ebből a tényből:

1) a nagyon magas korú nők sorsa az özvegyülés,
2) az egyre növekvő számú egyszemélyes háztartások nagy részét ők adják,
3) a nők sokszor krónikus betegségekben szenvednek, ezért ápolásra szorulnak. Az idősek otthonában arányuk átlag hetven százalék fölött van,
4) az idős nők között a szociális izoláció nagyon erős,
5) mivel jövedelmük alacsony, rossz viszonyok között laknak és ambuláns segítségre szorulnak (BIERMANN, 1992, 125).

4.4 A DEVIÁNS VISELKEDÉS ELMÉLETEI ÉS A VIKTIMOLÓGIA

Az **elhajló, eltérő, deviáns viselkedés** a szociológia egyik központi témája és talán nincs más olyan területe, ahol ilyen tömegével találunk elméleteket. Az elméletek sokoldalúsága jele az emberi társadalmi viselkedés megfejtésére vonatkozó magyarázatok állandó keresésének.

Az emberi együttélés minden területén vannak elhajlások, eltérések mivel normák és szabályok vannak, így van ez a művészetben, a politikában, a gazdaságban stb. is.

Az eltérések a művészetben az ízlés és a divat dolga. Az interpretáló művészet inkább konformista – ellenben a kreatív művészet inkább elhajló. A művészet feladata a kreativitásnak mindig újabb kifejező formáit keresni és ez által a régebbi megállapodott, megcsontosodott művészi formáktól eltérni. Az egyetlen lehetséges negatív szankcionálás a művészeteknél a semmibevevés, ignorálás.

A politikai elhajlás egy pluralista demokratikus társadalomban tulajdonképpen nem téma. A politikai vélemény és cselekvési sza-

badság az alaptörvényben és a parlamentarizmus által szabályozott. A törvényes ellenzék ugyan mindig elhajlás azoktól a normáktól, amelyek a szabad választás folyamán a többségi kormányzásban létrejöttek, de a választási vesztes kisebbség a döntő és az egész társadalmat illető kérdésekben, a politikai döntéshozatalban részt vesz. Kétharmados döntés a fontos dolgoknál. Ritka esetben adatik meg, hogy a választásokat egy párt egyedül több mint kétharmados többséggel megnyeri. Csak az újabb választások szankcionálhatják az eltérő ellenzéket – a kormányhatalom nem.

Említhetjük továbbá a gazdasági elhajlásokat, mikor az emberek az érvényes többszörösen vizsgált és elfogadott értékektől és normáktól eltávolodnak. Gazdasági krízisek esetén történhet ez meg (feketepiac).

A szociális elhajlás, a deviancia a kapcsolatok és interakciók mezején nyilvánul meg. A viselkedésben és az egyén vagy a csoport felfogásában az érvényes normák, szabályok és előírások bizonyos csoportok számára ellehetetlenednek.

A fő kérdés: miért viselkednek az emberek eltérően, és hogyan definiálja a társadalom az eltérő, deviáns viselkedést? Az okok kutatása, vagyis hogy direkt okságot keressenek nem célravezető. A szerzők általában kör- vagy lánc-kauzalitást említenek.

Mielőtt ezt a kérdést közelebbről megvizsgálnánk, egy-két felmerülő előítélettel és egyszerűsítéssel le kell számolnunk. 1) Az elhajlás, eltérés, deviancia mindig negatív. 2) Az elhajlás, eltérés, deviancia egyenlő a bűnözéssel.

Az első ponthoz: elhajlás, eltérés azért van, mert normák vannak, amelyeknek a viselkedést irányítaniuk kell. Ezeket a normákat betartjuk (konformizmus) vagy túlbuzgóan többet is teszünk. Ha a normákat nem tartjuk be, sokkal kevesebbet és rosszabbul cselekszünk, mint ahogyan azt a normák megszabják, akkor is elhajlók vagyunk. Ebben az értelemben a bűnözők és a szentek egyformán elhajlók csakúgy, mint a hősök és a gyávák. Tapasztalatunk szerint a negatív elhajlók károsabbak a társadalomnak, ezért hajlamosak vagyunk őket negatívan szankcionálni (megvetés, büntetés). A pozitív elhajlókat viszont ritkábban szankcionáljuk pozitívan (kitüntetés, dicséret).

A második ponthoz: gyakran hajlamosak vagyunk elfelejteni: bizonyos szempontból mindnyájan elhajlók vagyunk. A normák száz százalékos betöltése legtöbbször nem is lehetséges, de nem is szükséges, mert a legtöbb viselkedési normának tolerancia-küszöbe van. A normák relatíve széles viselkedési spektrumot állítanak föl úgy, hogy a társadalom a többséget még mint norma-betartót tekinti. Csak a büntetőjogilag releváns elhajlási fajok vezetnek kriminalitáshoz. A többi, még tolerált elhajlásnál, különösen a pluralista társadalmakban (lásd 3. fejezet 4. pont: Szociális kontroll és hatalom) érvényesülnek még a szociális kontrollmechanizmusok, amelyek sok esetben eredményesebbek, mint a büntetés.

Példa: az élet absztrakt érték, a normák itt mindazok a cselekedetek, amelyek az élet fenntartására vonatkoznak. A negatív elhajló az öngyilkos, de a kábítószerfüggő is, vagy mindazok, akik egészségüket tudatosan veszélyeztetik. Pozitív elhajlók az egészség és testápolás fanatikusai, sportolók, joggerek és mindazok, akik egészségüket mértéken felül gondozzák. A két szélsőség: a testépítő és az anorexiában szenvedő.

A szociális elhajlás tehát mindig problémaként definiált eltérés a kapcsolatok, interakciók és értékek központi normaskálájától.

Létezik eltérő viselkedés, mert vannak absztrakt értékek, melyekből konkrét normákat levezetve a társadalom tagjainak viselkedését irányítani lehet. Egy absztrakt érték, mint például a szabadság könnyen manipulálható, a demagógia megfertőzheti. Vannak szimbólumok (nemzeti zászló, vöröskereszt), amelyek mindenki számára ideált képviselnek és vannak elvárások, melyek ennek az ideálnak megfelelnek. A normákat legtöbbször intézmények és szervezetek kodifikálják, és a társadalom az így felállított normáknak értelmet tulajdonít. A szocializáció feladata, hogy ezeket a normákat a társadalom tagjaiban elmélyítse.

A normákat személyes, csoport- és társadalmi normákra lehet felosztani. A csoportnormák legtöbbször konkrét értékorientációt nyújtanak valós helyzetekben. A konkrét személyes viselkedés mindig motivált. Értékek, normák, motivációk, de a személyes karaktervonások is a viselkedés által vezérelt cselekvésekhez vezetnek.

Az elhajlásokat és nonkonformizmusokat a szociális cselekedetek nívóján el kell határolni egymástól. A nonkonformizmus az a normaeltérési változat, amelyet – úgymond – a normaadók és az értelmezők titokban még kívánnak is. A nonkonformizmus mindig kritikája a társadalmi helyzetnek és a másként gondolkodás, ellenzék és alternatív megoldások keresése. Eltérő viselkedésben és a kritikus véleménynyilvánításokban kifejezésre juttatja a szociálisan elismert és kötelező normákat elvető, elítélő álláspontját (HARTFIEL, 1976).

Társadalompolitikailag a nonkonformizmus nevelési ideál a túlzó alkalmazkodás és szajkózás ellen. Ez a viselkedés tulajdonképpen minden táradalomban, ahol normák vannak, előfordul. Bizonyos történelmi helyzetekben és társadalmakban csak fenntartással lehet az elhajlás szociológiai kategóriájába besorolni, mert egy többségileg negatív és elutasító viselkedést olyan normák és viselkedési minták ellen, amelyet egy kisebbség által vagy kívülről vezettek be, már nem lehet szociális elhajlásnak tekinteni. Ebben az esetben lehet „hivatalosan kötelező" és „gyakorlatban meglévő" normákról beszélni. Ilyen volt Magyarországon a „második gazdaság" a reálszocializmus évei alatt. Ha a társadalmilag fontos célok legális eszközökkel nem érhetők el, a társadalom tagjai más, nem legitim eszközöket kénytelenek használni. Ha nincs olyan hatalom vagy intézmény, amely ezeket a fajta eltéréseket szankcionálni képes, vagy nincs abban a helyzetben, akkor megengedhető, hogy össztársadalmi nonkonformizmusról beszéljünk (BANGO, 1986).

A hivatalos célok, értékek és normák megtartása annak ellenére, hogy hiányoztak a célok elérésére szükséges legitim eszközök, tudatos megtévesztés volt az abszolutista ideológia részéről és csak a propaganda útján lehetett kikényszeríteni Ez volt az eset a volt szocialista országokban és a Szovjetunióban (BANGO, 1984).

A szociális eltérés hátterében mindig egy vagy több szociális probléma kiéleződése áll. A szociális probléma definíciója – amely ma általánosan elfogadott – tartalmaz egy objektív, egy szubjektív, egy szerepsajátos és egy depriváció-orientált komponenst. Így értelmezve egy szociális probléma egy állapot, amely jelentős számú

személynél valamilyen szociális normától való eltérést jelez. Minden szociális probléma tartalmaz objektív állapotot és szubjektív helyzetet. Az objektív állapot ellenőrizhető, amelyet egy pártatlan, képzett megfigyelő azonosítani tud. A szubjektív szituáció személyek felismerése, hogy az állapotuk veszélyt jelent bizonyos elfogadott értékek számára (FULLER – MYERS, 1941).

A szociális probléma objektív oldala az a hiányállapot, amely az egyének életében központi jelentőségű. A hiány abban áll, hogy az érintett személyeknek nincs esélyük arra nézve, hogy hiánytalanságot sikeresen elérjenek.

További pontosításként Robert MERTON szerepkészlet fogalma segít (Rolle-Sets). Eszerint a társadalom minden tagja számtalan szerep birtokosa. Amennyiben az egyén nincs abban a helyzetben, hogy központi jelentőségű szerepeket játsszon, akkor hiányállapotba kerül. Központinak mondható a hivatásszerep, a szabadidő eltöltése, a kommunikációs lehetőség a saját vonatkozási csoportban.

A szociális probléma tehát akkor áll fenn, ha objektív deprivációt lehet megállapítani, vagyis ahol egy személy számára központi hiányállapot forog fenn, amely a hivatásbeli vagy kommunikációs esélyeit lényegesen gyöngíti (MERTON, 1973).

Szociális problémák szociális eltérést okoznak három szinten: a kulturális szinten szocializációs zavarok lépnek fel. Itt segíthet a szociálpedagógia. A társadalmi szinten szociális egyenlőtlenség alakulhat ki. A szociálpolitika feladata ezt csökkenteni. A személyes szinten az eltérő viselkedés önmagában szociális probléma, itt a szociális munka tud segítően hatni.

A három sík egybeforr a konkrét elhajló viselkedésben és kikristályosodhat bizonyos problémahelyzetekben, mint alkoholizmus, fogyatékosság, kriminalitás, öngyilkosság, kábítószer fogyasztás, gyermekbántalmazás vagy hajléktalanság.

Az eltérő, deviáns viselkedést PARSONS folyamatként interpretálja. Tipológiájában megállapítja, hogy az elhajlók ambivalens viselkedése vagy a viselkedési normák a görcsös ragaszkodásban vagy a kényszerült megtartásban vagy ugyancsak a kényszerű elutasításban nyilvánulnak meg. A viselkedés irányulhat a norma ellen

vagy az interakciós partner ellen. Így megkülönbözteti, hogy a viselkedés aktív vagy passzív irányultságú (PARSONS, 1972).

A régebbi oki kutatás (miért van eltérő, illetve kriminális viselkedés?) már kiemelte a szociális körülmények szerepét, valamint a biológia és az antropológia determinációit. Azt a tételt, miszerint a biológiai faktorok az egyéni viselkedést általában meghatározzák, elvetették, annak legföljebb patologikus helyzetben lehet bizonyos érvényessége (például kéjgyilkosoknál) (C. LOMBROSO).

Három lényeges elméleti irányzatot érdemes megjegyezni:

A) Anómia elméletek (E. DURKHEIM, R. MERTON és az ő interpretátoraik).
B) Szubkultúra teóriák (CLOWARD, OHLIN, THRASHER, SUTHERLAND, COHEN, MILLER és mások);
C) újabb elméleti kutatások, stigmatizáció elmélet (labeling approach) címkézés, reakció feltevés, definícióelmélet (LEMMERT, SACK, BECKER és mások).

4.4.1 Az anómia teóriák

DURKHEIM a „Szociológiai módszerek szabálya" című könyvében (1895) már megállapította: 1) Mindig, amikor a szociális viselkedés mint szabályozott viselkedés érvényesül, az eltérő, elhajló viselkedés lehetősége is fennáll; 2) Az anómia formái függenek az uralkodó szociális típustól és annak fejlettségétől. Az anómia elmélete legelőször a normális-anormális vitában merül fel. „Eretnek" tézise feltűnést keltett: a kriminalitás normális – sajnálatos, de kikerülhetetlen. Az elhajlás témáját akarta ezzel kiélezett formában tudatosítani. Az abszolút konformizmust pellengérre állította: a moralizáló értékítéleteket pozitív méréssel kell kicserélni, a negatív szociális cselekedeteket azonban egyáltalán nem hagyta jóvá! Anómia nem az eltérő, elhajló viselkedés, hanem annak hirtelen, ugrásszerű fellépése.

Eltűnése sem mindig a helyreállt szociális rendnek a jele, hanem lehet egy újabb zavar a szociális egyensúlyban. Az öngyilkosságról írt művében tisztázza az anómia fogalmat, mint olyan normanélküli állapotot, amely szociális és személyes dezorganizációt és demoralizációt okoz (DURKHEIM, 1967).

MERTON alkalmazza DURKHEIM anómia fogalmát az elzüllés és elhajlás megmagyarázásához. Tétele: elhajló viselkedés keletkezik, ha két kulturális alapminta egymással ellentétbe kerül, ha a kulturálisan meghatározott célok, normák és a társadalom által elfogadott utak és eszközök a célok elérésére nem alkalmasak.

MERTON híres táblázatában öt viselkedéstípust állapított meg, a társadalmi célok és a megvalósításukhoz vezető eszközökhöz való egyéni hozzáállást illetően (MERTON, 1968):

viselkedéstípus	**cél**	**eszköz**
konformista	igenli	igenli
„újító"	igenli	tagadja
visszahúzódó	tagadja	tagadja
ritualista	tagadja	igenli
lázadó	tagadja/igenli	tagadja/igenli

Ez a táblázat megmagyarázza a konformista viselkedés és az elhajló viselkedés lehetőségeit.

1) **Konformista**. A célok és az eszközök igenlésénél nincs elhajlás.

2) **„Újítók"**. A célt igenlik (pl. presztízs), de tagadják a törvényes eszközöket. A jólét igen, a munka a jólétért nem – negatív deviánsak, bűnözők tartoznak ide. Ez az elhajlás az eszközök szűkössége miatt is (munkanélküliség) előállhat (tulajdon elleni bűntettek, csalás és hamisítás).

3) A **ritualista** a célokat nem veszi figyelembe, az eszközöket viszont igenli (például a presztízs megőrzése: konfirmáció pedig vallásilag indifferens). Ezek az elhajlások társadalmilag gyakran probléma nélküliek és a szankcionáló készség csekély (bürokraták).

4) **Visszahúzódok**. Kalandorok, csavargók, „kiszállók", alkoholisták, kábítószerezők. A társadalmi célok és eszközök semmibevevésével lemondanak a lehetséges jutalmakról. A konfliktusokat és a problémamegoldásokat az elmenekülésben látják.

5) **Lázadók**. Ez a típus is elidegenedett a jelenlegi társadalmi céloktól és eszközöktől, de aktívan és szándékkal keresi a változást. A lázadók a régi társadalomban nem érzik jól magukat és megkísérelik mind a célokat, mind az eszközöket új normatív struktúrákkal felcserélni.

Kritikaként megemlíthetjük: ki (elit vagy párt?) határozza meg egy társadalom kulturális célját? Vajon az intézményes eszközök mindig mindenkinek a rendelkezésére állnak és a hozzáférés biztosított?

4.4.2 A szubkultúra elméletek

Szubkultúra a társadalom egy részének az egésztől eltérő kultúrája. Ott kezdődik, ahol MERTON befejezte, vagyis az intézményes eszközök hiányánál. Ez a társadalom peremcsoportjainál világosan látható. Az elhajlás – gyakrabban és máshogyan, mint a társadalom egészében – jogtörő, kriminális viselkedéssé fajulhat.

A szubkultúra elméletek az elhajló viselkedést kimondottan kriminális viselkedésnek tekintik – érdeklődésük fókuszában ez áll.

Ebből a perspektívából tekintve hármas felosztás található: tettes, tett és áldozat. A tettesekkel a kriminológia, a tettel a deliktológia és az áldozattal a viktimológia törődik. A szubkultúra elméletek erősen tettes-orientáltak – a „klasszikus iskola" (BECCARIA, BENTHAM) szerint a kriminológiában nem a tettes, hanem a tett áll a központban.

1) **A többfaktoros elemélet**

A többfaktoros vizsgálatot csak fenntartásokkal lehet a szubkulturális iskolához sorolni. A monokauzális magyarázatoktól szándékosan eltekintenek. A GLUECK házaspár vizsgálatában leír 67 személyiségjegyet és 42 szociokulturális faktort. Ez a bűnözői viselkedés összetett, több faktoros induktív vizsgálata volt, és az elméleti megalapozás hiányának ellenére is a gyakorlati munkában nagyon jelentősnek mutatkozik. A prognózisoknál és a visszaeső bűnözőknél a multifaktoros iskola megállapítása beigazolódott. Alaptétel: az individuális elemeket a szociális dimenziókkal kiegészítik. Négy főiránya volt a vizsgálatoknak: a) társadalmi-kulturális mozgástér; b) testi sajátosságok; c) intelligencia; d) pszichikai jelenségek. Számos faktort mint független

variációt lehet tekinteni (GLUECK, 1963). A fenti értelemben találjuk mint „kriminológia törvényt" a MEZGER által kidolgozott formulát:

$$KrT = aeP \times ptU$$

(KrT = kriminális tett, a = adottság, e = fejlődés, P = személyiség, p = személyiséget alakító faktorok, t = tettet kiváltó faktorok, U = környezet) (KURZEJA, 1973).

2) **Pszichológiai és pszichotechnikai elméletek**. A freudi pszichoanalízisből kiindulva (szublimálás, elfojtás, racionalizálás, reakcióképzés és a bűntudat elemzése) ezek az elméletek azt a benyomást keltik, hogy ezek individuálisak és tettes-orientáltak.

3) **A szociológiai (szociogenetikai) magyarázó kísérleteket** átitatja mind etiológiailag, mind mikro- és makroszociológiailag a pragmatizmus. A szociális körülmények erősen befolyásolják az elhajlást és a kriminalitást. A társadalom felelősségét előtérbe állítják.

A tulajdonképpeni szubkultúra elméleteket LAMNEK szerint két nagy csoportra lehet osztani 1) Az autochton („bennszülött") szubkultúrák és 2) a fiatal bűnözőbandák szubkultúrája (LAMNEK, 1973).

4) Az **autochton (bennszülött) szubkultúráknál** mindenekelőtt MILLER „kristályosodási pontok" elmélete figyelemreméltó. Ezeket úgy is lehet tekinteni egyidejűleg, mint a fiatalkori banda-kultúrák jellegzetességeit, amelyek eredetileg az alsó rétegek kultúráját fémjelezték. A hat pontban összefoglalt kikristályosodás így hangzik: a) trouble (konfliktus), összetűzés a középosztály-társadalom hivatalaival; b) toughness (bátorság, keménység), a férfiasság keresése; c) smartness (szellemi fordulatosság, ravaszság) szerencsejátékban, de a csalás, valamint a beszédmód is idetartozik (slang); d) excitement (kalandkeresés), a bandatagok rendszeres igénye; e) fate (szerencse), hit az ellenőrizhetetlen erőkben és g) autonomy (szabadon élni, önfejűség), a függőség elutasítása, öntörvényűség (MILLER, 1968).

5) Az **erőszak szubkultúrája** tézist FERRACUTI állította fel: bizonyos helyzetekben az erőszakos viselkedés elvárása a szubkul-

túra életstílusa és csoportcél, ahol ezt legitim problémamegoldásnak tekintik.

6) A **fiatalkori bandák szubkultúráját** THRASER írja le a harmincas években, az USA-ban lefolytatott kutatásai alapján. Szerinte a „gang", a banda a nagyvárosok alsó osztálybeli férfi fiataljait érinti, akiknek lehetőséget ad arra, hogy más módon nem kielégíthető közösségi igényeit teljesítsék. A banda ismertetőjegyei: spontán keletkezés, közvetlen (face to face) kontaktus, egymás kölcsönös stimulálása és az arra várt reakciók értékelése. Hangsúlyozott az aktivitás és a konfliktus, közös kód, norma, értékek kifejlesztése, nem tervezett organizáció, kötődés egy helyhez, területhez. Több csoportra osztja őket: a diffúz kontúrok nélküli banda, a megállapodott banda, a konvencionális banda, a kriminális banda és egyéb fiatalok és gyermekek bandái (THRASHER, 1936).

7) WHYTE klasszikus tanulmányában, mint résztvevő megfigyelő egy fiatal felnőttekből álló banda aktivitását figyelte meg („Street Corner Society" 1943).

8) COHEN a szubkultúrában kollektív választ fedez fel a fiatalok alkalmazkodási problémáira. Kutatta az úgynevezett „**bázis szubkultúrákat**", amelyekben a deviancia az irracionális reakció a státusz és alkalmazkodási problémákra. Ebben negatív és rosszindulatú, autonóm és sokoldalú jelenséget látott.

A bázis struktúrák tagjaiknak olyan státuszt adnak, aminek segítségével agressziót igazolhatnak és csökkentik a félelem és a bűntudat érzésüket. Hat ilyen struktúrát állapított meg: a) a férfiasság bázis szubkultúrája; b) a konfliktusra irányuló szubkultúra; c) a kábítószerfüggők szubkultúrája; d) a félprofesszionális tolvajlás; e) bűnöző középosztály-szubkultúra; f) női delikvens szubkultúra (COHEN, 1961).

9) YABLONSKI konceptusa a „közeli, szomszédos csoportról" („Near-Group") az erőszakos bandát, mint köztes csoportot, mint szociális alakzatot fedezi fel a formátlan tömeg (mob) és a bűnöző csoport között. Funkciói nem átláthatók és változók, lehetőséget teremt ellenségeskedését és agresszióját kifejezni és pótlék a szociálisan hátrányos helyzetű fiataloknak, akik szocializációs deficitjük

folytán nem képesek az „igazi" hozzájuk tartozó csoporthoz csatlakozni (YABLONSKY, 1973). Úgy tűnik, hogy ez a modell a mai szélsőjobboldali fiatalok csoportjára, csapatára is alkalmazható.

10) A szerzőpáros, SHORT és STRODTBECK által képviselt „**szociális képtelenség**" tézisét (LAMNEK szerint) a következőképpen lehet definiálni: alsó rétegbeli fiatalok szocializációs deficitjük miatt hiányosan tanulják meg a szerepviselkedést, ez bizonytalanságot okoz soraikban, hogy a változó helyzetekhez, szerepelvárásokhoz alkalmazkodjanak és ez szociális bizonytalansághoz, cselekvési képtelenséghez vezet. Ezt a bizonytalanságot a bandákban tudják redukálni, lereagálni kívülre vinni és ezáltal kompenzálni (SHORT - STRODTBECK, 1965).

11) A **differenciális alkalmak elmélete** (CLOWARD és OHLIN) inkább csak leírás. Az adott társadalmi helyzet következtében három különböző fajta bandaképződést különböztethetünk meg. A kriminális banda esetében a kerület, lakótömb felnőtt férfi lakói példaképei a fiatalabbaknak. Itt tanulják meg a fiatalok a lopást – a cél természetesen a jövedelemgyarapítás. Konfliktusok esetében dezintegráció áll elő. Az erőszak alkalmazása a primitív eszköz a szociális státusznyereséghez és az egyéb területen történő sikertelenségek – különösen az iskolában – kompenzálásához. Kábítószer használatával keresik a kiutat az ismételt sikertelenségekből. Ezek a fiatalok sem a legitim, sem a kriminális eszközökkel nem tudják céljukat elérni (CLOWARD – OHLIN, 1960).

12) A **neutralizálási technika** (SYKES és MATZA) a következő magyarázatot nyújtja: delikvensek lesznek a fiatalok akkor, ha az önigazolás formuláját megtanulták, ami által cselekedeteiket nem olyan károsnak, hanem elkerülhetetlennek és szükségesnek látják, és ez által azokat semlegesítik. Öt fajta semlegesítő, neutralizáló technikát ismerünk: a) A felelőség elutasítása. A tettes nem önmagát tartja a tettért felelősnek, hanem a rossz nevelés ebben a hibás (a körülmények játéklabdája volt). b) A jogtalanság tagadása. A tett egyáltalán nem volt büntetendő cselekmény, nem volt erkölcsellenes, nem okozott kárt. c) Az áldozat elutasítása. Az áldozat megérdemelte a büntetését, az áldozat értéktelen. d) Az elítélők elítélése.

A rendőrség velük tudatosan „ki akart szúrni", a rendőrök csalók, hatalmi érdekek állnak a háttérben. e) Hivatkozás magasabb erőkre. Létezik egy íratlan törvény, amely a cselekedetüket igazolja, kötelesek voltak így tenni (SYKES – MATZA, 1968).

13) A bűnöző viselkedésminták kulturális átszármaztatását SUTHERLAND és CRESSEY kiépítette a **differenciált kontaktusok** elméletévé (a szakirodalomban nevezik differenciális tanulásnak és asszociációnak is). Mint a legtöbb elméletben, itt is megkísérlik a választ arra a kérdésre: mikor válik valaki delikvenssé? Felelet: egy személy akkor lesz bűnöző, ha a beállítottságok, amelyek a törvényszegést jóváírják, a törvényszegést elítélő beállítottságokat felülmúlják. A felelet magyarázatára, kifejtésére kilenc tézist találunk.

1) A bűnöző viselkedés nem örökölt és körülményekhez kötött, hanem megkövetel megfelelő gyakorlatot, tanulást.

2) A tanulás más személyekkel való interakcióban, kommunikációs folyamatban történik.

3) Főleg intim, személyes csoportban történik a tanulás

4) A kriminális viselkedésmód megtanulása magában foglalja a technikák eltanulását, valamint a beállítottságot, a motívumot és a racionalizálást is.

5) A motívumok és beállítottságok a törvények pozitív vagy negatív definíciójától függenek.

6) Főtézis: egy személy tehát akkor lesz bűnöző, ha a törvényszegés pozitív meghatározása felülmúlja a negatív meghatározást, és azt mint megengedhetetlent és előnytelent ítéli meg.

7) A differenciális kontaktusok változnak gyakoriság, időtartam, elsőbbség és intenzitás szerint. Ha ezeket a faktorokat mérni tudnánk, akkor előrejelzés lenne lehetséges.

8) A bűnöző viselkedést ugyanúgy lehet megtanulni, mint minden más viselkedést.

9) A bűnöző viselkedés rámutat az általános szükségletekre és javakra, értékekre (pénz, jólét) (SUTHERLAND – CRESSEY, 1955).

SUTHERLAND foglalkozott a fehérgalléros bűnözés jelenségével és azt így határozza meg: „Közelítőleg olyan bűncselekményként lehet meghatározni, amit egy jó hírű és magas társadalmi státu-

sú személy foglalkozási körében követ el" (INZELT Éva közlése). Az ide tartozó bűncselekménytípusok: szervezett bűnözés, vagyon elleni bűncselekmény, környezetkárosítás, gazdasági bűnözés, számítógépes bűnözés és korrupció.

4.4.3 Újabb deviáció kutatások (labeling approach)

A posztklasszikus – a második világháború utáni – kutatás más kérdést tesz fel. Mért tekintenek elhajlóknak egyes embereket? Ez az elméleti irányzat több nevet is visel: címkézés elmélet, etikett elmélet, tulajdonító elmélet, definícióelmélet, reakcióelmélet. Főtétel: elhajló viselkedést egy meghatározó hatalom (bíróság, rendőrség) állapít meg és a társadalom bizonyos csoportjaira alkalmaz. Az irányzat legjelentősebb képviselői: BECKER (normaadás, normaalkalmazás), LEMMERT (stigmatizálás és szekunder deviancia) SACK (a labeling approach radikális iránya) és QUENSEL (elhajló karrierek – életrajzok).

Mivel bíró, ügyész és rendőr nélkül nem lehet érvényesíteni egy törvényt, közismert, hogy ezek a hivatalos személyek és intézményeik befolyással vannak a kriminalizáció folyamatára. Hogy cselekedeteikkel a bűnözést mintegy elősegítik és megerősítik – ez egy teljesen új szempont volt. Ezért is hívják „labeling approach"-nak mert a bűnelkövetőre egy „cédulát", etikettet ragasztanak. Nevezik etikett elméletnek is és stigmatizálásnak (a bűnözőt megbélyegzik). Mivel ez a hivatalos szervek reakciója egy cselekedetre, ezért reakció elméletnek is hívják.

Fritz SACK rámutat arra a tényre, hogy a társadalom jelentős jogi, anyagi, személyi és intézményi apparátust alkalmaz, amely a kérdést eldönti: milyen konkrét viselkedés számit bűnözésnek. Ebben a folyamatban motivációk, érdekek, személyek viselkedése és intézmények elrejtve maradnak (SACK, 1972).

Azon elméletek ellenében, amelyek az elhajlás okait az egyénben magában vagy szociális faktorokban keresik – H. BECKER úgy véli, hogy társadalmi csoportok azáltal teremtik az elhajlást, hogy sablonokat állítanak fel –, melyeknek meg nem tartása elhajló viselkedést okoz, és aztán ezeket a szabályokat bizonyos emberekre alkalmazzák,

akiket mint a társadalmon kívül állókat megbélyegzik. Ebből a szempontból az elhajló álláspont nem egy cselekvés minősítése, amelyet egy személy elkövet, hanem sokkal inkább a szabály alkalmazásának következménye, melyet mások szankcionálnak a „gonosztevő" ellen. Lerövidítve azt lehet mondani, hogy a rendőrség, a bíróság és a börtönőrök produkálják a megbüntetetteket, és bűnözőkké teszik. Gyanúsítás, elitélés, büntetés és izolálás generálják elsődlegesen a társadalom tagjai által elitélendő cselekvést (BECKER, 1973).

Ezt nevezi E. H. LEMERT „szekundér elhajlásnak". A kriminális státusz ráragasztásában – ami mindig degradációt is jelent – előszeretettel az alacsony társadalmi rétegek tagjai részesülnek, és ez magával vonzza és megmagyarázza túlsúlyukat a bűnözési statisztikában (LEMERT, 1975).

Számos kutatás bizonyítja, hogy a közepes és a felső rétegekben is található bűnözés, de itt a statisztikában különösen sok a kimutathatatlan, elpalástolt adat. A fehérgalléros bűnözés, a korrupció olyan bűncselekvény, amelyet magas státuszú személyek gazdasági vagy társadalmi hatalmuk eszközével és annak bástyái mögül követnek el (INCZELT – SCHAEFER, 2011).

A szabályok felállításában H. BECKER hatalmi kérdést lát, amit a gazdaság és a politika befolyásol. A szabályok univerzális elismerése nem létezik. Ezt az állítást például a marihuána-tilalommal demonstrálja. Egyúttal leírja az elhajló viselkedést a marihuána fogyasztók körében. Hasonló leírást találunk D. MATZA írásaiban. Hangsúlyozza a füstszívás technikáját és a tudat fokozatos megváltozását és annak szubjektív hatását. Tehát nem automatikus és csak kívülről irányított folyamatról van szó. Elhajló személyek tudatosan megkísérlik megfigyelőiket és a kívülállókat félrevezetni (prostituáltak klienseiknek szomorú történeteket mesélnek sorsukról).

Elhajló, bűnöző pályafutást, karriert említenek, ami sajátos tanulási folyamatot és saját elhatározást is tartalmaz (QUENSEL, 1970).

A **stigmatizálás elmélete** (labeling approach) sok port vert fel, elvetést és elfogadást idézett elő. K. D. OPP különböztet radikális és liberális irányzat között. A radikális irányzat nem akarja a bűnözés

kialakulásának más okait elismerni. Így nehézségei vannak például a kéjbűnözés, szexuális bűntények besorolásával. Az ösztönbűnözésnél genetikailag megalapozott okságról van szó. A liberális irányzat elfogad más okokat is. A megbüntetettek elítélése és stigmatizálása és az abból eredő deviancia mindenesetre lényegesen gazdagítja az elhajló viselkedés és a kriminalitás alapos vizsgálatát (OPP, 1974).

A „labeling approach" a stigmatizációs folyamaton túl megvilágítja, hogy a stigmatizálás már sokkal korábban elkezdődik, és hatással van a későbbi kriminális viselkedésre. A megbélyegzés már az iskolában elkezdődhet, például a jegyek osztásánál. Tanulók megbuknak, osztályt ismételnek, nem fejezik be az iskolát, külön kirekesztésekben van részük. Iskolai viselkedésük leromlik, és sokszor nevelőotthonokba utalják őket. Azt lehet tehát mondani, hogy az elhajló pályafutás gyakran már a gyermekkorban elkezdődik. Egy ilyen pályafutás tipikus állomásai: nehézségek az iskolában, a rossz teljesítményt elhallgatják a szülők előtt, lógások az iskolából, osztályismétlés, újabb balsikerek az iskolai miliőben, veszekedés a szülőkkel, az első áruházi lopás, elkülönülés a többi tanulótól. Gyakran kontaktusok, barátságok a többi iskolakerülővel, további lopások, járműlopás, betörés, feljelentés, vádemelés, elítélés.

A **viktimológiának** három modern változata létezik: kriminálviktimológia (az áldozatok szerepét, jogait vizsgálja), az általános viktimológia, amely a társadalom valamennyi áldozatával, pl. természeti katasztrófák áldozataival is foglalkozik és végül a modern viktimológia, amely a hatalommal való visszaélés az emberi jogok megtagadásának áldozataival foglalkozik. Az információs társadalom negatív oldala: a szegények rosszabbul vannak informálva – elidegenedés –, a közvélemény manipulálása – elektronikus kriminalitás – káros és haszontalan információk özöne. A szegények tehát mindenképpen áldozatai, vesztesei a modernizációnak.

Fiatalok megteremtik saját információs hálózataikat (internet, blog, sms, facebook, smilies). A hátrányos helyzetű problémás fiatalok sajátos nyelvet használnak, amely visszatükrözi a tehetetlenségüket. A prevenció feladata a tehetetlenséget feloldani az intervenció kommunikatív közbelépése által.

Ma a cél az egyensúlyi helyzet visszaállítása. A viktimológia az áldozatok tudományos igényű tanulmányozása. Önálló tudomány? SZABÓ Dénes (1980) szerint igen – de interdiszciplinárisan. Más szerzők transzdiszciplináris felfogásban nem tartják önálló tudománynak. Mindenesetre a kriminológiához nagyon szorosan kötődik. A viktimogenezis, áldozattá válás felgyorsult a fiatalok között. A többszörös áldozat kategóriája, vagy áldozatorientált bűnmegelőzés kiemelt témái ennek a tudománynak.

Létezik az Európai Áldozatvédő Forum. Magyarországon például ilyen a Fehér Gyűrű Közhasznú Egyesület.

A sértett és az áldozat (passzív alany) közötti elméleti különböztetés (pl. csalás passzív alanya az, akit tévedésbe ejtettek, sértettje pedig aki kárt szenvedett) nem releváns a problémás fiatalok bűnözésére, ahol a sértett és sértő, tettes és áldozat legtöbbször ugyanaz a személy (teherben lévő nő maga hajtja el magzatát).

Az áldozatok csoportosítása a személyek oldaláról: aki a bűncselekmény természetes sértettje, az sérelmet, érzelmi megrázkódtatást, lelki sérülést vagy vagyoni kárt szenvedett.

A fiatalkori bűnözés és a viktimológia találkozópontja: a fiatalok egy időben tettesek és áldozatok is. A halmozottan hátrányos helyzetű fiatalok körében az erőszakos bűnözés elterjedtebb, mint a többi fiatalnál. Két téves felfogást kell megcáfolni: a) a fiatalkori bűnözés egyre gyakoribb; b) ha szigorúbb a büntetés, akkor nagyobb az elrettentő hatás. A fiatalkori bűnözés nagyrészt időleges – majd minden fiatal időnként bűnözik.

Az áldozati jogok oldaláról tekintve mindazok, akiket megillet a büntetőeljárás joga, második csoportba tartoznak, akik áldozatsegítő szolgáltatásokat vehetnek igénybe, harmadszor akik állami kártérítésre jogosultak. A fiatalkorú bűnözőknél hasznosnak bizonyult a mediáció, a bocsánatkérés és az erkölcsi illetve anyagi jóvátétel.

Tisztelethez, elismeréshez való jog (pl. kihallgatáskor megerőszakolás, pedofília esetében), meghallgatáshoz, bizonyítékok bemutatásához való jog, információhoz való jog, támogatáshoz való jog.

4.5 KISEBBSÉGSZOCIOLÓGIA

A kisebbség szociológiai fogalmának kifejtésekor röviden említeni kell a **kisebbség** és a **peremcsoport** közötti különbözőséget. A peremcsoportokat kulturálisan és gazdaságilag jellemzi a perifériára szorulás. Olyan értelemben térnek el az illető társadalom többségétől, hogy jövedelmük a létminimum körül van, kultúrájuk triviális.

Különbséget kell tennünk peremcsoportok és kisebbségek között, bár sok szerző egyenlőségjelet tesz a két kategória közé. A különbség abban mutatkozik, hogy a kisebbség a többségtől differenciálódik, míg a peremcsoportok a központtól és a középtől választódnak le. Egy modern jóléti államban a marginális csoportok, a gazdasági, kulturális és szociális szempontból peremre szorultak egyúttal kisebbségek is – de az etnikai kisebbség nem számíthat perem- vagy marginális csoportnak. Az eredetileg statisztikai kisebbségfogalmat felosztható faji (etnikai), nemzeti, vallási, kulturális, gazdasági és szociális kisebbségekre (BANGÓ, 2005).

A kisebbség fogalma szociológiailag nemcsak a számszerű kisebbséget jelenti a többséggel szemben, hanem két egymásnak ellentmondó tendenciát is: a többséghez való felzárkózás kívánalmát és (sokszor egyszerre, ugyanakkor) az attól való elkülönülést, önkizárást is. Történelmileg olyan viszonyok állhatnak elő, amelyek szociális izolálást, diffamációt vagy politikai elnyomást jelenthetnek, és különböző viselkedési és azonossági jellegzetességeket mutatnak. Mindez függ a többség által képviselt értékektől és normáktól. Európában a kisebbségfogalmat leggyakrabban a nemzeti népcsoportokra alkalmazzák egy számszerűleg népesebb nemzetállam keretében.

Ebből a szociológiai alapállásból kiindulva vizsgálhatjuk a népesedésproblémát etnikai szempontból: milyen aktorok és rendszerek alakítják ki a kisebbségeket. Elöljáróban leszögezhetjük, hogy a leíró (szociográfiai) szociológia és a statisztika komoly hiányokat mutat fel: viszonylag keveset tudunk szomszédjainkról, a kisebbségekről. A klasszikus szociológiában az etnikai kisebbségekre vonatkoztatva két elméleti irányzat volt mérvadó: a) az úgynevezett **olvasztótégely elmélet** – különösen az amerikai szociológia hatására, mely a külön-

böző etnikai csoportok fokozatos egybeolvadását jövendölte, például véve az Egyesült Államokat. b) Az európai szociológiában inkább az állami társadalmakon belüli **regionalizáció (ethno-regionalizmus) elmélete** terjedt el. Ez az elméleti irányzat jobban figyelembe veszi az etnikai másságot, a szociális, gazdasági, faji, vallási, ideológiai és demográfiai különbözőségeket, melyek a kisebbség olyan lényeges jellegzetességei, amelyekkel mindenki azonosítani tudja magát. „Az ethnicitás az identifikáció új formája" (KRAAS-SCHNEIDER, 1989, 45).

A kisebbség definíciója komoly, szinte megoldhatatlan szociológiai problémát okoz. Tulajdonképpen lehetetlen egységes, konszenzusra alapuló meghatározást adni. Ezért inkább célravezető felállítani egy fogalmi instrumentáriumot és a tipológiát illetve a klasszifikálást kiterjeszteni. A kisebbség fogalma a legkülönbözőbb élettípusokra, viselkedésekre és embercsoportokra kiterjedhet: a homoszexuálisoktól a szektásokig, a fogyatékosoktól a bűnözőkig, a dél-tiroliaktól a baszkokig.

Az idevonatkozó szakirodalom vizsgálatánál két tendencia mutatkozik: a) a hátrányosságra utalások (diszkriminálás, kizárás keményebb formában vagy mellőzések, előítéletek, gúny stb.). Ez szociológiai látásmód, vagyis nem egyént, hanem közösséget érint. b) A mennyiségre utalások, melyet általában százalékosan adnak meg a többségre vonatkoztatva, vagyis a kisebbség kevesebb, mint a figyelembe vett populáció fele. Ez a statisztikai látásmód. A kettő egybevetése hivatott lenne arra, hogy tisztázza a fogalmat, különösen a nemzeti kisebbségét, amely általában egy régióhoz kapcsolódik, egy nyelv és sokszor egy vallás jellemzi, amely eltér a többségétől ugyanabban az államban. A klasszifikálásnál egy sereg probléma és kérdés merül fel. Csak néhányat említek ezekből: a haza fogalma leszűkül a vidékre, az otthonra, az etnikai öntudat erősebb, szembesülnek a többség negatív értékelésével, hatalomnélküliség, kifejlettebb szolidaritás egymás között, szociális hátrányok, melyek széles skálája a genocídiumtól a gúnyolásig terjedhet. „Egy kisebbség felmutat különleges etnikai, vallási, kulturális, nyelvi, történelmi, hagyományos, faji, személyi, nemzeti vagy leszármazás

szerinti jegyeket (tulajdonságokat) vagy ezek kombinációit, amelyek a lakosság többségétől ugyanabban a társadalomban elütnek" (KRAAS-SCHNEIDER, 1989, 49).

A kisebbségkutatás folytatja a klasszikus etnográfia és etnológia hagyományait, a „nyugati" és a kelet-európai kisebbségek mellett vizsgálja a harmadik világ, a fejlődésben lévő országok kisebbségeit is, ezek etnikai struktúráját: mennyiben homogén vagy heterogén ez, hogyan alakul az őslakók és a városi lakosok kapcsolata. Vizsgálja a kisebbség területi elhelyezkedését, azt, hogy saját országrészen vagy szétszórva él-e, inkább vidéki vagy inkább nagyvárosi jellegű-e. A kisebbség történelmi kialakulása is fontos szempont: hódítás folyamataként, szabad vagy kényszerített vándorlás útján jött-e létre, önkényes határmeghúzás vagy népakarati döntés következménye volt-e. Szociológiai szempontból és csoportszociológiai perspektívában fontos tudni, hogy milyen az interakció a többséggel, mennyire izolált a kisebbség, mennyire korlátozottak a kapcsolatok az anyaországgal.

A kisebbségi típusok osztályozása a mai pluralista társadalomban nem könnyű feladat, hiszen olyan típusokat kell vizsgálni, melyek halmozottan fordulnak elő a nemzeti kisebbségek esetében, melyeket hagyományos kisebbségnek nevezhetünk, vagyis olyan népcsoportnak mely etnikai, nyelvi, faji, vallási kulturális és nemzeti szempontból különbözik a többségtől. Szubkulturális folyamatok komplikálják a fenti említett jellegzetességeket. Bizonyos etnikai kisebbségek feltűnően magas bűnözési statisztikája nagyon körültekintő, mértéktartó és differenciált magyarázatra szorul. Figyelembe kell venni az osztályozásnál a leszármazást: bevándorolt, elűzött vagy bennszülött kisebbségről van-e szó? Ugyancsak lényeges helyzetük vizsgálata a nemzetállamban: mi a véleménye a többségnek róluk, mennyi előítélet tartja még magát, és maga a kisebbség hogyan látja saját helyzetét? Megkülönböztethetünk belső, perem-, szétszórt- és híd-kisebbségeket. A dán és német kisebbségek esetében az úgynevezett „híd-kisebbség" prototípusát találjuk Európában. Nyelvi szempontból megkülönböztetünk olyan kisebbséget, amelynek a nyelve nem hivatalos nyelv (internal

colonies) és olyanokat, amelyek nyelve más országban hivatalos. A lényeg természetesen a nyelv szabad használatán van.

Az európai egyesülés érinti a volt szocialista tábor öt országát és a volt Szovjetunió három államát. A balkáni államok nemsokára szintén tagjai lesznek az Egyesült Európának. Az új tagországokban a nemzeti kisebbségek jelentősége nagyobb és problematikusabb lesz, mint Nyugat-Európában. Számbelileg az itteni kisebbségek nyolcszor többen vannak, mint Nyugat-Európában. Földrajzi helyzetük is különbözik a nyugati kisebbségektől – ugyanis nemcsak a határok mentén, hanem szétszórva is találhatók. Történelmileg Nyugat-Európában a kisebbségek a napóleoni háborúk után teremtődtek meg: a hitleri uralom és a második világháború háborús következményeitől eltekintve jelentős területi változásokat nem éltek át. Kelet-Európában azonban a Versailles-i szerződések, a bécsi és müncheni döntések valamint a szovjethatalom benyomulása a térségbe egy emberöltő alatt lényeges változásokat hozott, melyek a szovjet birodalom összeomlása után – különösen a baltikumi térségben – kritikus helyzeteket teremtett (BANGÓ, 1971, 114).

A kisebbség a számszerinti kevesebbek csoportja. Egy adott államban a kisebbség főleg a nemzetállami fejlődés során alakult ki és olyan népesedést, etnikumot, csoportot jelez, amely történelme, nyelve, kultúrája (vallása) szempontjából a többségtől különbözik, és általában a politikai hatalomból többé vagy kevésbé ki van zárva. Az Osztrák-Magyar Monarchia mint sok nép állama (börtöne?) iskolapélda volt Európában. A kolonializmus kisebbsége az esedékes gyarmaton a fehér elitek voltak. A régi kisebbségpolitika eszközei a szegregáció és a gettóképzés egyes országokban (Dél-Afrika) a bennszülött és a bevándorló lakósság diszkriminációját jelentette. Jelenleg a kisebbség integrációjának gondolata van előtérben. Az integráció feltételezi a többségi értékrendszer elfogadását és igenlését. Ennek elméletét és gyakorlatát kritizálhatjuk – helyette a rendszerelméleti szociológia felkínálja az inklúzió fogalmat (lásd: 1.4 A rendszerelmélet: kibernetikától az autopoieziszig). Vannak kisebbségek, amelyek nyelvi és kulturális lojalitást gyakorolnak, és identitásukat nem adják fel (Hispanos az USA-ban). A perifériákra jellemző a regionális moz-

galom. Elnyomás és autonómia között pendliznek. A peremcsoportok sokszor etnikai kisebbségek. Iskolapélda az afro-amerikaiak.

Közép-Kelet-Európában az első világháború után a Balkánon a rendszerváltásokkor nemzetállamok alakultak ki, nacionalizmusok éledtek újra és a kisebbségek problémája is megoldatlan maradt. Ennek orvoslása az Európai Unió feladata. Itt Nyugat-Európában a disszociatív föderalizmus példái (elsősorban Belgium, de bizonyos szempontból Spanyolország, Olaszország is) előfutárai a regionalizálódásnak. A nemzetállamok föderális vagy konföderális regionalizálódással átalakulnak. „Az állammal mint szülőhazával, szülőfölddel szintén ismét folyamatosan egyre kevesebben azonosulnak, helyette a szűkebb pátria, régió, település jelenti a szülőföldet, a hazát" (BENYÁK, 2004, 38).

Alaptétel az, hogy az etno-kulturális (kollektív) identitás határozhatja meg egy népesség autonómiára és regionalitásra való törekvéseit. Az önálló régiók irányába történő fejlődés az Európai Unió társadalompolitikai célkitűzései közé tartozik. Ezzel a politikával az európai identitáskríziseket, melyek sok esetben komoly konfliktusokat okozhatnak (például Korzika és a baszkok esetében) eredményesen lehet kezelni. Az önálló, nemzeti struktúrákat figyelembe nem vevő, vagy azokat elhanyagoló, régiók felé történő fejlődés együtt jár a politikai önállóság követelésével a nemzetállam kötelékében (dél-tiroli példa), vagy az állami önállóság radikális, akár terrorizmus által (az ETA Spanyolországban) is gyakorolt kikényszerítésének próbálkozásával.

A modern kisebbségszociológia a posztnormalitás tudományos ösvényére ért. Nem kell félni a posztnormális kifejezéstől, mert ezzel csak azt akarjuk jelezni, hogy ez az irányzat a tudományosság bizonyos normáit nem fogadja el, túlhalad rajtuk. Tehát nem abnormális, hanem a normalitás utáni igazságot keresi. Abból indul ki, hogy a normák, amelyek a tudományokban hagyományosan keletkeztek ma már sok szempontból meghaladottak. Az abszolút igazságot birtokló tudós nem létezik. A tudományos tekintély nimbuszát megkérdőjelezik. Például a laikusok és nem szakértők kizárása a tudományos kutatásból sokszor akadályozta a tudomány haladását. NOVÁKY

Erzsébet a jövőkutatásban bizonyítja, hogy miután a jövőtervezésbe nem tudósokat is bevontak, sokkal tágabb lett a horizont (NOVÁKY, 2001). Így lehetne ez a kisebbségszociológiában is.

A „normális" kisebbségszociológia keserűen állapította meg, hogy definíciós lehetetlenséggel találkozunk a téma esetében (ágostoni dilemma!). A legeredményesebb a kisebbségszociológia akkor, amikor inkább kisebbségszociográfia, vagyis elemezve leírja a kisebbségeket. Alkalmaz egy sereg klasszikus kategóriát, és a különböztetésnél főleg azt állapítja meg, hogy mi nem kisebbség: negatív oldalról közelíti meg a témát. Táplálkozik csoportszociológiából és a deviancia szociológiájából. A központ és a periféria antagonizmusára épít. A néprajzi szemléletmód is igen elterjedt, holott a városiasodó társadalmak erre nem adnak sok alkalmat. A norma kérdését inkább integrációs kérdésként kezeli – holott a legtöbb etnikai és nemzeti kisebbség nem híve az integrációnak. Az inkluziónak igen (állampolgári befogadás, elfogadás), de a nemzetiségi jegyek, főként a nyelv és a vallás tiszteletben tartásával.

A kisebbségek negatív imázsa és identitása három szempontból vizsgálható:

a) **Bizonytalanság identitás**. Egy kisebbség soha sem biztos abban, hogy milyen mértékben elfogadott, teljes jogú a többségi társadalomban, amelyben él. Ilyen értelemben a kisebbség nem csak heterogén, hanem amorf csoport is.
b) **Váltakozó identitás**. Hintázó azonosság, ide is, oda is tartozás (teljes kétnyelvűség), csak kevés kisebbség tudja ezt megvalósítani, ilyen értelemben atipikus identitásról van szó.
c) **Territoriális identitás**. A szülőföld leszűkülése a vidékre, a régióra és nem a többség hazájára. Ilyen értelemben az etnikai nemzeti kisebbség atopikus. Toposza nem a nemzetállam, ahol nem érzi jól magát. Egzisztenciájához, túléléséhez azonban szüksége van toposzra, és választania kell integráció és inklúzió között. Az integráció azt jelentené, hogy hosszú távon nemzeti etnikai sajátosságait be kell hogy építse a többségi társadalomba. Az inklúzió, az időleges befogadás évszázadokig is tarthat vagy legalább addig, míg a nemzetállam rendszere a posztmodernben még fennmarad.

A politikai inklúzió nem jelent beolvadást, az etnikai nemzeti, nyelvi és vallási identitás megőrződik, és amennyiben földrajzilag megvalósítható, lehetséges a szeparáció a többségi nemzettől. Nem feltétlen önálló államalakításra kell gondolni, hanem föderatív szerkezetre. A kisebbség amennyiben saját területet mondhatna magáénak (Dél-Szlovákia, Székelyföld, baszkok, korzikaiak), lehetne konstitutív része egy föderális államnak. Ott már lojalitásuk biztosítva van. Mivel a legtöbb kisebbség kényszerkisebbség, a leszakadás alternatívája mindig megvan – ezért érthető a többségi nemzet félelme. Különösen, ha a kényszerhelyzet alig két emberöltővel ezelőtt jött létre – trianoni igazságtalanság.

Válasz előtt áll, hogy nyitott, integrációra kész, vagy szegregált kisebbség marad? (A cigányság tipikusan posztnormális, vagyis többségében szegregátumban élő gettósodó kisebbség – véleményem szerint.) A posztnormális azt is jelenti, hogy még nincs kialakult norma (kell-e egyáltalán?).

A posztnormális tudományosság egyenesen levezethető a transzdiszciplinaritásból. A szociológiában például az új ismeretanyagokat és kutatásokat a környező tudományokon (jog, filozófia, gazdaság, pszichológia) „keresztül" (transz) szerezzük meg. Több mint multidiszciplinaritás.

A mai tudományosságban kialakul a posztnormális tudományfogalom (FARKAS, 1998), amely mint problémamegoldó stratégia azokban az esetekben alkalmazható, ahol a rendszeri döntések rizikója nagy és a bizonytalanság előfordul. Ez az eset áll fenn a kisebbségszociológiában. A posztnormális tudományokban a figyelem a nem definiálható bizonytalanságokról a rendelkezésre álló információk minőségére helyeződik át. Tehát a nem definiálható kisebbségfogalom helyett az új információk minőségére. Itt elsőrangú a szelekcióteljesítmény. Véleményem szerint a szociológiai rendszerelmélet és a konstruktivizmus fogalmi fegyvertárának alkalmazásával tudunk eredményeket elérni. Azt azonban szem előtt kell tartani, hogy: a) örök igazságok nincsenek és a mindenkori változást el kell fogadni; b) a problémát nem lehet megoldani csak átjelenteni, vagyis máshogy és addig alakítani, amíg „viábilis" lesz a konstruktivizmus

szerint. Ez szociológusoktól és politikusoktól, akik a kisebbségekkel foglalkoznak, sok türelmet követel – találni egy olyan megoldást – általában kompromisszumok útján, amely mind a többségi nemzetnek, mind a kisebbségnek elfogadható. Ez lehet köztes, vagyis csak provizórikus megoldás a szociális béke kedvéért.

Európában amíg léteznek nemzetállamok, nem lehetséges tartós „viábilis" megoldás a kisebbségkérdésre. Csak a régiók Európája (BANGO, 2003) ígéri a problémák viábilis (megélhető) átjelentését. A posztnormális tudomány olyan tudomány, amely a tudástársadalomban egyrészt a bizonytalanságokat, ambivalenciákat, a nemtudást, másrészt a transzdiszciplináris szétágazásokat elfogadja. Az úgynevezett „life sciences"-ek szintén már a posztnormalitás útján járnak. Különösen az ökológiában találunk számos példát a bizonytalanságok és ambivalenciák áthidalására az innováció (újítás) és a kreatív fantáziálás terén. EINSTEIN-t idézve: „A fantázia fontosabb, mint a tudás, mert a tudás behatárolt".

A kisebbségszociológia a tudományok rendszerében elfoglalhatja egy „új tudomány" helyét. Ha képes lesz arra, hogy az ellentmondásokat feldolgozza, és a különbözőségekre figyel, azokat komolyan veszi és elfogadja a tolerancia és a humanitás értelmében. Rendszerelméletileg tekintve a bizonytalanságok komplexitásait, az ellentmondásokat redukálja. Ezáltal újabb, jobban feldolgozható komplexitásokat hoz létre.

Meg kell vizsgálni, hogy a javasolt szemantika – posztmodern helyett transzmodern, interdiszciplináris helyett transzdiszciplináris (posztnormális), végül posztglobális helyett transzglobális (socioregionális) – egy új kisebbségszociológiai elmélet számára hasznos-e és hoz-e újabb ismereteket? Az előre gyártott új kifejezések (posztnormális pl.) néha utat mutathatnak új fejlődési irányba, ott, ahol a klasszikus tudomány nem jut tovább (lásd kisebbségdefiníció). Az új fogalom talán jobb megfigyeléseket, azaz megkülönböztetéseket tud szállítani, jobb megfigyelést és leírást, új és jobb megkülönböztetéseket tud megejteni, és általában az új komplexitásokat jobban tudja analizálni. Kérdés hogy egy új szemantika a rendszerelméleti és konstruktivista vidékről gazdagítóan tud-e hat-

ni a kisebbségproblémákkal foglalkozó szakemberek (politikusok, szociológusok) és érdekelt laikusok számára?

Kisebbség a kockázattársadalomra vonatkoztatva: ha a veszélyeket okozó ország és az azokat befogadó ország bonyolult konfliktusokkal terhelt múltra tekinthet vissza, és a nemzeti érzékenység a jelenben is fennáll, akkor sejthető, hogy már a veszélyek kisebb exportja is tiltakozásáradatot indít el, és ennek megfelelően igencsak sürgőssé válik a probléma kezelése. Ezeknek a határokat átlépő konfliktusoknak a típusai előre láthatók (BECK, 2001).

IRODALOM

ADORNO, Theodor: Aufsätze zur Gesellschaftstheorie und Methodologie, Frankfurt, 1970

AMERY, Jean: Über das Altern; Revolte und Resignation, Stuttgart, 1987

BAACKE, Dieter: Jugend und Jugendkulturen, Köln, 1987

BAACKE, Dieter: Soziologie der jugendlichen Subkulturen, Frankfurt/M., 1981

BAECKER, Dirk: Sozialarbeit im System der sozialen Hilfe, Bielefeld, 1994 (Manuskript)

BAHRDT, Hans Paul: Wandlungen der Familie, in CLAESSENS, Dieter – MILHOFFER, Peter (Hrsg.): Familiensoziologie, Frankfurt/M, 1973

BALLA, Balint: Knappheit als Ursprung sozialen Handels. Hamburg, 2005

BANG, Ruth: Die helfende Beziehung als Grundlage der persönlichen Hilfe, München, 1964

BANGÓ, Jenő: Anzeichen des Nonkonformismus in Ungarn, Köln, 1984

BANGÓ, Jenő: Lebensraumorientierte Sozialarbeit in Theorie und Praxis, in: JERS, Norbert (Hrsg.): Soziale Arbeit gestern und morgen, Aachen, 1991

BANGÓ, Jenő: Die postsozialistische Gesellschaft Ungarns,
München, 1991a

BANGÓ, Jenő: Szociális munka és szociológia. (A Szociális Munka Alapitvány Kiadványai 14.) Budapest, 1995,

BEAUVOIR, Simone, de: Das Alter, Reinbek, 1972

BECK, Ulrick: Kockázattársadalom. Századvég. Budapest, 2001

BECK, Ulrick: Világkockázat – társadalom. Belvedere Meridionale, Szeged, 2008

BECKER, Howard S: Außenseiter. Zur Soziologie abweichenden Verhaltens, Frankfurt/M, 1973

BELLEBAUM, Alfred – BRAUN, Horst: Soziale Probleme. Ansätze einer sozialwissenschaftlichen Perspektive, Frankfurt/M, 1974

BERGER, Peter: Einladung zur Soziologie, Olten, 1969

BERGER, Brigitte – BERGER, Peter: In Verteidigung der bürgerlichen Familie, Frankfurt/M., 1984

BERGER, Peter – LUCKMANN, Thomas: Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit, Frankfurt/M, 1970

BEUGEN, Marius van: Agogische Intervention, Freiburg, 1972
BIERMANN, Benno u.a.: Soziologie. Gesellschaftliches Problem und sozialberufliches Handeln, Neuwied, 1992
BOSKAMP, Peter: Einführung in die Soziologie (Vorlesungsskriptum) Köln, 1980
BUCHKA, Maximilian: Der geistig behinderter Mensch im Alter, in: TRAPMANN, Helga – HOFMANN, Winfried u.a.: Das Alter, Dortmund, 1991
BURGESS, Ernest W. – LOCKE, Henry: The Family, Chicago, 1950
BALLA, Balint: Soziologie der Knappheit, Stuttgart, 1978
BERGMANN, J. E.: Die Theorie des sozialen Systems von T. Parsons, Frankfurt/M., 1974
BOURDIEU, Pierre: Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital, in: KRECKEL, R. (Hrsg.): Soziale Ungleichheiten, Göttingen, 1983
BRONFENBRENNER, Urie: Die Ökologie der menschlichen Entwicklung, Frankfurt/M., 1981

CAESAR, Beatrice: Autorität in der Familie, Reinbek, 1972
CLAESSENS, Dieter – MILHOFFER, Robert (Hrsg.): Familiensoziologie. Ein Reader als Einführung, Frankfurt/M., 1973
CLAESSENS, Dieter: Familie und Wertsystem, Berlin, 1972
CLOWARD, R. A. – OHLIN, L. E.: Delinquency and Opportunity. A Theory of Delinquent Gangs, New York, 1960
COHEN, Albert: Kriminelle Jugend. Zur Soziologie jugendlichen Bandenwesens, Hamburg, 1961
COOPER, David: Der Tod der Familie, Hamburg, 1979
CSÁKÓ Mihály: Ifjúság egy áttagolódó társadalomban. In. Gábor Kálmán - Jancsák Csaba (szerk.): Ifjúsági korszakváltás - ifjúság az új évezredben. Belvedere Meridionale, Szeged, 2004, 11-15
CUMMING, E. – HENRY, W. E.: Growing Old – The Process of Disengagement, New York, 1961

DAHRENDORF, Ralf: Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft, Stuttgart, 1957
DANNECKER, Martin: Die Homosexualität und der Homosexuelle, Frankfurt, 1979
DORN, Viktor: Soziologie von August Comte, Jena, 1923
DREITZEL, Hans Peter: Die gesellschaftlichen Leiden und das Leiden an

der Gesellschaft. Vorstudien zu einer Pathologie des Rollenverhaltens, Stuttgart, 1973
DURKHEIM, Emile: Regeln der soziologischen Methode, Neuwied, 1960
DURKHEIM, Emile: Der Selbstmord, Frankfurt/M., 1967

ENGELS, Friedrich: Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates, Berlin, 1884
ENGELKE, Ernst: Soziale Arbeit als Wissenschaft. Eine Orientierung, Freiburg, 1992
ERTL, Franz Xaver: Die Armut hat viele Gesichter, in: CARITAS, 1, 1989

FACHLEXIKON DER SOZIALEN ARBEIT (Hrsg. Deutscher Verein für Öffentliche und private Fürsorge) Frankfurt/M., 1986
FEIL, Johannes: Wohngruppe, Kommune, Großfamilie, Reinbek, 1972
FUCHS, Werner u. a.(Hrsg): Lexikon der Soziologie, Opladen, 1978
FULLER, Robert – MYERS, Roger: Some Aspects of a Theory of Social Problems, in: AMERICAN SOCIOLOGICAL REVIEW, 1941/6
FÜRSTENBERG, Friedrich: Randgruppen in der modernen Gesellschaft, in: SOZIALE WELT, 3, 1965

GÁBOR Kálmán: Globalizáció és ifjúsági korszakváltás. In. Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (szerk.): Ifjúsági korszakváltás – ifjúság az új évezredben. Belvedere Meridionale, Szeged, 2004, 28-73
GÁBOR Kálmán: Válogatott ifjúságszociológiai tanulmányok. Belvedere Meridionale, Szeged, 2012
GEHLEN, Arnold: Urmensch und Spätkultur, Frankfurt/M., 1964
GERMAIN, Carol B. – GITTERMAN, Alex: Praktische Sozialarbeit: das „life model" der sozialen Arbeit, Stuttgart, 1983
GLUECK, Sheldon u. Elonora: Jugendliche Rechtsbrecher, Stuttgart, 1972
GOFFMANN, Erwing: Wir alle spielen Theater, Frankfurt/M, 1969
GOODE, William Josiah: Soziologie der Familie, München, 1967
GROHALL, K. H.: Arme Alleinstehende ohne Wohnung und Arbeit, Bielefeld, 1987

HABERMAS, Jürgen: Theorie kommunikativen Handels, Bd. 2, Frankfurt/M., 1981
HARTFIEL, Günter: Wörterbuch der Soziologie, Stuttgart, 1976
HAWIGHURST, Robert: Developmental Task and Education, New York, 1948

HEITMEYER, Wilhelm: Rechtsextremismus, Frankfurt, 1991
HAACK, Friedrich–Wilhelm: Jugendreligionen, München, 1980
HOFFMANN – NOWOTNY: Soziologie des Fremdarbeiterproblems, Stuttgart, 1973
HOLLSTEIN – BRINKMANN, Heino: Soziale Arbeit und Systemtheorien, Freiburg, 1993
HOLLIS, Franz: Soziale Einzelhilfe als psychosoziale Behandlung, Freiburg, 1970
HOMANS, Gaspar C.: Theorie der sozialen Gruppe, Köln, 1960
HORKAI Anita: Screenagerek. Kultúrák közötti kommunikáció az iskolában. In. Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (szerk.): Ifjúsági korszakváltás – ifjúság az új évezredben. Belvedere Meridionale, Szeged, 2004, 122-140
HORKHEIMER, Max: Traditionelle und kritische Theorie, München, 1970
HORKHEIMER, Max (Hrsg): Autorität und Familie, Paris, 1936
HURRELMANN, Klaus (Hrsg): Sozialisation und Lebenslauf, 1976

IBEN, Gerd: Randgruppe, in: FACHLEXIKON DER SOZIALEN ARBEIT, Frankfurt, 1986

JANCSÁK Csaba: Hallgatói demokrácia és hallgatói önkormányzatiság Magyarországon (1988-2008). In. Állampolgári kompetenciák kutatása és fejlesztése. Belvedere Meridionale, Szeged, 2008A, 39-57
JANCSÁK Csaba: Ifjúsági korosztályok. In. Nagy Ádám (szerk.): Ifjúságügy. Új Mandátum, Budapest, 2008B, 21-59
JENSEN, Stefan: Systemtheorie, Stuttgart, 1983
JESSOP, R. D: Exchange and Power in Structural Analysis, in: SOCIOLOGICAL REVIEW, 17, 1965, S. 415-437.
JONAS, Friedrich: Die Institutionslehre Arnold Gehlens, Köln, 1966

KABAI Imre: Társadalmi rétegződés és életesemények. Új Mandátum, Budapest, 2006
KISS, Gábor: Grundzüge und Entwicklung der Luhmannschen Systemtheorie, Stuttgart, 1990
KLUCKHOHN, Clyde: Culture and Behavior, New York, 1963
KOCH-STRAUBE, Ursula, u.a.: Alternsforschung, Stuttgart, 1973
KORTE, Hermann – SCHÄFERS, Bernhard (Hrsg.): Einführung in spezielle Soziologien, Opladen, 1993
KÖNIG, René: Soziologie, Frankfurt/M., 1964
KÖNIG, René,: Materialien zur Soziologie der Familie, Köln, 1974

KÖNIG, René,: Die Familie in Gegenwart, Köln, 1974
KURZEJA, Dietmar: Jugendkriminalität und Verwahrlosung, Giessen, 1976
KÜRTHY, Tamás: Geschlechtsspezifische Sozialisation, Frankfurt, 1981

LAMNECK, Siegfried: Soziologische Theorien, Alltagsweisheiten und Aphorismen, Regensburg, 1991
LAMNECK, Siegfried: Theorie abweichenden Verhaltens, München, 1979
LALOUX, Joseph: Seelsorge und Soziologie, München, 1969
LEMERT, E. M.: Der Begriff der sekundären Devianz, in: LÄDERSSEN, K. – SACK, Fritz (Hrsg.): Seminar: Abweichendes Verhalten I. Die selektiven Normen der Gesellschaft, Frankfurt/M., 1975
LEHR, Ursula: Zur Situation der älterwerdenden Frau, Köln, 1987
LEHR, Ursula – THOMAE, H.: Altern – Probleme und Tatsachen, Frankfurt/M., 1972
LEHR, Ursula: Altern bis zum Jahre 2000 und danach – die Herausforderung der Zukunft, in: LEHR, Ursula (Hrsg.): Altern – Tatsachen und Perspektiven, Bonn, 1983
LE PLAY, Fréderic: Instruction sur la méthode d'observation dite des monographies de famille, Paris, 1862
LOWY, Louis u.a.: Der ältere Mensch in der Gruppe, Freiburg, 1971
LUHMANN, Niklas: Soziale Systeme – Grundriss einer allgemeinen Theorie, Frankfurt/M, 1984
LUHMANN, Niklas: Soziologische Aufklärung – Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme, Köln, 1970
LUHMANN, Niklas; Ökologische Kommunikation, Opladen, 1986
LUHMANN, Niklas: Macht, Stuttgart, 1988
LUKACS, Georg: Geschichte und Klassenbewußtsein, Neuwied, 1968
LÜSSI, Peter: Systemische Sozialarbeit, Bern, 1991

MAYNTZ, Renate: Soziale Schichtung und sozialer Wandel in einer Industriegemeinde, Stuttgart, 1958
MALINOWSKI, Bronislaw: Freedom and Civilisation, New York, 1944
MARX, Karl: Das Kapital, Bd.I- III, Berlin-Ost, 1961
MARX, Karl – ENGELS, Friedrich: Die deutsche Ideologie, in: LANDSHUT, Sigmund (Hrsg.): Der historische Materialismus, Stuttgart, 1953
MAUKE, Melanie: Die Klassentheorie von Marx und Engels, Frankfurt, 1977

MATURANA, Humberto: Erkennen. Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit, Wiesbaden, 1982
MATURANA, Humberto – VARELA, Francisco: Der Baum der Erkenntnis, Bern, 1987
MEAD, Georg, H.: Geist, Identität und Gesellschaft, Frankfurt/M, 1973
MENDIETA Y Nunez: Theorie du groupe social, Paris, 1959
MERTON, Robert: Der Rollen-Set. Probleme der soziologischen Theorie, in: HARTMANN, Heinrich, (Hrsg.): Moderne amerikanische Soziologie, Stuttgart, 1973
MERTON, Robert: Sozialstruktur und Anomie, in: SACK, Fritz – KÖNIG, René, (Hrsg.): Kriminalsoziologie Frankfurt, 1968
MERTON, Robert: Social Theory and Social Structure, Glencoe, 1960
MESSNER, Johannes: Die soziale Frage, Freiburg, 1960
MILLER, W. B.: Die Kultur der Unterschicht als Entstehungsmilieu für Bandendelinquenz, in: SACK, Fritz – KÖNIG, René, (Hrsg.): Kriminalsoziologie, Frankfurt/M, 1968
MILLS, Theodor: Soziologie der Gruppe, München, 1971
MITTERAUER, Michael – SIEDER, Reinhard: Vom Patriarchat zur Partnerschaft, München, 1977
MUSIL, Robert: Der Mann ohne Eigenschatlen. Európa Könyvkiadó, 1977
MÜHLFELD, Claus: Ehe und Familie, Opladen, 1982
MURDOCK, : Social Structure, New York, 1948

NEIDHARDT, Friedhelm, (Hrsg.): Frühkindliche Sozialisation, Frankfurt/M., 1975
NEIDHARDT, Friedhelm: Soziale Schichtung, Köln, 1966
NEIDHARDT, Friedhelm: Die junge Generation, Köln, 1970
NEIDHARDT, Friedhelm: Frühkindliche Sozialisation. Theorien und Analysen, Stuttgart, 1979
NEIDHARDT, Friedhelm: Die Familie in Deutschland, Opladen, 1975

OBRECHT, Werner: Eine systemische Theorie der Wirklichkeit, (Vorlesungsskriptum) Zürich, 1980
OGBURN, William: Kultur und sozialer Wandel, Neuwied, 1970
OPP, Karl Dieter: Abweichendes Verhalten und Gesellschaftsstruktur, Darmstadt, 1974
OSSOWSKI, Sygmunt: Die Klassenstruktur im sozialen Bewußtsein, Berlin, 1962

PARSONS, Talcott: Beiträge zur soziologischen Theorie, Neuwied, 1964
PARSONS, Talcott: Das System moderner Gesellschaften, München, 1985
PARSONS, Talcott: The Social System, New York, 1963
PARSONS, Talcott: Sozialstruktur und Persönlichkeit, Frankfurt/M, 1968
PARSONS, Talcott – BALES, Robert F: Family: Socialisation and Interaction Process, Glencoe, 1956
PARETO, Vilfredo: Trattato di sociologia generale, Florenz, 1923
PINCUS, Allen – MINAHAN, Anne: Ein Praxismodell der Sozialarbeit, Köln, 1980
POPITZ, Heinrich: Der Begriff der sozialen Rolle als Element der soziologischen Theorie, Tübingen, 1968
PROBST, Gilbert: Selbstorganisation, Berlin, 1987

QUENSEL, Stephan: Wie wird man kriminell? Verlaufsmodell einer fehlgeschlagenen Interaktion zwischen Delinquenten und Sanktionsinstanz, in: KRITISCHE JUSTIZ, 1970

REIMANN, Horst u.a.: Basale Soziologie: Hauptprobleme, Opladen, 1979
REIMANN, Horst u.a.: Basale Soziologie: Theoretische Modelle, Opladen, 1979
RIEGAS, Volker – VETTER, Christian: Zur Biologie der Kognition, Frankfurt/M, 1990
REICH, Wilhelm: Die sexuelle Revolution, Frankfurt, 1966
RIEHL, Wilhelm Heinrich: Die Familie, München, 1855
RIETH, E.: Alkoholkrank, Wuppertal, 1983
ROSENMAYR, Leopold – ROSENMAYR, R.: Der alte Mensch in der Gesellschaft, Hamburg, 1978
ROSENSTRÄTER, Heinrich: Einführung im die Soziologie, (Vorlesungsskriptum) Aachen, 1978

SACK, Fritz: Definition von Kriminalität als politisches Handeln: der labeling approach, in: KRIMINOLOGISCHES JOURNAL, 1, 1972
SALOMON, G.: Die Lehre Saint-Simons, Neuwied, 1962

SCHÄFERS, Bernhard (Hrsg.): Grundbegriffe der Soziologie, Opladen, 1986
SCHÄFFLE, Alfred: Von Bau, den Organen und dem Lehre des sozialen Körpers, Wien, 1896

SCHELSKY, Helmut: Die skeptische Generation, Köln, 1958
SCHELSKY, Helmut: Wandlungen der deutschen Familie in der Gegenwart, Köln, 1960
SCHENDA, Rudolf: Das Elend der alten Leute, Düsseldorf, 1972
SCHMIDT-RELLENBERG, Norbert u.a.: Familiensoziologie, Stuttgart, 1976
SCHWENDTER, R.: Theorie der Subkultur, Frankfurt, 1981
SHILS, Edward: Centre and Periphery, in: POLANYI, Michael: The Logic of Personal Knowledge, London, 1961
SHORT, J. F. – STRODTBECK, F. L.: Group Process and Gang Delinquency, Chicago, 1965
SLIM/FREUND, W. (Hrsg.): Gastarbeiter. Integration oder Rückkehr? Neustadt, 1980
SPENCER, Herbert: Principles of Sociology, New York, 1896
STAUB-BERNASCONI, Sylvia: Soziale Arbeit und Handlungstheorie, in: SOZIALARBEIT, 10/1986, SW.4-71
SUTER, Jürgen – WAGNER, Herbert: Schuldnerberatung und Schuldenregulierung in der sozialen Arbeit, Heidelberg, 1986
SUTHERLAND, E. H. – CRESSEY, D. R.: Principles of Criminology, Chicago, 1955
SZABÓ Máté: Alternativ youth movements in Hungary in the 1990's. In: Engeldorp Castelaars Ph. – Magala Sl. – Preuss O. (szerk.): Critics and Critical Theory in Eastern Europe. Universitaire Rotterdam, Rotterdam, 1990, 61-75
SZAKOLCZAY Lajos: Páter Bulányi. Új Idő Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1989
SYKES, G. M. – MATZA, D.: Techniken der Neutralisierung. Eine Theorie der Delinquenz, in: SACK, Fritz – KÖNIG, René, (Hrsg.): Kriminalsoziologie, Frankfurt/M, 1968

TARTLER, Rudolf: Das Alter in der modernen Gesellschaft, Stuttgart, 1961
THRASHER, F. M.: The Gang, Chicago, 1936
TREIBEL, Annette: Einführung in soziologische Theorien der Gegenwart, Opladen, 1993
TSCHIAKALOS, Georgios: Ausländerfeindlichkeit. Tatsachen und Erklärungsversuche, München, 1985
TUMIN, M. M.: Schichtung und Mobilität, München, 1970

VASKOVICS László: A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. Szociológiai Szemle, 2000/4, 3-21
VASKOVICS, Laszlo: Segregierte Armut, Frankfurt, 1976
VESTER, Frederic: Neue soziale Bewegungen und Schichten, in: WASMUT, u.a.: Alternativen zur alten Politik? Darmstadt, 1989

WEBER, Alfred: Prinzipien der Geschichts- und Kultursoziologie, Frankfurt/M., 1951
WEBER, Max: Soziologische Grundbegriffe, Tübingen, 1976
WEBER, Max: Wirtschaft und Gesellschaft, Tübingen, 1972
WEBER, Max: Die protestantische Ethik und der Geist der Kapitalismus, München, 1965
WENDT, Wolf R.: Ökosozial denken und handeln, Freiburg, 1990
WIENER, Norbert: Kybernetik, Frankfurt/M, 1963
WILLKE, Helmut: Systemtheorie – Eine Einführung in die Grundprobleme, Stuttgart, 1982
WILLKE, Helmut: Systemtheorie entwickelter Gesellschaften, Frankfurt/M, 1987
WINCKELMANN, J: Gesellschaft und Staat in der verstehender Soziologie Max Webers, Köln, 1957
WISWEDE, Günther: Rollentheorie, Stuttgart, 1977
WÖSSNER, Jacobus: Soziologie. Einführung und Grundlegung, Wien, 1974
WURZBACHER, Gerhard: Sozialisation und Personalisation, Köln, 1974
WURZBACHER, Gerhard: Die Familie als Sozialisationsfaktor, Stuttgart, 1977

YABLONSKY, L: Synanon, Stuttgart, 1975
YABLONSKY, L.: The Delinquent Gang as a Near Group, in: RUBINGTON, E. – WEINBERG, M. S. (Hrsg.): Deviance. The Interactionist Perspective, New York, 1973

ZIMMERMANN, Robert: Grundlagen der Soziologie (Vorlesungsskriptum) Düsseldorf, 1978
ZIMMERMANN, Robert: Alter und Hilfsbedürftigkeit, Stuttgart, 1977
ZÜLCH, Thomas (Hrsg.): In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt, Hamburg, 1979

A SZERZŐRŐL

ÉLETRAJZI ADATOK

Született: 1934. január 3. Születési hely: Szombathely. Állampolgárság: belga.

1944-1952. Gimnázium Budapesten.

1952-1956: Teológiai tanulmányok Esztergomban.

1956-1957: Teológiai tanulmányok a Bécsi Egyetemen.

1957-1961: Szociológiai tanulmányok a lőveni Egytemen.

1961-1962: Gimnáziumi tanár Bakwangában, Republik Kongo.

1963: Diploma szociológiából a lőveni Egyetemen.

1962-1966: Gimnáziumi tanár Bulle-ben (Svájc).

1967-1972: Tudományos asszisztens a lőveni Egyetem Közép-Európai Intézetében.

1973: Doktorátus szociológiából a lőveni Egyetemen.

1974-1975: Posztdoktorátusi tanulmányok a fribourgi egyetemen (Svájc)

1976-1977: Afrikareferens a „Misereor"-nál Aachenben.

1977-1978: Kutató a Provinciális Iparfejlesztési Társaságnál Liège-ben.

1979-1983: Szociológiaprofesszor a düsszeldorfi Szakfőiskolán.

1982-1986: Óraadó tanár az aacheni Technikai Egyetemen.

1987-1999: Szociológiaprofesszor az aacheni Katolikus Szakfőiskolán (University of Applied Sciences).

2000-2004: Óraadó vendégprofesszor az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Jogi karán

2005-2007: A belgiumi Német Nyelvű Közösség Miniszterelnökségének tudományos tanácsadója.

2008-2011: Óraadó a Corvinus Egyetem Szociológia karán és a Szegedi Egyetem Juhász Gyula Fakultásán

Elérhetőség:

Prof. Dr. Bangó Jenő,

Zur Nohn, 88,

B – 4701 EUPEN

E-mail: jeno.bango@gmx.net

VÁLOGATOTT PUBLIKÁCIÓK

Das neue ungarische Dorf, SOI verlag, Bern,1974

Besonderheiten der Agrarverfassung im ungarischen Alföld,(Eine agrarsoziologische Analyse), Duncker – Humblot, Berlin, 1977

Die postsozialistische Gesellschaft Ungarns, Trofenik, München, 1991

Soziologie für soziale Berufe. (Grundbegriffe und Grundzüge) Enke, Stuttgart, 1994

Auf dem Weg zur postglobalen Geselllschaft. (Verlorenes Zentrum, abgebaute Peripherie, „erfundene" Region) Duncker – Humblot, Berlin, 1998

Szociológia a szociális munkában. (Tanulmányok) VJRKTF Esztergom, 1999

Sozialarbeitswissenschaft heute. Wissen, Bezugs-wissenschaften und Grundbegriffe, Lucius & Lucius, Stuttgart, 2001.

Wissenschaftliches Arbeiten in der Sozialarbeit, Eine Einführung für Studierende und Lehrende, Westdeutscher Verlag Wiesbaden, 2000

Luhmanns Funktionssysteme in der Diskussion (Mitherausgeber András Karácsony),Tagungsband der 1. Luhmann-Gedächtnistagung in Budapest, 15-16 September 2000. (Mit einem Vorwort von Dirk Baecker), Carl-Auer-Systeme Verlag, Heidelberg, 2001

Luhmann-könyv. (Társszerkesztő Karácsony András) Rejtjel, Budapest, 2002,

Theorie der Sozioregion. (Einführung durch systemische Beobachtungen in vier Welten), Berlin, Logos Verlag, 2003

A luhmanni életmű panorámája. (Elemző és kritikai bemutatás), Rejtjel, Budapest, 2004

Szociális munka és szociológia. (A Szociális Munka Alapitvány Kiadványai 14.) Budapest, 1995,

A vallon kakas és a flamand oroszlán között. (Belgium német nyelvü közössége) Gondolat, Budapest, 2007

Útkeresés a posztmodernben. Ember és társadalom a globalizációban és a regionalizációban.(Összegyüjtött szociológiai tanulmányok 2000 – 2008) Mundus kiadó, Budapest, 2008

Studien zur transmodernen und transdisziplinären Sozialarbeit, Logos Verlag, Berlin, 2008,

A belga szindróma (Szürreális politika – reális mindennapok) Gondolat, Budapest , 2009.

NÉVMUTATÓ

Adorno, Theodore 26 27
Amery, Jean 132
Aquinói, Szent Tamás 80
Arisztotelész 14 41 71 80
Baacke, D. 117-119
Bacon, Francis 71
Baecker, Dirk 32 102
Bales, R. 127
Balla, Bálint 21 70 72-74
Beauvoir, Simone de 132
Beccaria, Cesare 149
Beck, Ulrich 69 70 147 152 154 155 166
Becker, H. 146 154 155
Bell, Daniel 72 77 167
Bentham, Jeremy 149
Bernstein, B. 97
Bertalanffy, Ludwig von 30
Berger, P. 11 56 103 123
Biermann, Benno 124 126 142
Blau, Peter 73
Bolte, K. M. 66
Bourdieu, Pierre 50 51 67 72
Bronfenbrenner, U. 97
Brown, Spencer 102
Campanella 41 71
Claessens, D. 91 96 100 121 129
Cloward, R. A. 147 152
Cohen, Albert 147 151
Comenius 109
Comte, August 15 22 71
Condorcet, Antoine C. 71
Cooper, David 122
Corey, Ryanne 115
Csákó, Mihály 119
Cs. Kiss, 103
Cressey, Donald R. 153
Cumming, E 133 134
Cusanus, Nicolaus 80
Dahrendorf, Ralf 59 60 66 72 91
Dreitzel, H. P. 91
Durkheim, Emile 15-17 22 32 36 60 71 84 93 113 147 148
Durkó, Mátyás 104
Engels, Friedrich 26 120-122
Einstein, Albert 80 165
Erasmus 109
Etzioni, Amintai 72
Eulenspiegel, Till 79
Ferracuti, Franco 150
Foerster, Heinze von 102 103 106
Fourrier, Charles 71
Gábor, Kálmán 117 119
Gehlen, Arnold 47 54 70
Glueck, Sheldon 149 150
Goffman, Erving 57 72 170
Goudsblum, Johan 93
Gouldner, Alvin 75
Grundtvig, N. F. S. 110
Gurvitch, Georges 76
Habermas, Jürgen 26-28 33 35

Havighurst, Robert 134
Henry, W. E. 133 134
Homans, Georg Caspar 72 73 87
Horkai, Anita 119
Horkheimer, Max 26 27 122
Humboldt, W. von 48
Inzelt, Éva 8 154
Jancsák Csaba 116 117
Kabai, Imre 117
Kafka, Franz 81
Kant, I. 58
Karácsony, András 7 56 100 103
Karácsony, Sándor 105
Kardiner, Abram 55
Khaldum, Ibn 14 41
Kleining, Gerhard 66
Komeniusz, Jan Amos 76
König, R. 55 96 121 128
Kundera, Milan 81 82
Latour, Bruno 44 45
Lehr, Ursula 131 135
Leibniz, Gottfried Wilhelm 80
Lemert, E. H. 155
Lenin, V. I. 62 99
Le Play, F. 120
Lévi-Strauss, Claude 73
Linton, R. 90 91
Lombroso, C. 147
Lowy, L. 141
Luhmann, Niklas 26 27 29 32-39 72 74 76 78 81 89 93 99 101-103 106 107 109 117
Malinowski, B. 42 93
Mannheim, Karl 76
Maróti, Andor 104
Marx, Karl 16 18 22 25 26 44 60 62 63 71 73 76 120
Matza, D. 152 153 155 175
Maturana, Humberto 38 102
Mauss, Marcel 72
McIver, R. 55
Mead, G. H. 25 27 55
Mendieta, y Nunez 84 85
Merton, R. 20 23 93 146-149
Messner, J. 63
Mezger, Christine 150
Miller, W. B. 147 150
Mills, T. M. 87 89
Mitterauer, Michael 127
Mizsér, Attila 82
Montesquieu, H. 42
Moore, Wilbert E. 66
Moreno, Jacob L. 71 86
Morus, Thomas 14 41 71
Murdock, George P. 123
Musil, Robert 81
Mühlefeld, Claus 123
Nadels, S. F. 91
Nahalka, István 104
Nietzsche, Friedrich Wilhelm 80
Nováky, Erzsébet 162 163
Ohlin, Lloyd E. 147 152
Opp, Karl Dieter 155 156
Pascal, Blaise 80
Pareto, Wilfredo 17 18 72
Parsons, Talcott 18 19 23 25-27 31-34 40 49 56 60 71

76 89 91 121 123 127 146 147
Pestalozzi, H. 113
Platón 15 41 71
Proudhon, P. J. 60
Quensel, Stephan 154 155
Riehl, W. H. 120
Ross, E. H. 98
Rousseau, J. J. 14 41 113
Sack, Fritz 147 154
Saint Simon, C. H. 15
Schelsky, H. 113 114 121
Schmitt, Carl 74
Schwendster, R. 119
Short, J. F. 152
Siebert, Ilse 104
Simmel, Georg 27 73 76 90
Spencer, Herbert 16 102
Sprey, T. 97
Strodtbeck, F. L. 152
Sumner, William Graham 74
Sutherland, E.H. 147 153
Sykes, G. M. 152 153
Szabó, Dénes 157
Szabó, Máté 116
Szakolczay, Lajos 116
Szakos, Éva 104
Szent Ágoston 14 80
Szókratész 69
Tarde, Gabriel 71
Tartler, Rudolf 134 135
Thrasher, F. M. 147 151
Vaskovics László 117
Watzlawick, Paul 106
Weber, Max 10 18 22 25 27 48 50 55 70 76 100 101
Wiener, Norbert 31
Whyte, William Foote 151
Wilke, Helmut 36
Wilson, E. O. 15 44
Wössner, Jacobus 100
Yablonsky, L. 151

TÁRGYMUTATÓ

AGIL-funkciók 19
Aggregátum 83
akció szcenárium 118
általános rendszerelmélet 30 31
alternatív balos miliő 67
anómia 17 147 148
átalakulás alaptétele 10
autopoiezisz 26 29 33 38 39 105 161
autoritás 102
befolyásolás 39 95 100-102 113 121
beszédaktusok 27
családszociológia 20 89 119-124 138
csere 55 72-74 135
csoport 16 20 24 31 33 38 46 55 61-63 73 83-95 98-100 123 151-154
csoportmodellek 87 88
deficites szocializáció 98
deviáció kutatás 154
dichotomikus-makroszociológiai periódus 22
differenciálódás 34 36 40 43 60 64 65 104-106
diszfunkcionalitás 94
dologi komplexitás 36
dramaturgikus cselekvés 28
egyenlőtlenség 10 26 50 57-61 139 146
egymás fölé helyezettség 59
eltérő szocializáció 97
empirikus-analitikus fázis 20
enciklopédikus fázis 15 22
erkölcsi tekintély 56
értékazonosság alaptétele 10
értelem 15 25 34 35 43
evolucionizmus 16
funkcióhiba 94
funkciókiesés 94
funkciókonfliktus 94
funkcionális dezorganizáció 125
funkcionális-strukturális rendszerelmélet 32
globális kockázat 69
hedonista miliő 67
hierarchia 43 59 65 85
időkomplexitás 36
időskor szociológiája 131
intellektuális tudás 77
intézmény 38 40 53-57 89 93 123 144 145 149
irányítás 35 38 43
kategória 83
kényszeraspektus 56
kispolgári miliő 66
kognitív komplexitás 36
kommunikáció és cselekvés 37
kommunikatív cselekvés 26-28
komplexitás 24 30-32 34-36 39 40 82 95 99 103 165
konfliktusokat alapul vevő szociológia 26
konformista szocializáció 97
kontingencia 36 37 95 103

konzervatív miliő 118
környezet 20 23 29 33 36-39 46 94-97 100 125 133 150
kultúra 9 11 12 16 40 44 46-50 52 54 57 59 115 119
kulturális tőke 51 67 72
láthatóság 56
lelki tudás 77
marxizmus 16 17 23
megértő szociológia 25
megfigyelés 15 20 37 39 40 78 102 103 130 165
miliő 66 71 84 85 96 118
moderatív szocializáció 97
monisztikus fázis 21 22
munkásmiliő 66
munkavállalói miliő 66
műveleti konstruktivizmus 103
normatív cselekvés 28
operatív komplexitás 36
organicizmus 16
önreferencia 43
öregkor 95 132 134
peer-groups 117
pluralista fázis 21
pozitivizálódás 43
pozitivizmus 15
praktikus tudás 77
redukcionista szociológia 25 27
reputáció 59 102
rétegeződés 20 57-62 65
stabilizálás mechanizmusa 64
strukturális dezorganizáció 125
strukturális-funkcionális rendszerelmélet 32 33
szelekciós mechanizmus 35
szerepcselekvés 90
szervezett tömeg 83
szisztematikus fázis 16
szociális kényszer 100
szociális komplexitás 36
szocializáció 19 20 27 48 50 51 67 95-100 106 111 120 126 127 144
szórakozáshoz kapcsolódó tudás 77
szubkultúra 147 149 151
társadalom 10 14-17 21 22 24 25 32 34 35 38 40-50 53-55 57-61 64 65 72 75 76 84 89 90 95 98-100 104 107 109 111-113 115 120 121 123 132 133 139 140 143 144 148-152 158
technokrata-liberális miliő 66
teleologikus cselekvés 28
tiltakozó szcenárium 118
többségi alaptétel 10
tömeg 83 151
történetiség 56
tudás 15 44 49 55 75-78 80 81 105 106 108 109 139 165
univerzális nyelv 31
uralom 16 21 101
valószínűségi alaptétel 10
variáció mechanizmusa 64
véletlen tudás 77
vezetés 84 102

Kiadta: Belvedere Meridionale
6725 Szeged, Hattyas sor 10.
belvedere@jgytf.u-szeged.hu
szerk@belvedere.meridionale.hu
www.belvedere.meridionale.hu
Felelős kiadó: Dr. Szegfű László
Műszaki szerkesztő: Szuperák Attila
Nyomta: S-Paw Nyomda, Üllés